

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УМАНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ПАВЛА ТИЧИНИ**

**ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ШМАЛЮХ АЛЬОНА АНАТОЛІЇВНА

УДК 94(477)"192/193"(043.3)

**«КОЛИШНІ ЛЮДИ» В СОЦІАЛЬНО-КЛАСОВІЙ СТРУКТУРІ
УКРАЇНСЬКОГО РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА
1920-х – 1930-х рр.**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ А. А. Шмалюх

Науковий керівник:
доктор історичних наук, професор
Священко Зінаїда Василівна

Умань – 2020

АНОТАЦІЯ

Шмалюх А. А. «Колишні люди» в соціально-класовій структурі українського радянського суспільства 1920-х – 1930-х рр. – Кваліфікаційна праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини. – Умань, 2020.

В умовах трансформації та стрімкої реструктуризації українського суспільства, зміни звичайної системи соціально-економічних відносин і соціальної ієрархії, модернізації повсякденних соціальних практик та норм поведінки важливим є вивчення наслідків катастрофи старих суспільно-економічних систем і дослідження всього спектру трансформаційних процесів.

У дисертації на основі аналізу широкої джерельної бази та з урахуванням історіографічної ситуації здійснено комплексне, всебічне дослідження дискримінаційної політики радянської влади щодо привілейованих верств українського дореволюційного суспільства в 1920–1930-х рр.

Основні положення дослідження базуються на доказах того, що дискримінація «колишніх людей» за ознакою соціального походження мала системний характер, була чітко продуманою, структурованою і цілеспрямованою, здійснювалася на основі радянського законодавства з метою зміцнення більшовицького режиму та створення атмосфери загального страху в суспільстві.

Комплексний і багатосторонній характер дослідження представленої наукової проблеми вирішується за рахунок поєднання у структурі дисертаційної роботи хронологічного і проблемного підходів. Добір методів залежав від поставленої мети та конкретних завдань наукового дослідження.

Основою використаного в дисертації методологічного набору став комплексний підхід до предмета дослідження. У роботі використано загальнонаукові та спеціальні методи історичного пізнання, методи міждисциплінарного характеру.

Методологічну основу дослідження склали системний підхід, принципи історизму, логічності та багатофакторності, а також сукупність загальнонаукових і спеціальних методів дослідження. Для виконання поставлених завдань було використано такі методи історичного дослідження, як історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-системний, проблемно-хронологічний, описово-оповідальний, структурно-функціонального аналізу, критики джерел. Поєднання цих наукових методів дозволило всебічно і комплексно дослідити становище колишніх привілейованих верств українського суспільства в системі радянської соціальної політики 1920–1930-х рр., забезпечило аналітичний характер дослідження, визначило його структуру і логічне подання результатів.

Стратифікаційні зміни в соціальній структурі українського суспільства в післяреволюційний період, способи та методи здійснення радянською владою соціальної політики щодо колишніх привілейованих верств українського суспільства та їх дітей проаналізовано з позицій «нової соціальної історії», що ставить перед собою завдання пізнання історії як складного процесу соціальної взаємодії різних макро- і мікросоціальних груп. З огляду на це в дослідженні дискримінаційну політику радянської влади щодо привілейованих верств дореволюційного українського суспільства вивчено в соціокультурному вимірі.

Історіографічний аналіз теми дав змогу оцінити ступінь її дослідженості та стверджувати, що окремі сюжети й проблемні питання знайшли своє відображення в наукових публікаціях вітчизняних і закордонних дослідників. Їх праці характеризуються різним ступенем

повноти і висвітлення проблеми; в окремих випадках вони мають епізодичний і фрагментарний характер. Побіжно дослідженими залишаються повсякденні практики різних соціальних груп «колишніх», критерії їх соціальної ідентифікації, проблема співвідношення і взаємозв'язку декларованої політики та політичної практики відносно них на місцях. Огляд наукової літератури дає підстави стверджувати, що сучасна історіографія потребує змістовнішого аналізу соціального становища колишніх привілейованих верст українського суспільства та їх дітей у 1920–1930-х рр.

Аналіз джерельної бази засвідчив наявність величезного масиву документів та матеріалів про особливості формування соціально-класової структури українського радянського суспільства в післяреволюційний період. Писемні джерела з теми умовно можна диференціювати на неопубліковані (архівні) та опубліковані матеріали. Основний масив історичної джерельної бази становлять неопубліковані джерела, опрацьовані в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, Центральному державному архіві громадських об'єднань України, Державному архіві Київської області, Державному архіві Черкаської області, що склали достатньо репрезентативну джерельну базу дослідження.

Залучені до дисертації архівні джерела класифіковано на такі групи: документи органів державної влади; партійні документи; матеріали особливого походження; статистичні дані. Загалом автор опрацювала 2 центральні та 2 обласні державні архіви, 21 фонд, 122 справи.

Окрім неопублікованих архівних джерел, під час написання дисертації опрацьовано різноманітні за походженням опубліковані джерела, розподілені на такі групи: нормативно-правові акти, партійні документи, матеріали особового походження, праці партійних і державних діячів, матеріали періодичної преси.

Проаналізовано зміст та еволюцію поняття «колишні люди», а також його семантику в радянському, зокрема українському, політичному, партійному, пропагандистському та суспільному дискурсах 1920–1930-х рр. Соціальна криза післяреволюційного періоду поєднувалася з відсутністю чіткого розуміння критеріїв розмежування радянського суспільства на «своїх» і «чужих». Критерії ідентифікації «колишніх» як особливого соціуму формувалися стихійно. Вони були невизначеними і залежали від конкретно-історичних ситуацій та від суб'єктивних факторів. Нестабільність і неоднозначність соціального статусу громадян післяреволюційної радянської України, що характеризувалася крайнім ступенем деструктуризації суспільства, погіршувалася спорідненням різних суспільних верств і високою соціальною мобільністю значної частини населення.

Охарактеризовано дискримінаційну політику радянської влади в аспекті методів каральних практик. Встановлено, що представники радянської влади формували власне юридично-правове поле, керуючись передусім політико-ідеологічними постулатами.

Показано вплив нової економічної політики на повсякденне життя «колишніх людей» в Україні. З'ясовано, що ставлення радянської влади до окремих груп суспільства в різні часи непу було неоднозначним: відверта брутальність змінювалася лояльністю і компромісністю. На зміну ліберальному ставленню до «колишніх» приходила нова хвиля більшовицького свавілля, залякування, морального, а потім і фізичного терору.

Досліджено процес трансформації політики радянської влади щодо колишніх українських великих землевласників. Встановлено, що скасування права приватної власності на землю, ліквідація поміщицького землеволодіння, численні обмеження заможного селянства, проведення

соціалізації землі трансформували повсякденний уклад життя українського села, центральною постаттю якого традиційно був «поміщик», або «хазяїн».

З'ясовано, яке місце займали колишні представники соціальних еліт у системі радянської державної політики 1930-х рр., визначено основні етапи розширення та вдосконалення репресивної системи радянської влади щодо «колишніх людей» упродовж першої половини 1930-х рр.

Також досліджено, як дискримінація дітей за соціальним походженням в СРСР та Українській СРР 1930-х рр. поєднувалася із практикою інтеграції дітей «колишніх» у нове українське радянське суспільство. Народжені і виховані в умовах соціально-станового середовища, здобувши належну освіту та морально-етичні норми світосприйняття і суспільної поведінки, діти «колишніх людей» були змушені пристосовуватися до нових умов життя, продиктованих більшовицькими лідерами.

Отже, у дисертаційній праці досліджено комплекс питань, пов'язаних зі становищем «колишніх людей» – у минулому представників привілейованих верств українського суспільства, яким в УСРР/УРСР 1920–1930-х рр. судилося зайняти місце «соціальних ізгоїв».

Установлено, що процес адаптації дітей «колишніх» до нових соціально-політичних та економічних реалій був досить складним і довготривалим. Кожний намагався знайти свій шлях соціалізації в новому суспільстві та сконструювати власну стратегію виживання. Соціальні рамки, встановлені радянською владою у 1920-х рр., спричинили появу покоління соціальних сиріт при живих батьках, оскільки всі намагалися приховати своє соціальне походження і «сумнівні» сторінки біографії.

Практичне застосування полягає в тому, що матеріали й теоретичні висновки, узагальнення і конкретний фактичний матеріал можуть бути використані в підготовці узагальнювальних праць з політичної та соціальної історії України, історії повсякденності, навчальних посібників та підручників.

Результати проведеного аналізу можуть бути використані для подальших наукових досліджень з проблематики соціальної історії УСРР/УРСР в 1920–1930-х рр.

Ключові слова: «колишні люди», УСРР/УРСР, репресивно-каральна система, дискримінація, поміщики, буржуазія, стара інтелігенція, «класова боротьба», соціальна нетерпимість.

SUMMARY

Shmaliukh A. «Former people» in the social and class structure of the Ukrainian Soviet society in the 1920s – 1930s. – The manuscript. – Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, 2020.

The thesis for the degree of candidate of historical sciences in specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, 2020.

When Ukrainian society is being transformed and rapidly restructured, the usual system of social and economic relations, social hierarchy are being changed, everyday social practices and norms of behaviour are being modernized, it is important to study the consequences of the catastrophes in old social and economic systems and to investigate the whole spectrum of transformation processes.

The thesis presents a comprehensive study of the discriminatory policy of the Soviet authorities against the privileged strata of the Ukrainian pre-revolutionary society in the Soviet Union and, in particular, in Ukraine in the 1920s – 1930s. The research was supported by the analysis of a wide source base and the description of the historiographical situation.

The main statements of the thesis are based on the evidence that the discrimination of «former people» on the basis of social origin was systematic, well-thought-out, structured and targeted. It was realized according to the Soviet

legislation in order to strengthen the Bolshevik regime and create an atmosphere of general fear in the society.

The methodological framework includes the systematic approach, the principle of historicism, the logic and multifactority principles, as well as a set of general scientific and specific research methods. To accomplish the research tasks, such historical methods as historical-genetic, comparative-historical, historico-philosophical, historical and systemic, chronological, descriptive-narrative, structural-functional analysis, and the analysis of literature were used. The combination of these scientific methods made comprehensive and compound study possible for exploring the position of the former privileged sections of society under Soviet social policy in the 1920s – 1930s and ensured analytical character of the research, determined its structure and logical presentation of its results.

The stratification changes in the society in the post-revolutionary period, the ways and methods of Soviet authorities' social policy being implemented against the former privileged sections of Ukrainian society and their children are studied by «new social history», that has the main task to investigate history as a complex process of social interaction between various macro – and micro-social groups. Considering the previous facts, the author presents Soviet authorities' discriminating policy against the privileged strata of pre-revolutionary Ukrainian society in social and cultural dimensions.

The historiographical analysis made it possible to evaluate the degree of the topic development and to conclude that only some facts and issues connected with the problem under investigation were presented in the scientific publications of domestic and foreign researchers. Although the everyday practices of different groups of the «former», the criteria of their social identification, correlation and interconnection of the declared policies and the local political practices concerning such strata were fragmentary explored, many aspects of this scientific problem remain unknown. A review of the scientific literature has ensued the fact that

contemporary historiography requires deeper analysis of Ukrainian former privileged strata's and their children's status in the society and in the 1920s – 1930s, and therefore there is a need for a generalized scientific work to accumulate the experience of several generations of scientists.

The analysis of the source base has showed the presence of a big number of documents and materials on the peculiarities of the social and class structure formation of Soviet society during the post-revolutionary period. The materials can be divided into unpublished (archival) and published works.

The main source base consists of historical unpublished documents, studied in the Central State Archives of Supreme Authorities and Governments of Ukraine, the Central State Archive of Public Organizations of Ukraine, the State Archive of Kyiv Region, the State Archive of Cherkasy Region, which have greatly supported the presented research.

The archival documents analyzed in the thesis are classified into the following groups: documents of the state authorities; the party documents; the materials having special origin, statistics. In total, the author researched the materials of 2 central and 2 regional state archives, 21 foundations and studied 122 archival cases. In addition to the unpublished archival sources, various printed sources were investigated and divided into the following groups: normative legal acts, the party documents, personal materials, the party members' works, and materials of periodicals.

The combination of the chronological and problematic approaches in the structure of the thesis has contributed to the complex and multilateral investigation of the presented scientific problem. The choice of the methods has depended on the purpose and specific tasks of the scientific research. General scientific and special methods of historical cognition, methods of interdisciplinary research have been used in the presented work.

The content and evolution of the concept «former people» as well as its semantics in Soviet and, in particular, Ukrainian political, party, propaganda and

social discourses of 1920s-1930s have been analysed. The social crisis of the post-revolutionary period was combined with the lack of distinguishing criteria for dividing the Soviet society into «insiders» and «outsiders». The criteria for identifying the «former» as a special part of society used to be formed spontaneously. They were uncertain and depended on specific historical situations and subjective factors. The instability and ambiguity of the citizens' social status in post-revolutionary Soviet Ukraine, that had the extreme degree of society destructuring, was exacerbated by the interconnection of various social classes and the high social mobility of a large part of the population.

Soviet authorities' discriminatory policies of penal character have been analysed. It has been established that the representatives of Soviet authorities formed their own legal boundaries which were based mostly on political and ideological tenets.

The impact of New Economic Policy on the daily life of «former people» has been displayed. It has been found that the attitude of the Soviet authorities to different groups of society at different stages of NEP implementation was ambiguous: outright brutality was replaced by loyalty and compromises. The liberal attitude towards the «former» was often substituted by a new wave of Bolsheviks' arbitrariness, intimidation, moral, and then physical terror.

The research work examines the process of transformation in the Soviet government's policy against Ukrainian landowners. It has been studied that the abolition of property right to private land, the elimination of landownership, numerous restrictions for the wealthy peasantry and the socialization of land transformed the daily life of people in Ukrainian villages, where «landowner» or «landlord» was one of the main persons.

The work shows former social elite members as a component of the Soviet public policy system in the 1930s. The main stages in expansion and intensification of Soviet authorities' repressive measures against the «former people» during the first half of 1930 have been displayed.

The interconnection of main practices aimed at discrimination of children because of their social origin and integration of the «former» into the new Soviet society in the Soviet Union and Soviet Ukraine in the 1930s have been studied. Having been born and raised in an estatist state, having received the proper education and acquired moral and ethical norms of worldview and social behaviour, the children of «former people» were forced to adapt to the new conditions of life dictated by Bolshevik leaders.

Within the framework of the thesis, a variety of issues related to «former people», the representatives of the privileged strata of the society who were destined to become social «outcasts» in the USSR in the 1920s – 1930s have been highlighted.

It was found that the process of adapting the children of the «former» to the new social, political and economic realities was rather complicated and long-lasting. Everyone tried to find their own way of socialization in the new society and devise their own survival strategy. The social framework, established by the Soviet authorities in the 1920s, caused the development of a whole generation of social orphans with living parents, as everyone tried to conceal their social origins and «uncertain» pages of biography.

The practical application can be seen when the research materials and theoretical conclusions, generalizations and specific facts will be used for preparation of scientific works, textbooks and tutorials on political and social history of Ukraine, history of everyday life etc.

The results of the analysis can be applied for further scientific research on social history of the Ukrainian Soviet Socialist Republic in the 1920s – 1930s.

Keywords: «former people», the Ukrainian Socialist Soviet Republic / the Ukrainian Soviet Socialist Republic, the USSR, repressive and punitive system, discrimination, landlords, class struggle, societal intolerance.

Список опублікованих праць за темою дисертації:

1. Устенко А. А. Соціальний статус інтелігенції УСРР у 1920-х рр. *Гуржіївські історичні читання*: Черкаси : Вид. Чабаненко Ю.А., 2014. Вип. 7. С. 228–231.
2. Устенко А. А. Соціальний статус «колишніх людей» УСРР у 1920–1930-х рр.: історіографічний аспект. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. Вип. 1. Ч. 3. С. 174–177.
3. Устенко А. А. «Колишні люди» в соціальній стратифікації радянського суспільства 1920-х рр. *Гілея* : науковий вісник : збірник наукових праць. Київ : ПП «Видавництво «Гілея», 2014. Вип. 87 (8). С. 49–52.
4. Устенко А. А. Ліквідація колишніх поміщиків України у 1920-х рр. *Наукові праці* : науково-методичний журнал. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2014. Вип. 229. Т. 241. Історія. С. 29–34.
5. Устенко А. А. Місце «колишніх людей» УСРР на радянському ринку праці у післяреволюційний період. *Чорноморський літопис* : науковий журнал. Миколаїв : Вид-во ЧДУ імені Павла Могили, 2014. Вип. 10. С. 60–66.
6. Устенко А. А. «Стара» українська технічна інтелігенція та радянська влада: проблеми взаємовідносин на початку 1920-х рр. *Український селянин* : зб. наук. праць. Черкаси : Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2017. Вип. 17. С. 95–98.
7. Устенко А. А. Формування більшовицькою пропагандою образу «колишніх людей» у 1920-х рр. *Гілея* : науковий вісник. Київ : Вид-во «Гілея», 2019. Вип. 149 (№10). Ч. 1. Історичні науки. С. 202–204.

8. Устенко А. А. Колишні представники соціальних еліт в системі радянської соціальної політики 1930-х рр. *Zbior raportow naukowych*. Warszawa : Wydawca: Sp. z o. O. «Diamond trading tour», 2015. S. 18–22.
9. Устенко А. А. Інтеграція та адаптація «колишніх людей» у суспільство радянської України 20–30-х рр. XX століття. *Historia III Polsko-ukraińskie spotkania młodych historyków naukowych*. Częstochowie, 2015. Tom II. S. 193–203.
10. Ustenko A. Social group «Former people» of soviet society in the 1920s: main essence. *Вестник Полоцкого государственного университета. Серия А: Гуманитарные науки*. 2017. № 9. С. 129–132.
11. Устенко А. А. «Колишні люди» УСРР в умовах НЕПу. *Уманська старовина* : науковий журнал. Умань : Видавець «Сочінський М. М.», 2016. Вип. 1. С. 35–40.
12. Устенко А. А. Посилення класової боротьби та нагнітання соціальної нетерпимості в УРСР у 1930-х рр. *Уманська старовина* : науковий журнал. Умань : ВПЦ «Візаві», 2016. Вип. 2. С. 48–53.
13. Устенко А. А. Суспільно-політичне життя польського населення у 1920-х рр. *Польща у кінці ХІХ – першій половині ХХ століття* : колективна монографія / гол. редактор Горохівський П. І. Умань : ПВКП АЛМІ, 2018. С. 166–173.
14. Устенко А. А. Дискримінаційна політика радянської влади УСРР у 1920-х рр.: політико-правовий аспект. *Історичні, соціологічні, політологічні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. 17–18 жовтня 2014 р. Херсон, 2014. С. 90–93.
15. Устенко А. А. Політика дискримінації дітей за ознакою соціального походження у післяреволюційний період. *XIII Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів та молодих учених «Шевченківська весна – 2015: Історія»* 1–3 квітня 2015 р. Київ, 2015. С. 368–371.

16. Устенко А. А. Позбавлення виборчих прав «колишніх людей» як засіб соціально-політичної дискримінації у 1920–1930-х рр. *Суспільні науки: проблеми та досягнення сучасних наукових досліджень* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 4–5 грудня 2015 р. Одеса, 2015. С. 43–45.
17. Устенко А. А. Соціальна політика радянської влади УСРР щодо дітей «позбавленців» у 1920-х рр. *Материалы VII Международной научно-практической интернет конференции* (Переяслав-Хмельницкий, 24–25 ноября 2015 г.) : сб. науч. тр. Переяслав-Хмельницкий, 2015. Вып. 7, часть 4. С. 36–38.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ.....	2
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	17
ВСТУП.....	19
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	25
1.1. Історіографія проблеми.....	25
1.2 Джерельна база дослідження.....	45
1.3 Теоретико-методологічні засади дослідження.....	56
РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНА МАТРИЦЯ ПРЕДСТАВНИКІВ КОЛИШНІХ ПРИВІЛЕЙОВАНИХ ВЕРСТВ СУСПІЛЬСТВА: ПОНЯТТЯ ІДЕНТИФІКАЦІЇ І САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ.....	65
2.1 Поняття «колишні люди» і його семантика в офіційних і неофіційних дискурсах	65
2.2 Дискримінаційна політика радянської влади як метод каральної практики.....	84
РОЗДІЛ 3. СОЦІАЛЬНЕ І ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ «КОЛИШНІХ ЛЮДЕЙ» В УКРАЇНІ В УМОВАХ НЕПУ.....	114
3.1 Вплив нової економічної політики на повсякденне життя «колишніх людей» в Україні	114
3.2 Метаморфози політики радянської влади щодо колишніх великих землевласників	133
РОЗДІЛ 4. ПОСИЛЕННЯ КЛАСОВОЇ БОРОТЬБИ ТА НАГНІТАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ НЕТЕРПИМОСТІ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ У 1930-Х РР.....	149
4.1 Колишні представники українських соціальних еліт в системі радянської державної політики 1930-х рр.....	149
4.2 Проблема дискримінації дітей за соціальним походженням в Українській СРР. Методи і практика інтеграції дітей «колишніх» у нове	

радянське суспільство.....	165
ВИСНОВКИ.....	183
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	191
ДОДАТКИ.....	239

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Агітпром – відділ агітації і пропаганди

ВУКСУ – Всеукраїнська комісія сприяння ученим

ВУНК – Всеукраїнська надзвичайна комісія

ВУЦВК – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет

ВЦВК – Всеросійський центральний виконавчий комітет

Губком – Губернський комітет

ДАКО – Державний архів Київської області

ДАЧО – Державний архів Черкаської області

ДПУ – Державне політичне управління

КНС – Комітет незаможних селян

КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України

КПРС – Комуністична партія Радянського Союзу

ЛКСМУ – Ленінська Комуністична Спілка Молоді України

Наркомат – Народний комісаріат

Наркомос – Народний комісаріат освіти

Наркомюст – Народний комісаріат юстиції

НЕП – Нова економічна політика

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ

ОВК – Округний Виконавчий Комітет

ОДПУ – Об'єднане державне політичне управління

ОКК – окружна контрольна комісія

Окрадмінвідділ – Округний адміністративний відділ

РВК – Районний виконавчий комітет

РКП(б) – Російська комуністична партія (більшовиків)

РНК – Рада народних комісарів

РРФСР – Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка

РСФРР – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка

РСЧА – Робітничо-селянська Червона армія

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України

ВСТУП

Актуальність теми. Утвердження України як суверенної держави, становлення і розвиток українського суспільства на засадах демократизму, гуманізму та рівності громадян неможливі без усебічного переосмислення історичного минулого. Під впливом декомунізації, що розгорнулася в Україні з 2015 р., підвищений науковий інтерес отримали ті суспільні зміни, що відбулися внаслідок одержавлення соціально-політичного життя в Україні радянської доби. Сучасна історична наука, відмовившись від радянської ідеологічної доктрини і принципу партійності в історичних дослідженнях, вивчає минуле через його носія і суб'єкта – людину.

Революційні події 1917–1921 рр. кардинально змінили соціальну структуру тогочасного українського суспільства. Диктатура пролетаріату проголошувала одним із головних завдань придушення спротиву повалених класів, їх перевиховання і встановлення нової шкали соціальної ієрархії, в якій колишні привілейовані верстви суспільства мали посісти місце «соціальних ізгоїв». Мільйони людей, яких вважали представниками привілейованих станів дореволюційного суспільства, опинилися на маргінесі соціально-культурного та професійного життя. Цей соціум, який насправді складав чималу частину населення країни, влада штучно об'єднала в одну категорію під назвою «колишні люди», або просто «колишні».

Загальним поняттям «колишні люди» в різні періоди післяреволюційної історії називали об'єднаних представників різних соціальних груп «старого суспільства», у багатьох з них є чимало відмінностей у майновому стані, соціальному статусі, професії, рівні освіти, світогляді, життєвих цінностях, культурних і побутових традиціях. Це зумовило складність і внутрішню суперечливість «колишніх» як єдиної соціальної категорії радянського суспільства.

Вирішення таких проблем надзвичайно актуальне за сучасних умов у контексті новітніх дискусій з історії Української революції 1917–1921 рр. і

системи більшовицького режиму, стосовно взаємовідносин суспільства і влади в Україні в 1920-х – 1930-х рр. Ретельне вивчення на основі нових наукових підходів усього комплексу проблем, пов'язаних зі штучним соціальним феноменом тогочасної Радянської України, іменованим «колишні люди», не тільки значною мірою заповнить «білі плями» в дослідженні історії радянського суспільства, але й допоможе на практиці перевірити ті чи ті положення чинних концепцій.

Отже, обрана для вивчення тема має науково-практичне і суспільно-політичне значення. Цим і зумовлено її актуальність.

Зв'язок дисертації з науковими програмами, планами й темами.

Дисертацію виконано відповідно до наукової проблематики кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини «Історико-регіональні аспекти історії України» (номер державної реєстрації 0116U004805).

Об'єктом дослідження є соціально-класова структура українського радянського суспільства 1920-х – 1930-х рр.

Предметом дослідження стали стратифікаційні зміни в соціальній структурі українського суспільства в післяреволюційний період; способи та методи здійснення радянською владою соціальної політики щодо колишніх привілейованих верств суспільства та їх дітей.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1920-і – 1930-і рр. Вибір нижньої хронологічної межі (1920 р.) зумовлено остаточним утвердженням радянської влади в Україні та кардинальними змінами в соціальній структурі українського суспільства; верхньої – затвердженням Конституції УРСР 1937 р., формальним проголошенням рівності всіх громадян незалежно від їхнього соціального походження. Конституція СРСР 1936 р. та Конституція УРСР 1937 р. юридично визнавали завершення формування безкласового радянського суспільства. Однак це не означало припинення практики переслідування представників колишніх «антагоністичних» верств

суспільства. Масові репресії 1937–1938 рр., під які потрапили представники всіх верств українського радянського суспільства, мають свою специфіку і становлять окремий предмет дослідження, тому хронологічно виходять за межі окресленої теми.

Водночас із метою ґрунтовного висвітлення окремих питань, послуговуючись принципом історизму, автор виходила за визначені хронологічні межі.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію України зазначеного періоду з урахуванням тогочасного адміністративно-територіального поділу.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі критичного аналізу опрацьованих історичних джерел, здобутків історіографії, сучасної методології дослідити дискримінаційну політику радянської влади 1920-х – 1930-х рр. щодо привілейованих верств дореволюційного українського суспільства.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких дослідницьких завдань:

- з'ясувати стан наукової розробки проблеми, систематизувати й охарактеризувати джерельну базу та визначити теоретико-методологічні засади дослідження;
- проаналізувати соціальний феномен «колишні люди», розкрити його сутність в офіційних і неофіційних дискурсах;
- дослідити політико-правову основу дискримінаційної політики радянської влади щодо колишніх привілейованих верств українського суспільства на різних етапах її застосування;
- реконструювати комплекс соціальних відносин досліджуваного періоду та з'ясувати становище «колишніх» у взаємозв'язку з іншими соціальними групами українського суспільства;
- виявити чинники впливу на повсякденне життя «колишніх» в Україні у

період непу;

- дослідити особливості трансформації політики радянської влади щодо колишніх українських великих землевласників;
- простежити трансформацію дискримінаційних заходів, спрямованих проти окремих верств українського радянського суспільства, встановити мотиви, характер, зміст і особливості їх практичної реалізації у 1930-х рр.;
- дослідити проблему дискримінації радянською владою дітей «колишніх» та специфіку їх соціальної інтеграції.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що:

вперше:

- на основі критичного осмислення історіографічної спадщини та аналізу історичних джерел досліджено дискримінаційну політику радянської влади у 1920-х – 1930-х рр. щодо привілейованих верств дореволюційного українського суспільства;
- з'ясовано та вивчено основні мотиви, характер, зміст та особливості дискримінаційних заходів радянської влади в Україні у 1920-х – 1930-х рр. за ознакою соціального походження;
- виокремлено та охарактеризовано змістовий аспект поняття «колишні люди», розкрито його сутність в офіційних і неофіційних дискурсах;
- уведено до наукового обігу значну частину нових документів із центральних та обласних державних архівів України;

поглиблено:

- розуміння політико-правового механізму формування радянською владою нової соціально-класової структури українського суспільства у визначених хронологічних межах;
- знання про механізм складання інформаційних зведень та методи накопичення інформації відповідними органами радянської влади, що ставало підґрунтям для реалізації запланованої каральної політики;

уточнено:

- судження про причини лояльного і компромісного ставлення радянських партійно-державних органів до окремих категорій «колишніх людей» в Україні в період нової економічної політики;
- оцінку процесу інтеграції дітей «колишніх» у нове українське радянське суспільство;

дістали подальший розвиток

- характеристика базових теоретичних засад радянської соціальної політики у 1920-х – 1930-х рр.;
- твердження, що більшовицька практика дискримінаційної політики у 1920-х – 1930-х рр. щодо «колишніх людей» поступово трансформувалася, набуваючи більш жорстоких форм, мала системний характер, була чітко продуманою, структурованою і цілеспрямованою.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що матеріали та теоретичні висновки, узагальнення і конкретний фактичний матеріал можуть стати у нагоді у підготовці узагальнювальних праць із політичної та соціальної історії України 1920-х – 1930-х рр., історії радянської повсякденності, навчальних посібників та підручників.

Апробація результатів дослідження. Загальну концепцію, основні положення та результати дисертації обговорено на засіданнях кафедри історії України, кафедри всесвітньої історії та методик навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. Результати дисертації автором апробовано у формі доповідей на всеукраїнських і міжнародних конференціях: «Наукове літо – 2014» (Київ, 2014 р.); «Історичні, соціологічні, політологічні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень» (Херсон, 2014); «Шевченківська весна – 2015: Історія» (Київ, 2015); «Суспільні науки: проблеми та досягнення сучасних наукових досліджень» (Одеса, 2015); Miedzynarodowej naukowii-praktycznej konferencji «Priorytetowe orszary nauki» (Zakopane, 2015); «Архітектурна та

культурна спадщина історичних міст країн Центрально-Східної Європи» (Умань, 2016); «BELOVEZHA: 25 years after. States, nations and borders», (Варшава, 2016 р.); «Studia transkulturowe w procesie współpracy polsko-ukrainiskiej» (Olsztyn, 2016); «Революційні потрясіння початку ХХ ст. в Європі: геополітичний, соціокультурний і антропологічний виміри (з нагоди 100-річної річниці Української революції 1917–1921 рр.)» (Черкаси, 2017); «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні» (Київ, 2017) та всеукраїнських конференціях: «Тарас Шевченко у національній пам'яті» (Умань, 2014 р.); «Україна і українці у світових війнах ХХ століття» (Умань, 2014); «Суспільні науки на початку ХХІ століття: історичний дискурс та сучасний контекст» (Умань, 2015 р.); «Історія Уманщини в іменах» (Умань, 2015); «Християнські цінності в системі освіти: теорія, традиції, практика» (Умань, 2015); «Історичні та історіографічні джерела Уманщини» (Умань, 2016); «Інтелектуальний потенціал в умовах сучасного суспільства» (Умань, 2016); «Українська державність: тяглість традицій та трансформація сьогодення» (до 25-річчя проголошення незалежності України), (Умань, 2016); «Другий модерн і зміна характеру воєнних конфліктів» (Старобільськ, 2017); «Державотворча спадщина гетьмана Богдана Хмельницького» (Київ, 2017); «Історія, революція, пам'ять: зсув парадигм» (Умань, 2019).

Публікації. Теоретичні узагальнення і результати дослідження викладено автором у 17 одноосібних публікаціях, 7 з яких – у фахових виданнях, затверджених МОН України, 3 – у наукових періодичних закордонних виданнях.

Обсяг і структура дисертації зумовлені проблемно-хронологічним принципом викладу матеріалу, метою та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, 9 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (431 найменувань). Загальний обсяг дисертації становить 249 сторінок, з них 178 – основного тексту.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Історія соціальної політики радянської влади належить до пріоритетних напрямів історичних досліджень як зарубіжних, так і вітчизняних науковців. Беручи за основу сучасні методологічні орієнтири [255], зважаючи на специфіку обраної нами теми, вважаємо доцільним умовно в історіографії вивчення місця «колишніх людей» в соціально-класовій структурі українського радянського суспільства 1920–1930-х рр. виокремити такі періоди: 1) історіографія радянської доби; 2) сучасна українська історіографія; 3) науковий доробок зарубіжних дослідників.

Історіографія радянської доби вимагає систематизації та окремої періодизації, що дозволить більш об'єктивно підійти до її вивчення. У процесі дослідження ми виокремили такі її основні періоди: 1) початок 1920 – середина 1930-х рр.; 2) історіографія другої половини 1930-х – першої половини 1980-х рр.; 3) науковий доробок істориків другої половини 1980-х – початку 1990-х рр. Кожний з цих періодів характеризується змінами суспільно-політичної кон'юнктури у країні, що впливала і на формування історичної думки.

Аналіз радянської історіографії з окресленої нами проблеми дає підстави констатувати, що в радянській історичній науці відсутні праці, безпосередньо присвячені дослідженню категорії «колишні люди». Долі представників колишніх привілейованих верств українського суспільства в післяреволюційній період вивчали переважно в рамках проблеми ліквідації «експлуаторських класів» або в контексті дослідження питань зміни

соціальної структури СРСР та УСРР/УРСР, становлення нового безкласового суспільства.

Методологічні основи радянської історичної науки обумовили той факт, що в центрі уваги більшості праць цього періоду були не люди або соціуми, а соціально-політичні та економічні процеси, такі як боротьба, політика ліквідації експлуататорських класів, експропріація експропріаторів, націоналізація, колективізація, культурна революція, перевиховання «старих» фахівців. Теоретичні принципи концепції класової боротьби набули ознак політологічної догми, що породжувала прикладні схеми в історіографії історії соціальних відносин, економічного розвитку українського радянського суспільства.

Поза увагою радянських істориків залишилися проблеми ставлення до революції і до нової влади, усвідомлення свого місця в новому суспільстві, соціальні зв'язки і повсякденні практики, способи адаптації до нових соціально-економічних умов та шляхи інтеграції в радянське суспільство – усі ці питання тривалий час вивчали побічно і фрагментарно, на основі радянських методологічних установок, орієнтованих на дослідження історії «зверху», тобто через історію влади і держави. Однією з проблем була відсутність відкритого доступу до фондів партійних, державних органів, відомчих архівів, що не давала можливості належно висвітлити окреслене коло питань.

Наукова література 1920-х – середини 1930-х рр. фактично започаткувала становлення радянської історіографії. Характерною ознакою цього історіографічного періоду було те, що проблему соціального становища привілейованих категорій дореволюційного суспільства вивчали паралельно з формуванням політики радянської влади до їх представників. Наукова література цього часу представлена працями або творців цієї політики, або її свідків, сучасників тодішніх подій, які писали свої праці на основі власних спостережень.

Авторами досліджень були переважно партійні та державні діячі, відповідальні працівники планових, фінансових і статистичних органів, а також економісти та публіцисти, зокрема М. Владімірський [214], М. Бухарін [207–208], І. Кондурушкін [268], Ю. Ларін [287–289], В. Ленін [291–297], А. Луначарський [302–304], Г. Орджонікідзе [331]. Їхні праці базувалися на марксистсько-ленінській ідеології і стосувалися проблем побудови безкласового суспільства, формування радянської інтелігенції і номенклатури, питань становлення радянської системи освіти та пропагування переваг соціалістичної культури. Зокрема, у книзі «Приватний капітал у СРСР» Ю. Ларін характеризує соціально-класову диференціацію селянства та соціально-економічну структуру приватного підприємництва в СРСР та УСРР [289, с. 76]. Аналіз праці засвідчує правильно вибудовані партійно-ідеологічні конструкції щодо «колишніх буржуїв», які згодом ставали об'єктами агітаційно-пропагандистської літератури.

У 1920-х рр. марксистська концепція в дослідженні соціальної структури українського суспільства поступово витіснила всі інші. Акцент зміщується в бік визнання провідної ролі робітничого класу. У дискусіях 1920-х рр. при аналізі соціальної структури суспільства важливу роль відігравало питання зв'язку соціально-економічних та організаційно-соціологічних аспектів поняття класів, їх особливостей і відмінностей, соціальних верств і професійних груп [307; 350].

Цим, очевидно, можна пояснити гострий дефіцит наукової продукції з питань, дотичних до аналізованої нами проблеми. Водночас зазначимо, що вже на початку 1930-х рр. дослідники починають вивчати історію становлення окремих соціальних класів. Основний акцент був зосереджений на вивченні становлення робітничого класу. Зокрема, об'єктом наукового дослідження А. Панкратової стали представники фабрично-заводського пролетаріату. Для вивчення складу робітників на підприємствах група дослідників під керівництвом А. Панкратової розробила спеціальну анкету з

інструкціями для її заповнення, що включала питання про соціальне походження робітників, їхній колишній соціальний стан, участь у виробничому та суспільно-політичному житті. [332]. У контексті теми дослідження авторка висвітлює низку питань, що стосувалися взаємовідносин між представниками робітничого класу і так званими «колишніми людьми» на рівні соціально-побутового спілкування. Важливою для нас є система ідентифікації робітничого класу, що характеризується трьома основними критеріями: робітниче соціальне походження, великий трудовий стаж на підприємстві, зв'язок з землею [332, с. 149].

Загалом ми знаходимо підтвердження, що в той період соціальне походження людини відіграло важливу роль. Таку ж систему критеріїв ідентифікації пролетарів підтримував дослідник Б. Маркус, який на початку 1930-х рр. опублікував статтю «До питання про методи вивчення соціального складу пролетаріату в СРСР», де була зроблена спроба виявити основні соціальні верстви робітничого класу в перехідний від капіталізму до соціалізму період [312]. Характеризуючи соціальну диференціацію суспільства, дослідник зазначає, що найперше в середовищі робітничого класу потрібно остерігатися осіб, які безпосередньо пов'язані з буржуазією і є вихідцями з «експлуататорських класів» [312, с. 37].

Академік С. Вольфсон у статті «Сталин об интеллигенции» розглядає процес залучення «старої інтелігенції» до побудови соціалізму і зазначає, що початок 1930-х рр. став етапом переходу «буржуазної інтелігенції» на бік соціалізму. Автор статті вважає, що велику роль у цьому відіграв Й. Сталін, який розгромив активних шкідників, унаслідок чого відбулося «розшарування нейтральних і залучення лояльних» осіб [218, с. 70].

Вивчення цих праць дає підстави стверджувати, що в них фактично були закладені основи політики щодо представників привілейованих верств дореволюційного суспільства. Характерними ознаками таких напрацювань є політологічна термінологія марксистського спрямування та агітаційно-

пропагандистський підтекст. Оскільки вони вирізнялися широкою інформаційною базою, запозиченою з різних джерел, тому не втратили пізнавального значення.

Досить складним і неоднозначним виявився період історіографії радянської доби другої половини 1930-х – першої половини 1980-х рр. Цей період характеризується утвердженням у державі тоталітарної системи, заідеологізованістю історичної науки, яка стає знаряддям пропаганди єдиної правлячої комуністичної партії. На історичні дослідження цього періоду накладені певні штампи та заборони.

Важливу роль в очищенні суспільства від так званих «ворожих елементів» у ті часи було відведено молоді та комсомолу. Зокрема, низка авторів серії видань цього періоду друкували матеріали, де вказували на завдання комуністичної спілки молоді не лише у вихованні майбутніх будівників комунізму, а й на їх роль в очищенні суспільства та органів влади, установ і підприємств від представників колишніх привілейованих верств. Праця К. Овсянникова «Классовая борьба в высшей школе и задачи комсомола» закликала до пильності і недопущення проникнення «ворожих елементів» до лав партії та отримання ними освіти [327, с. 52].

Характеризуючи зміни соціальної структури радянського суспільства післяреволюційного періоду, дослідник Г. Глезерман виокремлює два основні завдання класової політики пролетаріату: 1) по відношенню до всіх експлуататорських класів – безсистемне придушення їх політичного протистояння та послідовного обмеження економічного зростання з метою остаточної ліквідації цих класів; 2) по відношенню до селянства – не придушення, а управління, поступове залучення до процесу соціалістичного будівництва [229, с. 86].

Новим етапом для розкриття «білих плям» в історії став період 1950–1960-х рр. Суттєвий вплив мали розвінчування культу особи Й. Сталіна, рішення XX з'їзду КПРС, політика лібералізації, процеси перебудови та

демократизації. Поступово активізувалося дослідження проблем соціальної структури українського радянського суспільства. Збільшилася кількість праць радянських дослідників, розширилася тематика, з'явилися історико-методологічні напрацювання. Серед них роботи Г. Діденка [240], С. Кугель [280], М. Руткевича [356], О. Шкаратана [408]. Наприклад, у книзі «Проблеми соціальної структури робітничого класу» дослідник О. Шкаратан досліджує питання, пов'язані із загальними змінами в соціальній структурі радянського суспільства. Автор дотримується соціально-стратифікаційного підходу і приходять до висновків, що «в соціалістичному суспільстві йде інтенсивний процес стирання класових меж і виникають змішані в класовому відношенні групи населення» [408, с. 112].

Уже 1970–1980-ті рр. позначені появою науково-історичних досліджень соціально-класової структури українського радянського суспільства, але теоретико-методологічні та ідеологічні напрями висвітлення марксистського тлумачення класів було збережено. Пріоритетним стає вивчення соціальних відносин та соціальної структури суспільства. Колективні та індивідуальні монографії, дисертації та статті висвітлювали основні етапи боротьби з експлуаторськими класами в СРСР та УРСР. З-поміж наукового доробку радянських учених цього періоду вирізняються напрацювання Н. Аїтова [195], А. Амвросова [196], В. Жиромської [245], В. Семенова [363], І. Трифонова [383–384], Ф. Турченко [386] та інших, які досліджували питання ліквідації «експлуаторських класів», зміни соціальної структури Союзу РСР та становлення нового безкласового суспільства. Зокрема, В. Семенов трактує зміни в соціальній структурі суспільства як єдиний процес, у якому долі класів і соціальних груп тісно переплетені і взаємообумовлені. Водночас автор зазначає, що динаміка цього процесу, його характер і результат цілком залежать від ліквідації експлуаторських класів і визнання провідної ролі робітничого класу [363, с. 56].

Порушена нами проблематика представлена в напрацюваннях І. Тріфонова. Досліджуючи питання ліквідації експлуаторських класів, автор звертає увагу на те, що радянська влада завжди проявляла гуманне ставлення до представників колишніх соціальних еліт, але при умові, якщо вони відмовлялися від ворожої діяльності і вливалися в ряди трудівників соціалістичного суспільства. Водночас автор зазначає, що «репресивні заходи, що застосовувалися до експлуаторських класів, були викликані їх боротьбою проти революційних завоювань трудящих і носили тимчасовий характер» [384, с. 253].

Концептуально важливою є колективна монографія «Зміна соціальної структури радянського суспільства. 1921 – середина 30-х років» російських радянських дослідників В. Селунської, В. Дробіжева, Ю. Кукушкіна, Г. Панфілової, Ю. Полякова, Н. Рогаліної, Л. Морозова, М. Вілцана, В. Погудіна. Предметом дослідження стали «зміни соціально-класової структури радянського суспільства, його основних складових частин (робітничого класу, селянства, дрібної буржуазії міста, інтелігенції, непманської буржуазії, куркульства)» [252, с. 4]. Оперуючи термінологією, що з'явилася ще у 1920-х рр., автори означили досить широкий понятійно-категоріальний апарат, зокрема дослідили такі поняття, як «соціальна диференціація», «бідняцькі верстви», «капіталістичні елементи», «буржуазно-експлуаторські елементи». Також автори праці приходять до висновку, що протягом 1920-х років «радянської влади кадри хоча і поповнювалися вихідцями з робітників та селян, проте у своїй більшості дипломовані фахівці формувалися з непролетарських верств» [252, с. 166].

Окремі аспекти політики радянської влади щодо привілейованих верств дореволюційного українського суспільства представлено в публікаціях В. Астахової [197], В. Волкова [215], В. Литвинової [299], А. Лутченко [305], С. Федюкіна [392–394]. Предметом їх дослідження стали представники так званої «буржуазної» інтелігенції. У наведених працях

висвітлено питання радянзації інженерно-технічної інтелігенції, їхні політичні настрої та методи залучення «старих спеців» до соціалістичного будівництва. Проаналізувавши монографію С. Федюкіна, висновуємо, що процес залучення «старої» інтелігенції на бік робітничого класу мав стихійний характер, це був результат глибоко продуманої, науково обґрунтованої політичної лінії, яку більшовицька партія послідовно проводила на всіх етапах своєї діяльності [392].

Водночас автори цих досліджень були першими, хто послідовно проводили думку про те, що соціальне походження, належність до колишніх привілейованих соціальних еліт, високий статус у суспільстві не обов'язково зумовлювало негативне ставлення до радянської влади. Проте зазначимо, що загальна теоретична спрямованість наукових праць не змінилася, у них продовжував домінувати фактор ідеологічної пропаганди як невід'ємної складової формування суспільної свідомості.

На межі другої половини 1980-х – початку 1990-х рр., завдяки демократизації суспільства та гласності політичного процесу, відкривався доступ до раніше заборонених архівних матеріалів, що створило сприятливі умови для об'єктивного дослідження окремих аспектів соціальної структури українського радянського суспільства в післяреволюційний період. Проте залишалася закритою для досліджень низка проблем, яких дослідники старанно уникали. Серед них – масштаби репресивної політики більшовиків по відношенню до різних соціальних верств «колишніх». Зокрема, у радянській історіографії немає єдиної думки про співвідношення репресивних і виховних методів у 1920–1930-х рр. Неточним залишався і сам спектр соціальних груп, які складали категорію «колишні люди».

Об'єктом вивчення радянських дослідників були не поміщики та їх післяреволюційне становище, а конфіскація поміщицьких земель, не підприємці, а націоналізація промисловості, не чиновники і стара інтелігенція, а «використання» старих чиновників і буржуазних фахівців на

радянській службі, «перевиховання» інтелігенції. Досліджували не взаємовідносини представників різних соціальних верств суспільства, а класову боротьбу в умовах диктатури пролетаріату і вирішення завдань побудови безкласового суспільства.

Науково-публіцистичні праці радянського періоду позначені вузькістю тематики. Як правило, дослідники зосереджувалися на обмеженому колі питань, що не суперечило радянській ідеології. Такі праці характеризувалися функціональними інтерпретаціями заходів більшовицької влади, спрямованих на підвищення добробуту радянського суспільства. Висвітлюючи соціальну структуру українського радянського суспільства з позиції формаційно-класового аналізу системних явищ, крізь призму щоденного розвитку й успіху соціалістичного будівництва, дослідники намагалися показати турботу радянської держави про своїх громадян, наголошуючи на перевагах власної політичної системи.

Отже, політика радянської влади щодо привілейованих верств дореволюційного українського суспільства викликала значний інтерес у радянській історіографії, однак учені досліджували її під кутом зору партійної ідеології.

Розпад СРСР, утворення на його теренах нових незалежних держав започаткували новий етап історичної науки. Розрив із тоталітарним минулим і становлення України як незалежної держави, відкриття спецфондів відкрили перед дослідниками нові можливості для вивчення соціальної історії радянського періоду. Відмова від догматичного класового підходу в оцінці подій і явищ, позбавлення політичної заангажованості дали змогу дослідникам вивчати заборонені раніше архівні матеріали і праці зарубіжних істориків та зумовили переорієнтацію історичної науки.

У першій половині 1990-х рр. в українській історіографії починають з'являтися ґрунтовні праці з історії політичного терору, автори яких побіжно висвітлювали проблему політичних репресій більшовицької влади щодо

окремих груп українського населення, зокрема і представників привілейованих верств дореволюційного українського суспільства. Наприклад, у дослідженні І. Біласа «Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953 рр. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз» чи не вперше було висвітлено принципи примусового виселення зі своїх домівок людей, визнаних «соціально небезпечними елементами» [203].

На особливу увагу заслуговує праця дослідників Г. Касьянова та В. Даниленка [258]. Хоча колишні привілейовані верстви суспільства не були предметом дослідження, проте автори висвітлили загальну картину політики більшовизму, яка впливала і на становище так званих «колишніх». У науковій праці проаналізовано особливості політики українізації, акцентовано увагу на протиріччі між політикою та її практичною реалізацією, досліджено політичні настрої та повсякденні проблеми представників української інтелігенції та їх взаємовідносини з органами радянської влади.

Глибоким аналізом репресивної політики радянської влади зазначеного періоду вирізняються публікації С. Білокіня [204], С. Лясковської [306], В. Нікольського [324], Р. Подкура [336], Ю. Шаповала [402], Д. Архіреїського, О. Бажана та Т. Бикова [339], які досліджували проблему формування системи обліку неблагонадійних елементів у 1920–1930-х рр. Згодом ця система стала основою більшовицької політики масового терору.

Важливу роль відіграло схвалення Президією Верховної Ради та Кабінету Міністрів України Державної програми підготовки науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», покликаної глибоко і всебічно проаналізувати причини, наслідки та механізми функціонування тоталітарної системи та увічнити пам'ять людей, які стали жертвами політичних репресій.

Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією» надзвичайно важлива для дослідження задекларованої теми. Серія книг,

опублікованих у межах цього проекту, містить наукові розвідки про політичні репресії радянської влади в територіальному зрізі – за областями, базуючись на великій кількості архівних документів, спогадів, науково-публіцистичних нарисів та історії окремих осіб, які зазнали політичних репресій від влади. Зокрема, книга «Реабілітовані історією. Черкаська область» складається з чотирьох книг. Друга, третя, четверта книги подають біографічні довідки та фотокопії архівних документів. Книга четверта «Реабілітовані історією. Черкаська область» продовжує публікацію в межах районів, довідки про реабілітованих (переданих Управлінню СБУ у Черкаській області й уточнених у районних держадміністраціях і міськрадах), репресованих у позасудовому порядку – «двійками», «трійками», «особливими нарадами» і «колегіями» [344–345]. До списку незаконно репресованих громадян Черкащини потрапило чимало представників так званих «колишніх людей».

Основним українським періодичним виданням соціально-демографічних і політико-правових аспектів масових репресій є науково-документальний журнал «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ», що видається з 1994 р. Це єдиний журнал на пострадянському просторі, що систематично публікує раніше засекречені документи органів державної безпеки та наукові статті відповідної тематики, написані на основі цих документів. Опрацювання інформаційно-аналітичних документів ВУНК-ДПУ дало змогу дослідникам В. Ченцову і Р. Подкур опублікувати працю «Документы органов государственной безопасности СССР 1920 – 1930-х годов: источниковедческий анализ» [338], у якій вони висвітлили окремі аспекти оперативно-розшукової діяльності, механізм складання інформаційних зведень та методи накопичення інформації органами ДПУ УСРР про «соціально чужі елементи». Така інформація ставала підґрунтям для реалізації запланованої дискримінаційної політики радянської влади щодо представників «колишніх людей».

Важливе місце у вивченні окресленої проблеми займають праці, присвячені дослідженню повсякденного життя класів, соціально-професійних верств та етнічних спільнот українського суспільства. З-поміж них виокремимо напрацювання колективу дослідників під керівництвом С. Кульчицького. Результатом їхньої діяльності стали публікації наукових статей і вихід колективної монографії про повсякденність українського суспільства в радянській Україні у період непу [321]. Зазначимо, що всі дослідження побудовані на фундаментальній архівній основі, при цьому переважно з використанням уперше введених у науковий обіг документів, які містять яскраві свідчення й аргументовані узагальнення з досліджуваних питань.

Вагомим є доробок науковців Ю. Золотарьової [249], Г. Зубко [250], А. Крижанівського [276], В. Онікієнка [330], В. Скорика [364], Н. Шульги [409], які досліджували такий феномен, як маргіналізація. Зазначимо, що тривалий час це явище дослідники вважали винятковим породженням капіталістичного суспільства, проте вже на початку 1990-х рр. почали вивчати як атрибут радянської дійсності. Дослідник Г. Зубко виокремлює такі категорії маргіналів: особи, які втратили колишні соціальні зв'язки і не пристосувалися до нових умов життя; представники специфічних субкультур, політичних течій, релігій; особи, які не визнають загальноприйнятих норм і правил поведінки [250, с. 192]. У праці Ю. Золотарьової «Маргіналізація суспільства як чинник соціальної девіації» зауважено, що особливим фактором маргіналізації є відсутність єдиної шкали цінностей в умовах переходу, що підсилює деструктивізм маргінальності [249, с. 207].

Наукове осмислення статусу різних соціальних верств у суспільстві залишалось актуальним на початку XXI ст., коли в межах соціальної історії, історії повсякденності та мікроісторії були зроблені спроби реконструкції українського радянського післяреволюційного суспільства «знизу»,

створення «соціального портрету» тих чи тих суспільних верств, зокрема й «колишніх».

На початку ХХІ ст. одним із пріоритетних напрямів пострадянської історіографії стало дослідження інтеграції «колишніх» у післяреволюційне суспільство, їх повсякденне життя поступово виходить на перший план, потіснивши вивчення традиційних питань державної політики по відношенню до них. Звернення до соціально-культурних аспектів післяреволюційної історії радянського суспільства і держави 1920–1930-х рр. стало результатом двох паралельних процесів: помітного розширення джерельної бази, головно за рахунок розсекречення архівних документів та публікації мемуарів, та в результаті збагачення вітчизняної історіографії сучасним методологічним інструментарієм.

Сучасні українські дослідники вивчають історію окремих суспільних груп, їхнє становище після подій революції 1917 р., шляхи інтеграції та спроби адаптації до нових соціально-економічних, політичних і культурних умов. Важливим науково-історичним дослідженням у цьому контексті є монографія Н. Темірової, де розкрито організаційно-господарську дійсність поміщицького маєтку, підприємницьку діяльність поміщиків, змальовано їх соціальний портрет [379].

Особливу цінність має дослідження В. Марочка, який, використовуючи радянську нормативно-правову базу, дослідив соціально-правовий статус колишніх поміщиків. Автор доводить, що в Україні протягом 1920-х рр. залишалися поміщицькі господарства, а 1917 р. є лише умовною датою остаточної ліквідації поміщицького землеволодіння [311, с. 254]. Ми поділяємо думку В. Марочка про те, що остаточна ліквідація поміщицьких маєтків і належної їм землі відбулася наприкінці 1920-х років, а поміщицьке господарство продовжувало діяти довкола маєтку, не маючи дореволюційного статусу, але залишаючись суб'єктом та об'єктом економічних і правових відносин.

В. Марочко також є одним з авторів колективної монографії «Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917 – 1938 рр.)», в якій уперше у вітчизняній історіографії досліджено проблему відносин більшовицької держави з українським соціумом. Аналіз фактичного матеріалу автор здійснив у розрізі суспільно-політичних трансформацій міжвоєнного періоду, простежив долю окремо взятих представників дореволюційного суспільства, а також учасників «білого руху» та національно-визвольних змагань [213, с. 703–763]. На думку автора, у 1917–1920 рр. представники колишніх привілейованих верств суспільства були реальними і потенційними ворогами радянської влади і революції, вони перебували в активній опозиції, проте вже під час непу їх залишки перетворилися на громадян, які співчували та байдуже споглядали за подіями. Протягом 1930-х рр. «колишні люди» змирилися з новими обставинами, проте органи радянської влади продовжували вишукувати ворогів з «тавром соціального походження» та політичного минулого [213, с. 741].

Окрема група праць українських учених присвячена питанням взаємовідносин великих землевласників і селян в Україні протягом 1920–1930-х рр. Це дослідження Г. Капустян [256], С. Корновенка [269], С. Маркової [310], А. Морозова [319]. Дослідники, зокрема, вивчають соціально-політичні зміни в українському селі в контексті ліквідації поміщицького землеволодіння та формування тоталітарної системи. В. Лазуренко досліджує проблему селянської заможності в українському селі в добу нової економічної політики, є автором ряду монографій з цієї теми [283–286].

Окремі сюжети, пов'язані з політикою радянської влади щодо привілейованих верств дореволюційного українського суспільства, відображено у працях В. Гусєва [236], В. Коцура [271], О. Міхеєвої [318], О. Коляструк [267]. Автори приділили значну увагу питанню взаємовідносин

більшовицької держави та представників інтелектуальної еліти, їхній соціально-професійної адаптації в післяреволюційний період.

На особливу увагу заслуговує монографія М. Кузьменка, у якій автор проаналізував особливості впливу ідеологічних пріоритетів партійно-радянської системи влади на повсякденне життя інтелігенції [281]. Один з підрозділів праці присвячено висвітленню окремих аспектів політичного перевиховання «старої» інтелігенції. Характеризуючи політичні методи та форми перевиховання представників інтелектуальної еліти, автор зазначає, що всі вони були змушені потерпати від жорстоких соціально-класових утисків, постійно доводити свою лояльність до радянської влади, а в результаті ставали об'єктами політичних переслідувань та ідеологічних чисток.

Репресивна політика радянської влади проти родин, зарахованих до «ворогів народу», та доля їхніх дітей стала предметом наукового пошуку Т. Вронської. У монографії «Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади (1917–1953 рр.)» на основі архівних та опублікованих нормативно-правових документів авторка проаналізувала трансформацію більшовицької каральної політики та дослідила проблеми сімейного заручництва в 1917–1953 рр. [219]. Дослідниця, характеризуючи соціальну структуру українського радянського суспільства, цілком слушно зауважує, що вістря «диктатури пролетаріату» трансформувалося в дискримінацію і насильство не лише до тієї частини населення, яка була справді не згідною з новою політикою, але й поширювалася на тих, хто просто не надто активно підтримував радянську систему [219, с. 14]. Саме такої стратегії дотримувалися представники колишніх, які намагалися максимально нейтралізуватися та підлаштуватися під радянську владу. Ми цілком погоджуємося з думкою Т. Вронської, що найбільш незахищеними залишалися діти так званих «колишніх», оскільки їх зараховували до «елементів, небезпечних через свої зв'язки з злочинним середовищем», а

керівництво держави закликало «викорчовувати, знищувати без залишку» всю родину, не залишаючи слідів генетичної пам'яті [219, с. 15].

Окрему групу становлять дослідження проблеми позбавлення громадян виборчих прав. Через відсторонення від політичного та соціально-економічного життя країни чимало представників «колишніх людей» набули статусу «позбавленців». Соціальна група «позбавленців» стала предметом дослідження науковців О. Делії [237], С. Маркової [309], С. Мешкової [316]. Науковий інтерес мають висновки С. Маркової, яка, характеризуючи процес позбавлення виборчих прав громадян, зазначає, що морально-психологічний тиск на громадян чинився через виокремлення їх у ворожі соціальні групи та навішування клейма «позбавленець» [316, с. 380].

Питання повсякденних практик радянської молоді та студентства досліджували О. Рябченко [358] та Н. Гогохія [230]. Зокрема, О. Рябченко у монографії виокремила основні критерії, за якими визначали пролетарську ідентичність у студентському середовищі: «правильне» соціальне походження, відповідна зовнішність, мова, громадська активність, а з кінця 1920-х рр. – ударництво і жертвність при будівництві нового суспільства» [358, с. 65]. Ми погоджуємося з думкою авторки про те, що нав'язування громадянам єдино можливого шаблону світосприйняття призводило до побутування в суспільстві спрощеної системи цінностей, що неминуче апелювала до розмежування «своїх» і «чужих», диктувала необхідність постійних пошуків «ворогів» і стала характерною ознакою суспільної поведінки [358, с. 110].

До надбань зарубіжної історіографії належать праці сучасних російських дослідників. Цінність цих досліджень полягає в тому, що автори використовують доступні для них документи російських архівних установ.

Соціальне становище окремих верств суспільства в післяреволюційний період і політику радянської влади щодо них вивчають В. Белоус [201], В. Ільїн [254], І. Маторіна [314], Н. Лебіна [290], В. Соскін [370].

Виокремимо монографію Н. Лебіної «Повседневная жизнь советского города: Нормы и аномалии. 1920–1930-е годы», в якій авторка проаналізувала радянську повсякденність з позицій концепції девіантної поведінки різних верств суспільства. Характеризуючи зміни соціальної структури радянського суспільства, Н. Лебіна зазначає, що система соціальної політики радянської влади дуже швидко призвела до вибудовування ієрархічного суспільства, в якому для кожної людини було визначене своє місце [290, с. 39].

Російські соціологи Д. Берто [202], П. Сорокін [368–369], О. Фатеева [390], С. Чуйкіна [401], В. Радаєв і О. Шкаратан [343] на основі соціологічних досліджень вивчали питання соціальної адаптації та соціальної стратифікації представників колишніх привілейованих верств суспільства в післяреволюційний період, а також особливості їх мобільності та повсякденні практики. Ми поділяємо думку соціолога О. Фатеевої про місце і роль «колишніх» у контексті формування нової структури радянського суспільства. Дослідниця, зокрема, зазначає, що, «залишаючись після 1917 р. на тій самій географічній території, представники заможних верств населення опинилися в зовсім іншому соціальному просторі... Не виїжджаючи за межі країни, вони здійснили «символічну міграцію», перетворившись на так званих «соціокультурних іноземців» на своїй Батьківщині» [390, с. 243].

Вивченням процесу позбавлення виборчих прав у 1920–1930-х рр. та конструювання нової соціальної групи «позбавленців» займалися російські дослідники В. Тіхонов, В. Тяжельніков, І. Юшин [381], Н. Фьодорова [391], Д. Валусєв [419], Л. Серокурова [428], М. Саламатова [359]. Зокрема, М. Саламатова проаналізувала основні аспекти правового регулювання процесу позбавлення і поновлення виборчого права громадян. Дослідниця доводить, що у 1926–1927 рр. категорія – члени родини «позбавленців» була однією з наймасовіших – майже 38 % по СРСР. Авторка також зазначає, що

серед «позбавленців» переважала молодь – 70 % у кінці 1920-х рр. і 60 % – на початку 1930-х рр. [359, с. 18]. М. Саламатова наголошує, що дружини та матері, позбавлені виборчих прав, які не були у складі профспілок і не могли довести своєї незалежності від глави родини, не відновлювалися в правах. Це не стосувалося представників молодого покоління, які масово зрікалися батьків і публічно каюлися у своєму «неправильному соціальному походженні» [359, с. 19].

Грунтовним аналізом вирізняється монографія та наукові праці російського історика Т. Смірної, яка досліджувала політику ліквідації експлуататорських класів, соціальну структуру радянського суспільства післяреволюційного періоду і місце в ній представників «колишніх людей» [367; 429; 430].

Зокрема, у монографії Т. Смірнова вказує, що «колишніми людьми» вважали «аристократію, духовенство, буржуазію всіх категорій, значну частину інтелігенції» [367, с. 273]. Дослідниця акцентує увагу на тому, що соціальний склад післяреволюційного суспільства був багатограним і включав різні соціальні групи старого «дореволюційного» і нового «радянського» світу, кордони між якими були «прозорими» [429, с. 29]. Проте територіальні межі досліджень Т. Смірної охоплюють колишні Московську і Петроградську губернії. Соціальні процеси, що відбувалися в союзних республіках і мали свою специфіку, об'єктом студіювання не стали [429, с. 18].

У контексті досліджуваної теми привертає увагу праця російського історика В. Іванова, який зауважує, що «колишні люди» – це «представники знаті і дворянства» в дореволюційній Росії, тому до категорії «колишніх» він зараховує «титулованих і нетитулованих дворян, власників дрібних підприємств, будинків, магазинів і клінік, професорів, поліцейських, служителів культів, офіцерів, письменників і художників», а в кінці узагальнює, тобто всіх тих, хто був «видалений з провідних посад у 1920-х

рр.». Також автор указує, що «колишні» в реаліях радянського життя «зрослися» з «позбавленцями» [251, с. 71]. Частково з цим можна погодитися, оскільки в розумінні пересічних громадян ці поняття справді були синонімічними, проте в юридичній і політичній практиці вони тільки перетиналися, але не збігалися.

Соціальний склад групи «колишніх» також досліджують російські науковці А. Черних [400] та С. Чуйкіна [401]. Зокрема, С. Чуйкіна «колишніми» вважає не лише титуловане дворянство, а дворянство загалом як «колишній привілейований стан суспільства», або, за словами автора, «тіні минулого» [401, с. 41].

Окрему групу досліджень складає зарубіжна західна історіографія, представлена працями українських емігрантських істориків та зарубіжних дослідників. Наявні праці зарубіжних авторів подекуди не подають об'єктивної картини дійсності, вони наповнені ідеологічним протистоянням, не представлені достатньою джерельною базою.

Водночас серед зарубіжної україніки виокремимо праці М. Шаповала [191–192] та С. Підгайного [335]. Хоч дослідники фрагментарно описують соціальну структуру українського радянського суспільства, проте їхні праці позначені критичним аналізом більшовицької політики в Україні. Зокрема, С. Підгайний розкриває трагічну долю представників української інтелігенції в період сталінської диктатури, які зазнали такого покарання, адміністративна висилка.

Соціальні причини, мотиви та наслідки масового сталінського терору досліджено в колективній праці «Черная книга коммунизма» [282].

Конструктивним аналізом соціальної політики радянської влади післяреволюційного періоду вирізняються публікації американської дослідниці Ш. Фіцпатрік [395–396; 367]. Характеризуючи соціальну структуру радянського суспільства, дослідниця «колишніми людьми» вважає «сукупність “буржуазних” груп, класова належність яких визначалася за

допомогою їх соціального або службового становища при старому режимі». Зокрема, авторка наголошує, що ця «сукупність включала в себе дворян (як колишніх поміщиків, так і колишніх царських бюрократів), колишніх підприємців, представників старого купецького прошарку суспільства, офіцерів імператорської і білої армій, жандармів і священнослужителів» [396, с. 18].

Американський науковець Д. Смітт у монографії «Колишні люди: останні дні російської аристократії» потрактує поняття «колишні» в досить вузькому значенні, охоплюючи тільки одну категорію – представників дореволюційного титулованого дворянства, й досліджує долю і соціальне становище лише окремих дворянських родин [417].

Предметом дослідження зарубіжних науковців були також соціальні практики окремих верств радянського суспільства. Зокрема, долю колишніх поміщиків, способи їх адаптації до нових радянських умов досліджував Дж. Ченон [414]. Праці британської дослідниці К. Келлі (Catriona Kelly) спрямовані на вивчення історії радянського дитинства. У рамках цих досліджень авторка фрагментарно прослідковує повсякденні проблеми дітей «колишніх» у післяреволюційний період [259; 416].

Тож аналіз сучасних історіографічних досліджень дає змогу оцінити ступінь вивченості проблематики, пов'язаної з місцем «колишніх людей» у соціально-класовій структурі українського радянського суспільства 1920–1930-х рр. Хоч значне коло питань і досліджено в науковій історіографії, через свою складність та суспільне значення порушена нами проблема потребує докладнішого вивчення. Лише побічно досліджено повсякденні практики різних соціальних груп «колишніх», критерії їх соціальної ідентифікації, проблема співвідношення та взаємозв'язку декларованої політики та політичної практики по відношенню до них на місцях.

Отже, незважаючи на численну історіографічну спадщину, обрана нами тема дотепер не стала предметом спеціального історичного дослідження. Цим зумовлено звернення автора до її вивчення.

1.2. Джерельна база дослідження

Писемні джерела з теми умовно можна диференціювати на неопубліковані (архівні) та опубліковані матеріали. Основний масив історичної джерельної бази становлять неопубліковані джерела, опрацьовані в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, Центральному державному архіві громадських об'єднань України, Державному архіві Київської області, Державному архіві Черкаської області.

Загалом автор опрацювала 2 центральні та 2 обласні державні архіви, 21 фонд, 122 справи, зокрема фонди Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України): ф. 1 (Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів), ф. 5 (Народний комісаріат внутрішніх справ Української РСР), ф. 166 (Народний комісаріат освіти УРСР), ф. 331 (Уповноважений комісії сприяння вченим при Раднаркомі УРСР), ф. 539 (Народний комісаріат робітничо-селянської інспекції УРСР), ф. 2605 (Українське бюро Всеросійської Центральної Ради професійних спілок); Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України): ф. 1 (Центральний Комітет Комуністичної партії України), ф. 7 (Центральний Комітет Ленінської комуністичної спілки молоді України), ф. 22 (Центральна Контрольна комісія ЦК КП(б)У), ф. 263 (Колекція позасудових справ реабілітованих); Державного архіву Черкаської області (далі – ДАЧО): ф. 75 (Виконавчий комітет Мокрокалигирської районної Ради депутатів трудящих, с. Мокра Калигірка Мокрокалигирського району Черкаської області), ф. 184 (Шевченківський окружний виконавчий комітет Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів), ф. 188

(Відділ управління Черкаського повітового виконавчого комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, м. Черкаси Київської губернії), ф. 190 (Відділ управління Богуславського повітового виконавчого комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, м. Богуслав Київської губернії), ф. 375 (Адміністративний відділ Шевченківського окружного виконавчого комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів), ф. 1725 (Ковалівський волосний виконавчий комітет Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, с. Ковалівка Пирятинського повіту Полтавської губернії); Державного архіву Київської області (далі – ДАКО): ф. 112 (Київського окружного виконавчого комітету ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів), ф. 126 (Київський районний виконавчий комітет Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів), ф. 130 (Переяславський районний виконавчий комітет Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів), ф. 290 (Київська окружна контрольна комісія КП(б)У – окружний відділ робітничо-селянської інспекції (ОКРКК – РСІ), ф. 1277 (Княжицька сільська рада робітничих, селянських і червоноармійських депутатів).

В основі класифікації лежить комбінований підхід до історичного джерела. Залучені для написання дисертаційного дослідження архівні джерела класифіковано на такі групи: документи органів державної влади; партійні документи; матеріали особливого походження, статистичні дані.

Перша група джерел – документи органів державної влади (ВУЦВК, окремих наркоматів, ЦВК, виконкомів різних рівнів, комісій тощо): протоколи та виписки з протоколів засідань [5; 8; 13; 20; 25; 28; 29; 32; 38–41; 70–77; 81; 84–87; 93–96; 98–100; 109–110; 120; 122], листування [1–4; 6–7; 11–12; 22; 30; 80; 83; 89; 104–105], справи [9–10; 14; 24; 101–103; 114–119], матеріали [17–18; 23; 26–27; 42], циркуляри [16; 78], інструкції [19; 79], доповіді та документи комісій [33–37; 111], доповідні записки [31; 108; 113].

Документи ЦДАВО України фонду Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (ВУЦВК) (ф. 1) дали змогу прослідкувати динаміку взаємовідносин між представниками різних верств суспільства і владою: скарги, доноси, звіти місцевих партійних і державних органів, листи особистого характеру.

У фонді Народного комісаріату внутрішніх справ Української РСР (ф. 5) містяться документи Головного управління громадських робіт та повинностей. Це – розпорядження, якими регламентувався процес організації та функціонування таборів примусових робіт в УРСР на початку 1920-х рр. тощо. З них ми можемо зробити висновок, що серед категорій осіб, яких залучали до громадських робіт, було чимало представників колишніх привілейованих соціальних еліт. Значна частина документів стосується питань матеріального та фінансового забезпечення працівників таборів примусових робіт.

Дослідження матеріалів фондів Наркомату освіти УСРР (ф. 166) та Уповноваженої комісії сприяння вченим при Раднаркомі УРСР (ВУКСВ, ф. 331) допомогло в осмисленні широкого комплексу проблем, пов'язаних із соціальним становищем науково-педагогічної еліти та дітей «колишніх» в зазначений період. Серед документів цих фондів важливе значення мають довідково-інформаційні матеріали освітньо-культурних установ, протоколи засідання колегії Наркомосу, матеріали про реорганізацію та чистки кадрового складу.

Протоколи Народного комісаріату робітничо-селянської інспекції, загальних зборів членів, списки, анкети та інші матеріали про результати проведення чисток, доповідні записки й акти про обстеження партосередків округів містяться в матеріалах фонду Народного комісаріату селянської робітничої інспекції (ф. 539). Вони дають інформацію про причини та обставини, мотивації перевірок, виселення, конфіскації, що здійснювали

представники селянсько-робітничої інспекції УСРР упродовж 1920-х – першої половини 1930-х рр. Такі матеріали дають змогу більш повно й конкретно зрозуміти проблеми взаємовідносин між представниками різних соціальних верств українського суспільства в післяреволюційний період.

Особливу цінність для дослідження має архівний фонд Колекція позасудових справ реабілітованих (ф. 263), у якому зберігається комплекс позасудових справ реабілітованих, архівно-кримінальні справи реабілітованих жертв сталінських репресій, з-поміж яких були представники і колишніх привілейованих верств суспільства та їх діти.

Докладно розкрити сутність проблеми співвідношення і взаємозв'язку декларованої політики та політичної практики на рівні округів допомогли документи, що зберігаються в Державному архіві Черкаської області та в Державному архіві Київської області.

Цінними є документи фонду Черкаського повітового виконавчого комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, м. Черкаси Київської губернії (ф. Р-187), що містять матеріали про порядок денний засідань секретаріатів окрвиконкомів, протоколи, виписки, заяви та анкети громадян. Уточнено список осіб, позбавлених виборчих прав та знову відновлених у виборчих правах.

Важливими є матеріали фонду Адміністративного відділу Шевченківського окружного виконавчого комітету (ф. Р-375), зокрема протоколи президії окрвиконкому, бюро губкомів і повітових осередків КП(б)У, засідань агітаційно-пропагандистських та інших відділів партійних комітетів. Документальні матеріали з округів також містять циркуляри, довідки, звіти, листування, реєстраційні списки осіб, які підлягали виселенню і порядок ліквідації їх майна.

Матеріали фонду Земельного відділу Шевченківського окружного виконавчого комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (ф. Р-135) з описами та актами державних земель і майна, списком

націоналізованих будинків та інвентаря, справи за позовами громадян про землю і конфліктні справи про конфіскацію майна по селах округу дають змогу дослідити питання ліквідації поміщицького землеволодіння в межах округу.

Важливими є документи, що містяться в Державному архіві Київської області: ф. 112 (Київський окружний виконавчий комітет ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів), ф. 126 (Київський районний виконавчий комітет Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів), ф. 130 (Переяславський районний виконавчий комітет Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів), ф. 290 (Київська окружна контрольна комісія КП(б)У – окружний відділ робітничо-селянської інспекції (ОКРКК – РСІ), ф. 1277 (Княжицька сільська рада робітничих, селянських і червоноармійських депутатів) та ін. Це протоколи президії окрвиконкому, бюро губкомів і повітових осередків КП(б)У, протоколи засідань виборчих зборів та списки громадян, позбавлених виборчих прав, довідки, виписки, заяви та анкети громадян. Опрацювання цих матеріалів дозволило визначити основні напрями та форми здійснення декларованої політики на місцях.

Друга група – партійні документи: стенограми [43–44; 54], інформаційні бюлетені [45], постанови [53], листування [46; 48; 51] та, зокрема, директивні, циркулярні листи та телеграми [49–50; 57], доповіді, звіти [59], доповідні записки [60–61; 64–66], витяги із протоколів засідань [56; 67], оперативні зведення та довідки [62–63].

Основним масивом джерел цієї групи є матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), а саме матеріали фонду Центрального Комітету Комуністичної партії України (ф. 1). Документальний комплекс становлять протоколи та стенограми засідань Політбюро ЦК КП(б)У, Оргбюро, Секретаріату, доповіді, звіти ДПУ УСРР про результати ліквідації контрреволюційних організацій та

опозиційно налаштованих громадян. Серед документів цього фонду особливе місце займають постанови ЦК ВКП(б), листування, протоколи, витяги із протоколів засідань колегії Центрального відділу ЦК КП(б)У, заяви, листи, статті керівних партійних робітників, витяги з рішень.

Важливість цих джерел полягає в тому, що саме з них ми можемо зробити висновок про те, що рішення, резолюції та директиви вищих партійних органів РКП(б) – ВКП(б), КП (б)У визначали не лише основні завдання і напрями діяльності органів ВЧК/ВУЧК – ДПУ/ОДПУ, але і безпосередню участь партійних органів у проведенні політико-ідеологічних кампаній щодо «колишніх».

Третю групу складають матеріали особливого походження [47; 52; 68–69; 82; 88; 91; 97], представлені анкетами, заявами, проханнями, різноманітними листами, скаргами, доносами громадян тощо.

Документи такого характеру містяться у ЦДАВО України (Ф. 1 Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (ВУЦВК, м. Харків). Серед них також прохання осіб, які служили в контрреволюційних арміях, про зняття їх зі спеціального обліку, листування з Державним політичним управлінням, Прокуратурою УРСР, губернськими та окружними військкоматами, з Наркоматом внутрішніх справ, окрвиконкомаами про розгляд заяв громадян, позбавлених виборчих прав, про їх відновлення і про припинення висилки за межі УРСР і округів.

Важливе значення цих джерел полягає в тому, що завдяки їм стає можливим відтворення силуету епохи, у них не дублюються статистичні і документальні дані, а відображаються звичайні проблеми повсякденного життя народу: соціальний статус, зміна професії, розірвання родинних зв'язків, проблеми на соціально-побутовому рівні, взаємовідносини із членами родини, колегами, сусідами. Проаналізувавши архівні матеріали

фонду, можна простежити процес націоналізації будинків і майна колишніх «експлуататорів чужої праці» і складний шлях демуніципалізації тощо.

Матеріали фондів Наркомату освіти УСРР (Ф. 166) та Уповноваженої комісії сприяння вченим при Раднаркомі УРСР (ВУКСВ, Фонд 331) щодо персонального складу Інститутів народної освіти, зокрема анкети працівників, заяви, протоколи, посвідчення, характеристики, є безцінним джерелом вивчення соціокультурних змін у середовищі «колишніх». У вказаних документах також міститься інформація про прийом, переведення, відрахування студентів з навчальних закладів та поновлення їх у правах.

Четверта група – статистичні дані [21; 92; 106–107; 112; 121]. Ця група джерел представлена статистичними даними, списками, звітами та різноманітними зведеними відомостями. Серед документів цієї групи важливе значення мають довідково-інформаційні матеріали освітньо-культурних установ, реєстраційно-статистичні обліки реорганізації та чисток кадрового складу тощо.

Цінними у фондах Наркомату освіти УСРР (ф. 166) та Уповноваженої комісії сприяння вченим при Раднаркомі УРСР (ВУКСВ, ф. 331) є статистичні відомості про соціальний склад студентів та педагогічних працівників, що дає змогу прослідкувати динаміку дискримінаційних заходів радянської влади за ознакою соціального походження.

Важливими є статистичні відомості про кількість виборців і громадян, позбавлених виборчих прав за статтю, віком, національністю, соціальним, національним та партійним складом, що містяться у фондах ДАКО (ф. 112. Київський окружний виконавчий комітет ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, м. Київ, 1923 – 1930 рр.).

Окрім неопублікованих архівних джерел, під час написання нашої дисертації ми опрацювали різноманітні за походженням опубліковані джерела. Ураховуючи сучасні підходи до класифікації писемних джерел з історії України [256], опубліковані джерела розподілено на такі групи:

нормативно-правові акти, партійні документи, матеріали особового походження, праці партійних і державних діячів, матеріали періодичної преси.

Перша група – нормативно-правові акти [126; 128–138; 140–143; 151–160]. До цієї групи належать: декрети, постанови, закони, циркуляри, положення, інструкції, секретні директиви, укази, кримінальні кодекси 1924 р., 1927 р., Конституції України 1919 р., 1929 р., 1937 р. Аналіз цих документів дає змогу прослідкувати процес формування ідеологічно вигідної нормативно-правової бази радянської влади. Саме більшовицькі лідери контролювали напрями і динаміку каральної політики й регламентували діяльність відповідних структур.

Особливо інформаційно насиченими в контексті вивчення теми є «Собрания законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР» [151–154] та «Збірники законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України» [134–138], які вміщують нормативно-правові акти радянської Росії та радянської України, що стосуються теми дослідження. Ці збірники містять цінну інформацію про позбавлення і поновлення виборчих прав громадян, механізм складання інформаційних зведень та обліків органами радянської влади, порядок конфіскації землі та майна в колишніх поміщиків тощо.

Основними законодавчими актами 1920–1930-х рр. є радянські конституції, що закладали основи радянської дискримінаційної політики щодо представників колишніх привілейованих соціальних еліт. Зокрема, видання «История Советской Конституции» [140] вирізняється значною кількістю матеріалу і дає повне уявлення про конституційний устрій радянської держави протягом її розвитку. Видання вміщує численну кількість текстів документів із проблеми дослідження. Укладачі збірника залучали «Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду 1917–1937 рр.», «Відомості Верховної Ради СРСР», стенографічні звіти

з'їздів Рад, сесій ВЦВК і ЦВК СРСР, сесій Верховної Ради СРСР, деякі збірники документів з історії радянської Конституції та інші радянські видання. Тексти декретів і постанов, проекти, написані В. Леніним, цитують за четвертим виданням його творів.

Друга група – партійні документи [127; 142; 144–148], що відображають політику керівної більшовицької партії щодо «колишніх» верств українського суспільства. Ми опрацювали матеріали з'їздів та пленумів РКП(б)–ВКП(б)–КПРС і КП(б)У–КПУ, опубліковані у виданні «Комуністична партія України в резолюціях, рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК» [142], інші матеріали. Залучення цих джерел до дослідження дає змогу адекватно відтворити зміст політичної програми партії щодо колишніх привілейованих верств суспільства та з'ясувати логіку ухвалення рішень про здійснення дискримінаційних заходів щодо так званих «колишніх» та їх дітей.

Окрему (третю) групу джерел становлять матеріали особового походження, представлені мемуарною спадщиною. Незважаючи на свою суб'єктивність, вона містить ряд важливих деталей, відсутніх в офіційних зведеннях, документах, статтях періодичної преси. Автор проаналізувала щоденники і спогади очевидців 1920–1930-х рр., що дало змогу на конкретних прикладах прослідкувати повсякденні проблеми пересічних громадян. Одним із таких джерел є щоденники академіка ВУАН С. Єфремова [187], які лише на початку 1990-х рр. були передані з архівів КДБ до Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Найбільш інформативними і досить об'єктивними слід вважати щоденникові записи відомого українського діяча Є. Чикаленка [190], який фактично був поза владними структурами, але залишив цікаві та змістовні спостереження, міркування та оцінки подій. Свої праці він писав в еміграції, а наукову публікацію в Україні було дозволено у 2004–2005 рр.

Цінним джерелом інформації є спогади української письменниці Докії Гуменної (1904–1996 рр.), яка була очевидцем тих подій і яскраво описала повсякденне життя, навчання та побут крізь призму бачення простої сільської дівчини. В аспекті нашого дослідження ці спогади мають важливе значення, бо авторка походила з родини «нетрудового елемента без права голосу» і мала клеймо «куркульського елемента». Життєвий і творчий шлях Докії Гуменної є віддзеркаленням трагічної долі мільйонів українців протягом усього минулого століття [186].

Щоденникові записи є важливим історичним джерелом, адже написані синхронно і відображають безпосередню реакцію людини на них. Використання щоденників у поєднанні з іншими видами історичних джерел дає змогу докладніше розкрити маловідомі сторінки української історії.

Четверта група документів – це праці партійних і державних діячів, зокрема В. Леніна [291–297], Й. Сталіна [372–375], І. Кондурушкіна [268], Ю. Ларіна [287–289], А. Луначарського [302–304], М. Скрипника [365]. Праці керівних діячів більшовицької партії, їх промови та виступи є надзвичайно важливим джерелом для розкриття теми дослідження. Опрацювання цих матеріалів дозволило простежити специфіку розвитку їхніх поглядів і переконань на місці так званих «колишніх» у соціально-класовій структурі українського радянського суспільства. Також матеріали цієї групи цінні через відображення в них специфіки розуміння керівниками більшовиків дискримінаційних заходів радянських органів влади, вибудову її стосунків з державно-партійним апаратом. При цьому зазначимо, що саме директиви та вказівки керівних діячів більшовицької партії були покладені в основу діяльності органів радянської державної влади.

П'яту групу неопублікованих джерел становлять інформаційні ресурси періодики 1920–1930-х років [161–184]. Особливістю періодичної преси як джерела є комплексний, синтетичний характер та різнопланова інформація. Практика публікації на сторінках газет і журналів офіційних матеріалів –

постанов органів державної влади, документів політичних партій та громадських організацій – перетворює пресу на своєрідну скарбницю джерел того періоду. Періодичні видання в СРСР і, зокрема, в УРСР мали низку особливостей. Усі газети, журнали, періодичні збірники в підбірці матеріалів, їх інтерпретуванні повинні були керуватися марксистсько-ленінською ідеологією, постановами партії та уряду.

Для написання дослідження ми залучили видання ВУЦВК, РНК УСРР, місцевих органів влади, політичних партій, профспілкових, молодіжних і культурних організацій. Періодичні видання дали змогу проаналізувати основні зміни соціальної політики більшовицької влади загалом та їхнє ставлення до «колишніх людей» зокрема, почерпнути цінну інформацію про суспільно-політичні, національні, культурні перетворення по всій республіці, в окремих регіонах і навіть населених пунктах. Ми опрацювали матеріали таких газет, як «Известия ЦК КП(б)У», «Більшовик України», «Правда», «Комуніст», «Комсомолец України», «Червоний шлях», «Вісті ВУЦВК», «Пролетарська диктатура», «Красная газета», «Беднота», «Красная молодежь». Газети та журнали впливали на свідомість населення і стимулювали його до співпраці з новою владою, містили інформацію переважно пропагандистського характеру. Цілком зрозуміло, що використання означених матеріалів вимагає критичного підходу й порівняння з даними інших джерел.

Отже, проведене комплексне вивчення джерел засвідчило наявність величезного масиву документів і матеріалів про особливості формування соціально-класової структури українського радянського суспільства в післяреволюційний період. Аналіз джерельної бази дослідження дає змогу, дотримуючись принципів історизму та об'єктивності, вивчити окреслену проблему, ввести до наукового обігу чимало невідомих і маловідомих фактів, що з'ясовують різні аспекти соціальної історії 1920–1930-х рр.

Дослідницьку базу дисертації визначає поєднання джерел, різних за походженням, специфікою відображення дійсності, інформативністю. З одного боку, частина джерел представлена нормативно-правовими документами органів радянської влади, що регулювали соціальну політику держави, з іншого – матеріали, що відображали побутово-емоційне сприйняття тих соціальних змін представниками так званих «колишніх людей».

Отже, джерельна база з обраної нами теми є достовірною і сприяє реалізації поставленої мети та дослідницьким завданням. Залучена до дисертації і опрацьована джерельна база дозволяє провести комплексне науково-історичне дослідження.

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження

Вивчення становища «колишніх людей» у соціально-класовій структурі українського радянського суспільства 1920–1930-х рр. потребує з'ясування методологічного інструментарію дослідження. У ньому нами застосовано загальноприйняті в українській історіографії принципи і методи історичного наукового пошуку.

Теоретико-методологічну основу дисертації склали сукупність принципів і методів пізнання, спрямованих на об'єктивне всебічне висвітлення подій, явищ і фактів, пов'язаних зі становищем «колишніх людей» у соціально-класовій структурі українського радянського суспільства 1920–1930-х рр.

Базовими для дослідження стали принципи науковості, системності, історизму, об'єктивності, холізму та наступності.

Принцип науковості є гарантом уникнення заідеологізованості та описовості у висвітленні теми. Він забезпечує підтвердження науковими фактами всіх зроблених нами висновків і положень.

Принцип системності застосовано нами при аналізі історіографії, джерельної бази дослідження та архівних джерел. Це дало змогу забезпечити цілісність історіографічного аналізу теми, всебічно осмислити накопичені історичні факти про неї та відтворити цілісну картину становища «колишніх людей» у соціально-класовій структурі українського радянського суспільства 1920–1930-х рр.

Основним принципом проведення дослідження став принцип історизму, який дав змогу вивчити основні аспекти соціального становища колишніх привілейованих верств українського суспільства в післяреволюційний період, також проаналізувати процес інтеграції та адаптації в нове радянське суспільство і прослідкувати основні етапи соціалізації «колишніх людей» та їхніх дітей. Цей принцип також дозволив відтворити реальну картину минулих подій та об'єктивно їх дослідити.

Принцип об'єктивності використано для уникнення однобічних та упереджених оцінок. Він орієнтований на зіставлення різних поглядів на події та явища зазначеного періоду. Принцип усебічності сприяв залученню всіх різновидів джерел, що розкривають особливості формування соціально-класової структури українського радянського суспільства і місце в цій структурі «колишніх людей».

В основі принципу холізму лежить ідея про те, що події та процеси в історії визначаються історичною дійсністю. У цьому разі з'ясувати місце колишніх привілейованих верств суспільства в соціально-класовій структурі радянського суспільства в 1920–1930-х рр. можна, лише аналізуючи спільноту «колишніх» як цілісність, не редукуючи до досвіду окремих індивідів.

Принцип наступності допоміг визначити основні етапи розвитку історичної думки щодо політики дискримінації окремих верств суспільства за ознакою соціального походження, а також проаналізувати соціокультурні

перетворення в республіці загалом і роль «колишніх» у цих перетвореннях зокрема.

Для виконання поставлених завдань було використано такі методи історичного дослідження, як історико-генетичний, компаративний, історико-типологічний, історико-системний, проблемно-хронологічний, описово-оповідальний, структурно-функціонального аналізу, методи джерелознавчого та історіографічного аналізу. Поєднання цих наукових методів дозволило всебічно і комплексно дослідити становище колишніх привілейованих верств українського суспільства в системі радянської соціальної політики 1920–1930-х рр., забезпечило аналітичний характер дослідження, визначило його структуру і логічне подання його результатів.

Історико-генетичний (ретроспективний) метод дозволив з'ясувати властивості, функції та зміни досліджуваної реальності в процесі її історичного розвитку. Метою цього методу є виявлення причинно-наслідкових зв'язків, а також закономірностей досліджуваного історичного явища. Метод був застосований для з'ясування причинно-наслідкових зв'язків і закономірностей генези та еволюції дискримінаційних заходів радянської влади до представників колишніх українських соціальних еліт, а також для визначення історичної зумовленості місцевої специфіки реалізації цих зв'язків і закономірностей.

Метод порівняння (компаративний) дозволив проаналізувати комплекс інформації з різних джерел, зокрема архівних матеріалів, періодичних видань, опублікованих документів, здійснити узагальнювальний і цілісний висновок про досліджувану тему. Крім того, компаративний метод дозволив виявити суть історичних процесів, що складаються зі схожих між собою (однорідних) явищ.

Комплексний і багатосторонній характер дослідження представленої наукової проблеми вирішується за рахунок поєднання у структурі дисертаційної роботи хронологічного і проблемного підходів. Добір методів

залежав від поставленої мети та конкретних завдань наукового дослідження. Основою використаного в дисертації методологічного набору став комплексний підхід до предмета дослідження. У роботі використано загальнонаукові та спеціальні методи історичного пізнання, методи міждисциплінарного характеру.

Оскільки радянська дискримінаційна практика 1920–1930-х рр. безпосередньо позначилася на мові, ввівши до суспільного вжитку чимало слів-новотворів, значну роль у дисертаційній праці займає такий напрям історичної нарації, як історія понять. Об'єктом її дослідження є зміст різних суспільно-політичних понять, їх еволюція і трансформація в різних спільнотах і впродовж історії. У цьому контексті ми спробували простежити застосування поняття «колишні люди» і його семантику в радянському та, зокрема, українському політичному, партійному, пропагандистському і суспільному дискурсах 1920–1930-х рр.

У ході формування джерельної бази дослідження використовувався метод історичного аналізу, реалізований через з'ясування причинно-наслідкових зв'язків і закономірностей розвитку процесів та явищ, що відбувалися в ході реалізації соціальної політики радянської влади.

Мета і завдання дослідження обумовили необхідність використання окремих соціологічних методів, що дали змогу проаналізувати різні анкети, довідки, заяви, статистичні дані та інші масові джерела, включаючи періодику, які прямо або опосередковано характеризують зміни в соціальній структурі радянського суспільства, зокрема соціокультурний аналіз, за допомогою якого вивчалися усталеність моральних принципів і ціннісних орієнтирів населення, зміни у свідомості людей під час переходу від традиційної до індустріальної епохи.

Стратифікаційні зміни в соціальній структурі суспільства в післяреволюційний період, способи та методи здійснення радянською владою соціальної політики щодо колишніх привілейованих верств

українського суспільства та їхніх дітей ми аналізували з позицій «нової соціальної історії», що ставить перед собою завдання пізнання історії як складного процесу соціальної взаємодії різних макро- і мікросоціальних груп.

Як наголосив А. Гуревич, образи світу кожного покоління, закладені досвідом попередніх поколінь, впливають на формування поведінкових моделей, що, своєю чергою, зумовлює індивідуальні та групові вчинки [235, с. 29–31]. У ракурсі досліджуваної нами проблеми це актуалізує вивчення становища «колишніх людей» як значної соціальної групи, яка зазнавала дискримінації з боку радянської влади.

Як зазначає А. Гуревич, нова соціальна історія не може не стати соціокультурною історією [235, с. 35]. З огляду на це в нашому дослідженні дискримінаційну політику радянської влади щодо привілейованих верств дореволюційного українського суспільства вивчаємо в соціокультурному вимірі.

Витоки соціокультурної методології спостерігаємо у працях П. Сорокіна, який загалом орієнтувався на позитивізм, але враховував і специфіку інтуїтивізму. Учений підкреслює, що в історію взагалі, і в людську зокрема, входять тільки факти, що не повторюються, у своєму роді одиничні і своєрідні .., регулярне повторення виключає будь-яку історію [369, с. 517]. Історична реальність, за П. Сорокіним, – це багатомірна єдність особистого, соціетального і культурного начал. Така методологічна настанова передбачає усвідомлення взаємопроникнення культури і соціальності, визнання наявності в кожного народу особливого соціокультурного світу, в якому панує специфічне ставлення до довілля, Буття та Небуття. П. Сорокін проводить думку про те, що досліджувати міжособистісну і групову взаємодію елементарних колективних спільностей, кумулятивних соціальних груп, складних агрегатів не в просторово-часовій, а соціокультурній, ціннісно-символічній площині, оскільки «люди можуть

знаходиться у процесі взаємодії, не зважаючи на час, – більше того, може бути взаємодія між живими і мертвими за допомогою складних символів, сигналів, передавачів ідей, почуттів, емоцій, хвилювань і т. д., які забезпечують символічну взаємодію в часі і просторі» [368, с. 184].

Методологія соціокультурного підходу зумовлена використанням принципу системності, у контексті чого суспільство розглядається як певна цілісність у взаємозв'язках усіх її складників. Це вимагає аналізу соціальних практик, структур, процесів, інститутів суспільства в їхньому взаємозв'язку з урахуванням культурного тла як невід'ємного аспекту поведінки людини в групі, суспільстві [317, с. 9].

Виходячи з цього, становище «колишніх людей» у соціально-класовій структурі радянського суспільства 1920–1930-х рр. ми аналізували з урахуванням критеріїв ідентифікації та самоідентифікації «колишніх», їх соціально-економічного становища, економічної діяльності, мотивації до праці; соціальних відносин, протиріч, що існували в українському радянському суспільстві між різними соціальними групами. Соціокультурний підхід сприяв висвітленню впливу на свідомість «колишніх» колективних уявлень і стереотипів, що стали панівними в радянському суспільстві та мали значний вплив на свідомість і поведінку мас та специфіку їх соціальної інтеграції «колишніх».

Також саме завдяки соціокультурному підходу нам удалося реконструювати комплекс соціальних відносин досліджуваного періоду і з'ясувати становище «колишніх» у взаємозв'язку з іншими соціальними групами.

Ми поділяємо погляди О. Михайлюка про соціокультурну взаємопов'язаність невіддільних один від одного трьох його аспектів – особи, суспільства і культури [317, с. 9]. Тому в дослідженні вагомого значення ми надали вивченню соціокультурних змін суспільства та впливу їх

на становище привілейованих верств дореволюційного українського суспільства.

Отже, застосування соціокультурного підходу дозволило під новим кутом поглянути на українське суспільство 20–30-х рр. ХХ ст., його структуру, спосіб життя «колишніх», проаналізувати його трансформації в умовах дискримінаційної політики радянської влади.

Дискримінаційна політика радянської влади як метод каральної практики «колишніх» у дослідженні потрактована з позицій політичної історії, що вивчає процеси розвитку політичних поглядів та ідей, формування державних і політичних структур, функціонування всієї політичної сфери суспільства, суть і наслідки політичної дискримінації окремих етносів, націй.

Ключовими для дослідження становища «колишніх людей» у соціально-класовій структурі українського радянського суспільства 1920–1930-х рр. стали такі поняття, як «колишні люди», «політичні репресії», «дискримінація», «маргіналізація», «класова боротьба», «соціальна нетерпимість», «соціально-класова структура», «соціальна стратифікація»

«Колишні люди», або просто «колишні», – це люди, які втратили свій соціальний статус після подій революції 1917 р.: аристократія, цивільні та військові чиновники, поміщики, духовенство, буржуазія всіх категорій та значна частина інтелігенції; сукупність «буржуазних» груп, класову належність яких визначали за допомогою їх соціального або службового становища при старому режимі.

«Політичні репресії» – різні заходи примусу, що застосовуються державою з політичних мотивів, зокрема: позбавлення волі або й життя, примусове лікування в психіатричних установах, вигнання з країни і позбавлення громадянства, залучення до примусової праці в умовах обмеження свободи, а також інше позбавлення або обмеження прав і свобод осіб, визнаних соціально небезпечними для держави або політичного ладу за

класовими, соціальними, національними, релігійними або іншими ознаками, що здійснювалося за рішеннями судів та інших органів, наділених судовими функціями, або в адміністративному порядку органами виконавчої влади, посадовими особами та громадськими організаціями або їх органами, наділеними адміністративними повноваженнями.

«Дискримінація» – рішення, дії або бездіяльність, спрямовані на обмеження стосовно особи або групи осіб за ознаками раси, політичних, релігійних та інших переконань, статі, віку, інвалідності, етнічного та соціального походження, сімейного та майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками, якщо вони унеможливають визнання і реалізацію на рівних засадах прав і свобод людини та громадянина.

«Маргіналізація» – це процес руйнування громадянського суспільства, що виявляється в розпаді соціальних груп, розрив традиційних зв'язків між людьми, втрати індивідами об'єктивної належності до тієї чи тієї соціальної спільності, перекрученні естетичних, етичних, правових, фізіологічних та інших загальнолюдських норм і цінностей, перетворення людей на духовних і соціальних люмпенів, повністю залежних від непередбачуваних і безконтрольних дій влади, демагогів і авантюристів.

«Класова боротьба» – згідно з марксистсько-ленінською теорією, неминуча боротьба між великими групами людей – класами, інтереси яких несумісні або суперечні.

«Соціальна нетерпимість» – це тип суспільних відносин, що виражається в негативному ставленні до інших, відмінних від власної соціальної спільноти, які є носіями неприпустимого, неприйняттого.

«Соціально-класова структура» – це сукупність стійких, упорядкованих зв'язків між елементами соціальної системи, обумовлених розподілом і кооперацією праці, формами власності та діяльністю різноманітних соціальних спільностей.

«Соціальна стратифікація» – це диференціація суспільства на соціальні класи та верстви населення; відображає соціальну неоднорідність, розшарування суспільства, неоднаковість соціального положення його членів і соціальних груп, їхню соціальну нерівність.

Тож використання названих методологічних підходів і принципів дозволяє об'єктивно й неупереджено висвітлити питання місця колишніх привілейованих верств суспільства в соціально-класовій структурі українського радянського суспільства у 1920–1930-х рр., зробити необхідні висновки та узагальнення. Представлений у роботі поняттєво-категоріальний апарат сприяє розкриттю обраної для студіювання проблеми.

Отже, критичне осмислення історіографічної спадщини, залучення значного масиву джерел, їх відповідна теоретико-методологічна інтерпретація сприяли розкриттю предмету дослідження, реалізації поставлених мети і завдань.

РОЗДІЛ 2

СОЦІАЛЬНА МАТРИЦЯ ПРЕДСТАВНИКІВ КОЛИШНІХ ПРИВІЛЕЙОВАНИХ ВЕРСТВ СУСПІЛЬСТВА: ПОНЯТТЯ ІДЕНТИФІКАЦІЇ І САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ

2.1. Поняття «колишні люди» і його семантика в офіційних і неофіційних дискурсах

Зі встановленням радянської влади в Україні більшовики почали активно формувати нову систему соціальних відносин. Домінуючим завданням радянської соціальної політики було втілення в життя революційних гасел про остаточну ліквідацію старого світу та формування нової, ідеологічно вивіреної класової структури. Однак під гаслами боротьби з контрреволюційними та «шкідницькими» елементами відбувалися не лише «перевиховання», але й звичайне знищення великої кількості людей – представників колишніх привілейованих верств дореволюційного суспільства. Цей соціум, який складав чималу частину населення країни, влада штучно об'єднала в одну категорію під символічною назвою «колишні люди», або просто «колишні». «Колишні люди» – це унікальне соціальне утворення, що ніколи не існувало в рамках офіційної соціальної структури радянського суспільства, але завжди мало місце у свідомості представників більшовицької влади і в їхній політичній практиці. Зрозуміти соціальну природу цього явища можливо тільки в загальноісторичному контексті перших десятиліть післяреволюційної епохи.

Більшовики вирішили переконструювати суспільство, встановити межу між «своїми» і «чужими». Пообіцявши суспільству світле майбутнє, лідери більшовицької влади послідовно, у небачених досі масштабах витісняли із соціальної структури ті суспільні групи, де переважали люди не

лише з високим майновим, а й освітнім цензом. Унаслідок цього серед освічених верств суспільства спостерігається неухильне наростання почуття тривоги, розгубленості, небезпеки, дезорієнтації, нестабільності, втрата звичайних орієнтирів, що пробуджує відчуття своєї чужості у звичайному оточенні.

Більшовицький варіант тлумачення марксистських термінів «експлуататор», «експлуататорські класи», «нетрудові доходи» створював викривлену, ідеологізовану картину дійсності і був настільки ж примарним, як і відомий постулат про відсутність класів при соціалізмі. Адже привілейований клас радянської номенклатури, що отримала в результаті революції і громадянської війни в колективну власність усі багатства країни, мав не менші підстави вважатися класом експлуататорів, ніж приватні власники і фабриканти. Аналізуючи поняття «експлуатація» без ідеологічних і кон'юнктурних нашарувань, одержимо порівняння в багатьох випадках не на користь «соціалістичного ладу».

Проте на підставі цих хибних постулатів комуністична влада прирекла на дискримінацію та пригнічення численні верстви населення СРСР, і з розвитком «соціалізму» їх кількість неухильно зростала. У першій половині 1920-х рр. до категорії «колишніх» зарахували членів сімей осіб, позбавлених виборчих прав («позбавленців»). При цьому відбувалося розширення самих меж поняття «колишні». Як наслідок, з другої половини 1920-х рр. до них стали додавати громадян, які перебували «на службі у капіталу» або використовували найману працю не за советів, а в далекому минулому.

Заходи «позбавленства» як частина всеосяжної репресивної політики радянської влади щодо «колишніх людей» виходили далеко за межі простого обмеження їхніх виборчих прав. Ідеться не тільки про позбавлення людей можливості голосувати й бути обраними на виборах, але й перетворення їх на ізгоїв, а в перспективі – на об'єкт репресій. У цьому корінна відмінність

застосування виборчого права перших десятиліть радянської влади від законодавства і практики інших держав, включаючи і Російську імперію, де наявність тих чи тих виборчих обмежень (цензів) не позначалася так суттєво на умовах життя громадянина.

Російський дослідник В. Барулін слушно вказує на необхідність вивчати післяреволюційне радянське суспільство в контексті двох своєрідних світів: побутово-онтологічному й ідеолого-герменевтичному [199, с. 39]. Зокрема, побутово-онтологічний – це життя суспільства, окремої людини з її повсякденними проблемами в реальному вимірі. А основною ідеєю ідеолого-герменевтичного світу була марксистсько-ленінська ідеологічна доктрина соціалізму і комунізму, згідно з якою трактувалося і оцінювалося все життя суспільства. Особливість і парадокс радянської спільноти полягали саме в тому, що ідеологія слугувала своєрідною основою для самоідентифікації людини в суспільстві.

Саме в цьому контексті в радянському суспільстві з'явилися «колишні люди», які не вписувалися в панівну на той час ідеологію, які стали зайвими, непотрібними тим, хто будував «нове суспільство».

Зауважимо, що зміст поняття «колишні люди» висвітлювався по-різному і з часом зазнавав змін. Зокрема, професор П. Червинський, досліджуючи зміст поняття «колишні люди» на матеріалі радянських словників, називає спорідненими термінами: позбавленець, пораженець, буржуй, контра, контрик, нерадянський, непролетарський, непролетарського походження, біла кістка, білоручка, пан, панич, інтелігент, культурний, освічений, паразит, дармоїд, утриманець, ледар, захребетник, воша, некорисний (людина), зайвий, із зайвих, нікому не потрібний, незадоволений, ображений (радянською владою), ізгой, вигнанець, зацькований, викинутий (за борт історії), виплюнутий, відпрацьований (матеріал), недобитий, із недобитих, недорізаний, підозрілий (елемент), недобита контра, антирадянський елемент, контрреволюціонер, доходяга,

дохляк, дистрофік, дно, безхатько, покидьок, непотріб. «Позбавлений свого звання або прав після Жовтневої революції» [399, с. 91].

Словосполучення «колишні люди» (фр. «*si-devant*») вперше з'явилося в період Французької революції кінця XVIII ст. і вживалося щодо дворян, позбавлених титулів і привілеїв, а також тих осіб, які відмовлялися визнавати політичні, культурні та соціальні зміни, що відбулися в післяреволюційній Франції.

У Російській імперії це поняття ввійшло у вжиток, імовірно, після публікації в 1897 р. твору Максима Горького «Бывшие люди» («Колишні люди»), у якому йшлося про людей, які пройшли шлях від забезпеченого і безтурботного життя до маргінального статусу й нещасного існування. Цікаво, однак, що для М. Горького його персонажі – аристократи XIX ст. були об'єктом співчуття і жалю, а в СРСР вони стали об'єктом переслідувань.

У радянському ідеологічному та побутовому дискурсах поняття «колишні люди» функціонувало тривалий час – з 1920-х до початку 1950-х рр. Однак саме в міжвоєнний період засобами плакатів, анекдотів, газетних фельєтонів тощо був сформований стереотипний образ «колишніх людей» як класового ворога. Це, своєю чергою, вплинуло на формування критеріїв ідентичності та самоідентифікації в радянському суспільстві 1920–1930-х рр.

У «Словнику російської мови» поняття «колишні» вже дефіновано як декласовані люди, ті, які опустилися, втратили своє попереднє становище [366, с. 451]. Зазначається, що з 1918 р. до 1936 р. це поняття стосується представників вищих і середніх верств населення дореволюційної Росії, позбавлених, як представників експлуаторського класу і класово-чужий радянській владі соціальний елемент, основних громадянських прав, який виявився поза законом. Обмежений у громадському, професійному, майновому, освітньому, юридичному, політичному відношенні. Людину

вважали представником найнижчої, не захищеної, не забезпечуваної соціальної категорії, яка отримувала мінімальний продуктивний набір, її переслідували і підозрювали [366, с. 90].

Фіксуємо й інші тлумачення поняття «колишні люди». Колишні люди – «ті, хто втратили колишнє становище, занепалі люди» (знову ж таки від назви твору М. Горького «Бывшие люди»). «Особи з експлуататорських класів Росії, які внаслідок Великої Жовтневої революції були позбавлені свого колишнього привілейованого соціального становища» [233, с. 190].

Колишні люди – декласовані, занепалі люди; люди, які втратили колишнє становище, своє коріння [354, с. 258].

Досить часто для позначення «колишніх людей» послуговувалися ще одним схожим терміном – «буржуй». У 1920-ті рр. більшовицька пропаганда часто зараховувала до «буржуїв» представників майже всіх верст населення, окрім робітничого класу і бідного селянства.

Зупинимося на трактуванні цього поняття у словниках. Зокрема, П. Червинський досліджував зміст цього поняття на матеріалі двох радянських словників – «Толкового словаря русского языка» за редакцією Д. М. Ушакова і «Словаря русского языка в четырех томах» (гол. ред. А. П. Євгенєва). Науковець зазначає, що «буржуй» – це будь-який заможний у минулому представник вищих і середніх верств населення дореволюційної Росії, перший і основний класовий ворог радянської влади і держави, який має бути знищений, позбавлений прав і фактично поставлений поза законом. Експлуататор і гнобитель, який п'є кров із трудового народу. Непримиримий і зловбий, мріє про повалення радянської влади і повернення минулого, всіма силами перешкоджаючи соціалістичному будівництву і новому ладу. У своїх контрреволюційних прагненнях і діях готовий на інтервенцію, воєнну диктатуру, насилля і вбивства представників радянської влади, простих радянських людей, заможний, чекає на допомогу світової буржуазії і Заходу, організовуючи

змови, провокації, саботаж, можливо, приховується, а тому має бути викритий і затриманий органами ВНК з подальшою ізоляцією (тюрма, табори), а нерідко і ліквідацією (розстріл). Володіє приватною власністю, людина заможна або просто той, хто має що-небудь і не згоден цим ділитися. Представник буржуазії (зазвичай великої), той, хто живе буржуазним життям, наслідуює буржуазію» [399, с. 89].

Зазначимо, що в офіційному дискурсі незмінною складовою групи «колишніх» були так звані «експлуаторські класи» дореволюційного суспільства. За марксистсько-ленінським трактуванням, експлуаторами вважали «суспільні класи, які привласнювали собі чужу працю, на основі володіння приватною власністю» [206, с. 414]. Але на практиці категорія «експлуаторів» охоплювала різні суспільні верстви українського населення, які суттєво відрізнялися за своїм походженням, ставленням до влади, рівнем матеріальних доходів, політичними переконаннями і культурними традиціями. Відбувається різка поляризація суспільства за ознакою соціального походження, рівнем життя, як наслідок, зростає відчуження, відбувається розрив соціальних і культурних зв'язків. З часом поняття «експлуатор» вийшло з ужитку, а його замінили такі, як «буржуї», «ворожі класи», «залишки проклятого минулого», «соціально небезпечні», «соціально чужі елементи».

Водночас на рівні побутового спілкування в населення існувала зовсім інша специфіка визначення понять. Зокрема, Докія Гуменна у книзі «Дар Евдотеї» пригадує, як її дід «передавав молодшому поколінню свою філософію», виміркувану з подій сьогоденного дня і сучасної ходової словесності. Такі поняття, як «буржуй» і «пролетар», витлумачував так: «Буржуй» – це бережуй, береже те, що має. А пролетарій, то пролітайло, йому скільки не дай, то в нього пролетить і знов нічого нема. А слово «комуна» він переробив на ціле речення: «Кому на, а кому дай» [186, с. 119].

Проблема критеріїв соціальної ідентифікації «колишніх людей» є однією з дискусійних. Група «колишні» не була юридично оформлена і не існувала в офіційній соціальній структурі. Американська дослідниця Шейла Фріцпатрік зауважує, що колишні привілейовані верстви суспільства були поділені на дві групи. До складу першої групи належали так звані «колишні люди», а саме: дворяни, поміщики, чиновники, офіцери царської і білої армій, дореволюційна буржуазія, жандарми, торговці, священники. Усі ці категорії радянського суспільства були «експлуаторами», і до них заходи дискримінаційної політики застосовувалися відразу після подій революції 1917 р. Але згодом, у 1929 р., до них приєдналася друга група – непмани і куркулі, яких називали «новою буржуазією» [395, с. 137].

Мовою влади, на рівні буденного розуміння і для самих представників «соціально чужих» поняття «колишні люди» мало свою специфіку. Радянське суспільство формувалось у процесі постійного взаємовпливу і взаємозв'язку різних соціальних прошарків, що проявлялося в усіх сферах життя. Зокрема, молодший помічник прокурора СРСР І. Кондурушкін у 1920-х рр. неодноразово наголошував, що на кожному кроці «невидимі нитки» переплітають усі групи населення і пов'язують радянських і партійних робітників з «міщанським болотом» [268, с. 54].

Аналізуючи праці більшовицьких лідерів, нескладно помітити, що самі більшовики не мали чіткого розуміння, кого слід вважати «колишніми». У 1917–1920-х рр. «чужими» зазвичай вважали представників опозиційних політичних партій або всі групи населення, невдоволені новою владою незалежно від свого соціального походження [302, с. 25]. Більшовицький теоретик, член політбюро ЦК ВКП(б) М. Бухарін стверджував, що протидіяти «керуючому пролетаріату» будуть такі групи суспільства: «1) паразитичні прошарки, торгові капіталісти, спекулянти, біржовики, банкіри; 2) непродуктивна адміністративна аристократія; 3) буржуазні підприємці, інженери, винахідники, які безпосередньо пов'язані з капіталістичним

світом; 4) кваліфікована бюрократія; 5) технічна інтелігенція – інженери, техніки, агрономи, зоотехніки, лікарі, професори, адвокати, журналісти, вчителі та інші; 6) офіцерство; 7) заможне селянство; 8) середня та дрібна міська буржуазія, духовенство» [208, с. 163].

У січні 1933 р. на пленумі ЦК ВКП (б) Й. Сталін зазначав, що «... ці колишні люди розповзлися по наших заводах і фабриках, по наших закладах і торгових організаціях, по підприємствах залізничного і водного транспорту і головним чином – по колгоспах і радгоспах ...». До «колишніх людей» він зараховував «приватних промисловців і їх челядь, приватних торговців і їх приспівників, колишніх дворян і попів, колишніх білих офіцерів і урядників, колишніх поліцейських і жандармів, різного роду буржуазних інтелігентів шовіністичного толку і всіх інших антирадянських елементів» [373, с. 427].

У праці «Интеллигенция и Советы» інший більшовицький теоретик Ю. Ларін зазначав, що після подій жовтня 1917 р. серед робітників панувало негативне ставлення до інтелігенції. «Кожен буржуазний інженер або навіть студент, сором'язлива чиновниця або її донька в очах робітника і селянина залишаються представниками панівного класу. Варто панянці з чиновницької родини правильно пофліртувати, і вона з легкістю стане дружиною фабриканта, поміщика, офіцера. А донька робітника зазвичай могла стати лише тимчасовою коханкою, а потім на вулицю – соціальна прірва між двома світами – світ чистих панів і простого люду» [287, с. 4].

Ще з перших днів встановлення радянської влади до «соціально небезпечних елементів» потрапили майже всі представники старої інтелігенції, які, за оцінками більшовицького керівництва, «дискредитували себе негативним ставленням до жовтневої революції». За своєю суттю інтелігенція сповідувала загальнодемократичні принципи, прагнула свободи слова, була вільна у своїх переконаннях і висловлюванні думок. Саме через це переважна більшість членів комуністичної партії ставилася до старої

інтелігенції вкрай негативно. У їхній свідомості інтелігенція асоціювалась аж ніяк не з високими гуманістичними ідеалами. Вона для них була частиною ворожих класів – буржуазії та дворянства, які підлягають знищенню.

З цього приводу Г. Касьянов зауважував, що «стереотипи масової свідомості, за якими стара інтелігенція визначалася як чужа й часто ворожа сила, були своєрідним вірусом, здатним щомиті викликати епідемію соціального озлоблення, ненависті, привести до пошуку ворогів спочатку серед колишніх, а потім серед своїх» [258, с. 29].

Загалом є підстави стверджувати, що до середини 1920-х рр. такі поняття, як «контрреволюціонер», «дезертир», «буржуй», «зрадник», «поміщик», «куркуль», часто використовували як тотожні. У більшовицькій риториці ворогами були всі незадоволені новою владою. Однак якщо для представників партійної та державної влади поняття «чужий» мало переважно політичний відтінок, то для пересічних громадян – передовсім емоційно-негативне значення. Яскравою ілюстрацією цього є стаття в газеті «Правда» за 1919 р., у якій сказано, що громадянин Ухнін – буржуй, який володіє крамницями, будинками, майстернями, він «паразит», «негідник, шкурний елемент», є представником «колишніх людей», а також усіх, «кому раніше жилося добре» [172, с. 4]. Останні слова є ключовими для розуміння позиції представників соціальних низів суспільства до того, що в час, коли вони живуть погано, є люди, яким живеться добре.

Отже, для представників більшовицької влади «колишні люди» – це не лише незадоволені новою владою, але і ті, хто міг бути нею незадоволений. З ними потрібно було боротися, їх потрібно було знищити, що й почала робити радянська влада.

Зі встановленням радянської влади в Україні керовані більшовиками робітники і селяни стали знаряддям усунення від політичного та соціально-економічного життя класу підприємців та поміщиків. Вони діяли відповідно

до ленінських указівок про те, що «... клас експлуатованих бере у свої руки всі засоби влади, щоб остаточно знищити свого класового ворога» [387, с. 20]. В Україні через специфічність соціально-економічного розвитку, домінування господарсько-активного селянства вістря революційно-економічних перетворень було скероване насамперед проти поміщицтва. Утративши політичну владу, маєтне дворянство негайно позбулося і своїх станових привілеїв. Уже 11 листопада 1917 р. новопосталий Петроградський Раднарком ухвалив Декрет «Про знищення станів і громадських чинів», що скасовував будь-які звання, стани і громадські чини, ліквідував станові організації та установи» [126, с. 72].

Тож відповідно до нового радянського законодавства, усі стани в суспільстві було скасовано і все населення поділено на трудівників і тих, хто живе не на трудові доходи. Зокрема, в газеті «Вечерние известия Московського совета рабочих и красноармейских депутатов» зазначалося, що «... радянський лад не знає станів, не знає привілейованих, ні правовірних, ні переслідуваних. Для радянської республіки важливо лише, чи бере участь громадянин у виробничій діяльності країни, чи справді він існує на свій заробіток і яка його роль у тій великій колективній роботі, що має здійснюватися у трудовій державі» [167, с. 1].

Зазначимо, що представники більшовицької влади перманентно вважали «колишніх» незмінним опонентом у політичній боротьбі. Цьому передувала низка причин і факторів. По-перше, чимало «колишніх» під час збройного протистояння були на боці противників радянської влади або ж дотримувалися позиції політичного нейтралітету і в умовах зростання настроїв «хто не з нами – той проти нас» розглядалися як середовище «контрреволюції», тобто були зараховані до категорії потенційних ворогів. По-друге, не варто забувати, що багато представників колишньої еліти займали і після перемоги більшовиків продовжували займати відповідальні

керівні, господарські і технічні посади, мали досвід роботи і своє середовище спілкування, постійно підтримували зв'язки з еміграцією.

На рівні соціально-побутового спілкування найбільш близьким і зрозумілим для широких мас населення був поділ суспільства на «чужих» і «своїх» за їх матеріальним становищем. Однак і тут не було єдності критеріїв поділу на «бідних» і «багатих». Зокрема, селянські господарства у найбільш родючих регіонах вважалися «середняцькими», а в бідніших регіонах зазвичай розцінювалися як заможні або куркульські. Різні підходи до визначення економічної заможності громадян дозволяли максимально широко трактувати соціальний простір «буржуазних елементів», «експлуататорів» і «чужих». Тому в повсякденному житті для бідного українського селянина, робітника або солдата буржуем, поміщиком, експлуататором, «паразитом» часто був кожен, хто жив у кращих умовах, особливо коли розмовляв іншою, часто незрозумілою для них мовою. А більшовики вміло це використовували і породжували нові конфлікти в суспільстві, підігриваючи ненависть представників нижчих соціальних верств до так званих «чистих панів».

Визначаючи соціальний склад населення, місцева влада зазвичай демонструвала своє повне нерозуміння змісту таких понять, як соціальне походження, соціальний статус і класова належність, пов'язуючи ці терміни з матеріальним станом, родом занять і професією. Зокрема, помічник прокурора СРСР І. Кондурушкін, аналізуючи соціальний склад тих, хто в період непу займався підприємницькою діяльністю, у графі «соціальне становище» поряд з іншим указував: інженер, інженер-хімік, інженер-дворянин, колишній адвокат, інженер-електрик, дяк [268, с. 232].

З одного боку, така ситуація дозволяла багатьом «колишнім» приховати своє соціальне походження, змінивши його на більш нейтральний статус службовця, робітника або студента. З іншого боку, відсутність чітких, юридично закріплених норм визначення критеріїв соціальної ідентифікації

надавала представникам влади широкі можливості для маніпуляції класовим принципом, керуючись особистими інтересами. Наприклад, колишній поміщик дворянського походження, юрист за освітою, який після революції 1917 р. влаштувався працювати в будь-яку радянську установу, згодом отримав травму, інвалідність і втратив роботу за своїм соціальним походженням, у 1920-х рр. міг бути залежно від обставин зарахований до будь-якої категорії: дворянин, колишній поміщик, юрист, робітник, інвалід чи безробітний.

Про негативне ставлення населення до «колишніх» свідчить також і нескінченний потік доносів, що почали надходити до органів нової влади майже з перших днів її існування. У листах повідомляли про приховування свого експлуаторського походження, значні капітали в банках, рекомендували зробити обшук, повідомляли адреси тих чи тих «царських прислужників», попереджали про фальсифікацію документів. Прикладом є заява простого робітника, члена комуністичної партії О. Щербакова секретарю ЦК КП(б)У, датована 15 січня 1920 р. Він повідомляв, що 10 січня 1920 р. на відкритому зібранні членів партії цукрового заводу група робітників була змушена демонстративно залишити зал засідання, оскільки зібрання проходило в напруженій атмосфері, відчувалося роз'єднання на два табори: робітники і дрібнобуржуазна інтелігенція. «Останні поводили себе зверхньо, вороже, постійно перебивали ... Я вважаю, що цієї характеристики достатньо, щоб знайти «корінь зла» або знайти ліки проти нього. Якщо не вжити запобіжних заходів, то партія розколеться, і це призведе до краху радянської влади» [47, арк. 1–2].

Вражає своєю масштабністю система доносів, що стала частиною повсякденного життя населення. Листи, що масово надходили до секретаріату президії ВУЦВК, дозволяють констатувати існуючу в суспільстві загальну атмосферу соціальної нетерпимості, підозри та класової ненависті. Особливо яскраво таке ставлення проявлялося до людей, які

зуміли побудувати професійну кар'єру, обіймали високі посади, а іноді й просто мали дещо кращі побутові умови.

Досить часто листи-доноси описують найменші подробиці життя окремої людини або ж усієї родини. Цікавою в цьому контексті є заява від члена КП(б)У Ю. Москвина секретарю ЦК КП(б)У Д. З. Мануїльському, де повідомляється, що в м. Житомирі проживають двоє підозрілих співробітників і прізвище у них – Владімірови. Вони безпартійні, але працюють на високих посадах, гарно одягаються і, будучи простими робітниками, мають прислугу та інші предмети розкоші. Один із них, на прізвисько «Тонкий», прибув в Україну з Петрограду й оселився спочатку в Миколаєві, де навіть влаштувався працювати у ЧК. Походить із дворянської родини, син генерала, справжнє прізвище – Тамогер, закінчив кадетський корпус, був офіцером, але своє соціальне походження приховує. Як робітник він нікудишній і має барахла, за його словами, на 10 років наперед. Його друг, на прізвисько «Товстий», також утік з Росії, походить з дворянської родини, соціальне походження та джерела доходів приховує [47, арк. 15–16].

Загальна риторика цих листів мала би створити враження широї боротьби за класову справедливість, прагнення допомогти владі позбутися прихованих ворогів.

Показовим є лист, який у квітні 1935 р. надійшов до ЦК ЛКСМУ. Його автор повідомляв, що «теперішній редактор журналу «Весела бригада» Василь Козачинський є сином великого поміщика Чарновського на Поділлі ... Для мене зрозуміло, що Козачинський опинився в редакції «Веселої бригади» таким шляхом – Максимчук порадив своїй дружині Барун взяти його до себе у видавництво і таким чином Козачинський опинився в Харкові. Отже, у зв'язку з Козачинським варто поцікавитися і такими людьми, як Максимчук Пилип (чоловік директора Дитвидаву Барун Ради), брата якого втекли з бандою Тютюнника за кордон, а один брат теж петлюрівець теж довго ховався від ДПУ і зрештою за давністю амністований

ДПУ. Крім того, сам Максимчук Пилип увесь час приховується зі своїм куркульським походженням, вміло обдурюючи партійні і радянські органи. Тепер він працює у Харкові, здається на заводі. Офіційне підтвердження моїх слів можна дістати в селищній раді «Пролетарського посолька» ст. Гайворон, Південно-Західної залізниці. А про Максимчука Пилипа в сільраді с. Струнькова. 10.04.35 Тим. Романов» [67, арк. 72]. Можна лише дивуватися, стільки сил і хворобливої енергії потрібно було витратити, щоб зібрати докупи всю цю «інформацію».

Відомий український громадсько-політичний діяч, заступник голови Центральної Ради, літературознавець і публіцист С. Єфремов, який став жертвою системи радянського терору, був засуджений по сфабрикованій справі «Спілки визволення України», у своєму щоденнику писав: «Система, заснована на доносі й хабарі, повний має триумф. Висліджування й донос – основа ладу, а хабарник-двірник – стовпи його. Хороше життя!» [187, с. 763].

Про це ж свідчить і лист до редакції газети «Червоний шлях», у якому громадянин Лупина широко описує соціальне становище відомого заможника Іона Мороза, який до революції мав 80 десятин землі та 15 коней. У доносі Лупин акцентував, зокрема, на соціальному становищі громадянина Мороза до подій революції 1917 р., але основний зміст листа – це інформація про його дітей. Він указує, що син багатія Михайло Мороз узагалі служив у банді білих, з ними наступав на Київ і зрештою потрапив у полон. Але зараз цей Михайло проживає десь аж в Орлі, де «хитро примостився на гарній посаді в радянській установі». Інший син – Грицько – кравець у с. Плетеному Ташлиці у профспілці. А третій – Володимир – навчається в Зінов'ївському училищі на державні кошти. «Невже ніхто не знає хто такий старий Мороз, це ж він під час австрійської окупації знущався над біднотою. Глитай, певний ворог радянської влади скрізь просуває свою ворожу,

хижацьку руку. Ми викриємо всякі куркульські намагання пролізти в нашу радянську устанovu і дамо ворогу нещадну відсіч» [181, с. 4].

Проте до політичних доносів вдавалися не тільки малоосвічені чи хронічно озлоблені на будь-що чи будь-кого люди. Схожими мотивами ненависті сповнений і лист Глухівського прокурора, який звертається до Президії ВУЦВК і повідомляє про колишнього поміщика, який разом із своїм сином «збирають навколо себе куркулів та інших бувших людей, які не задоволені, що в них відібрали землю і можуть бути небезпечними для радянської влади» [5, арк. 221]. Цей лист, датований 1926 р., укотре вказує на те, що кожна верства українського радянського суспільства не була позбавлена цієї хвороби.

Натомість якщо в політичній риториці більшовиків соціальна категорія «експлуататорів чужої праці» і їх «прибічників» була потрактована максимально широко, то переважна більшість «колишніх» вважали себе представниками «трудового населення» і не розуміли, чому нажиті власною працею будинки і майно конфісковують. Наприклад, дружина Кузьми Гуменного із м. Жашкова, який після революції 1917 р. набув статусу «нетрудового елемента позбавленого виборчого права», розмірковувала: «Як це так? Працювали все життя, старалися дітей до пуття довести, з боргів не вилазили, а тепер – усе не твоє?» [186, с. 169].

Відомий у місті Умані адвокат, громадський та кооперативний діяч Петро Федорович Курінний у щоденнику характеризує соціальну структуру радянського суспільства в січні 1922 р. так: «Більшовики “комуністи” кажуть, що “вони нас зрівняли” ... Не правда: вони не зрівняли, а тільки спотворили життя. Робітників примушують жити за чужий рахунок, покидати роботи і чекати милостині, а інтелігенція, заради спасіння від голоду, змушена виконувати чорні роботи ... Із колишніх робітників утворився клас негідників – грабіжників і ні до чого непридатних людей, а із інтелігенції – недосвідчені робітники чорної праці, відірвані від своєї

звичної наукової праці ... В результаті всі засмучені, незадоволені своїм положенням ...» [189, с. 277].

Український громадський діяч і публіцист Євген Чикаленко у щоденнику так описує зміни в соціальній структурі радянського суспільства: «Лад соціалістичний мають заводити найтемніші і найозлобленіші елементи, які під час революції проявили найбільшу активність в руйнуванні старого ладу, в розгромі економій та нищенні “буржуїв”, “контрреволюціонерів” ... До війни цей елемент називався у нас “голою”, “босяками”, “колишніми людьми”, яких доля поставила на самому нищому щаблі людського становища, і тепер ці елементи поставлені правити всім і будувати нове життя! До революції ця верства населення стояла найнижче через свою нездатність, ледарство, пияцтво, а часом і недугу та нещастя; вся вона була озлоблена проти всякого, хто щось мав, хто стояв вище, бо вона заздрила всякому маючому, а він в свою чергу, ставився з презирством до цієї голої і експлуатував її. Тепер ця верства населення, оті босяки поставлені в становище панів, владарів, яким підлягає все населення» [190, с. 234–235].

Ми поділяємо думку соціолога О. Фатеевої про місце і роль «колишніх» у контексті формування нової структури радянського суспільства, яка зазначає, що, «залишаючись після 1917 р. на тій самій географічній території, представники заможних верств населення опинилися в зовсім іншому соціальному просторі ... Не виїжджаючи за межі країни, вони здійснили “символічну міграцію”, перетворившись на так званих “соціокультурних іноземців” на своїй Батьківщині» [390, с. 243].

Очільники радянської влади розуміли, що потрібно знаходити все нові засоби і методи впливу на суспільство, аби мати підтримку простих селян і робітників, підтримувати в них відчуття ненависті до колишньої соціальної еліти. Цьому допомогла більшовицька агітаційно-пропагандистська система, що мала на меті нав'язати образ поляризованого суспільства, яке до революції було несправедливо розмежоване за ознакою матеріального

достатку і соціального походження. Цей метод був дієвим і для агітаційної роботи, і для розбурхання неприязні до «соціально чужих елементів», покладаючи на них провину за голод і соціально-політичну кризу в суспільстві. Так представники більшовицької влади обґрунтовували правомірність насилля і репресій проти «колишніх людей», постійно нагадуючи про їх дореволюційні привілеї і статус.

Зауважимо, що ефективна агітація та пропаганда більшовицької партії будувалася на таких засадах: завоювання довіри населення, простота і повторення ідей найчастіше за допомогою гасел, використання символів і конкретних образів, спотворення та приховування «невигідних» фактів, обман, цензура. Інструментами агітації та пропаганди було навіювання, підштовхування до певних дій, натяки, непрямі формулювання ідей, звертання до бажань суспільства, елемент авторитету.

Образ «колишніх» та їх повсякденне життя в радянському суспільстві формувалися на основі творів образотворчого мистецтва, художньої літератури, кінематографу, а також із використанням преси. Художні образи були яскравішими, легко запам'ятовувалися і сприяли формуванню стійких стереотипів, хоча й досить далеких від реальності. Зазначимо, що представники мистецтва, літератури і кінематографу були поставлені в жорсткі умови, які вимагали діяти лише на основі принципу класовості і партійності. З перших років радянської влади формувався однотипний образ «колишніх господарів життя» – «буржуїв», поміщиків, священників, у яких, за словами Максима Горького, на обличчі була бородавка як ознака класової нерівності [233, с. 153].

Для агітаційно-пропагандистської роботи більшовики широко використовували засоби наочності – портрети, плакати, карикатури, лозунги, де пролетаріат було зображено у вигляді мужнього велетня, а поруч з ними – бридкі постаті буржуазії, в образі товстих фігур; червоноармійців, які досягають правди і справедливості, перемагають ворогів незламним штиком,

зображали в переможному пориві, а більшовиків – в образі орачів на сході сонця, в середині якого – верхів'я п'ятикутної комуністичної зірки [48, арк. 138–142].

У системі формування більшовицькою пропагандою образу ворога візуальна пропаганда була найпоширенішою і найефективнішою. Досліджуючи механізми формування образів «ворога» і «товариша», «свого» і «чужого», необхідно звернути увагу на сатиру і гумор. Сатиричний ефект карикатури досягався завдяки гіперболізації характерних рис особи і протиставлення двох соціально протилежних образів у суспільстві.

На плакатах післяреволюційного періоду було зображено новий радянський лад як протиставлення всьому старому, приреченому на знищення. Прикладом є плакат Дмитра Моора (Орлова) під назвою «Прежде: один с сошкой – семеро с ложкой; теперь: кто не работает – тот не ест». Розмір плакату – 46×33 см. Плакат складається із двох дзеркально-симетричних частин, розділених горизонтальною лінією. Ця лінія є символічною межею між минулим і сьогоденням (див. Додаток Б).

Зазначимо, що карикатурна продукція з основною ілюстрацією і невеликою частиною тексту була зорієнтована на малограмотну частину населення і дозволяла підвищити ефективність більшовицької пропаганди. Передусім привертає увагу зовнішній вигляд ворогуючих класів, яких умовно можна поділити на дві групи – «буржуї» і «пролетаріат». Перша група – це брудні поміщики, дворяни, представники буржуазії або просто заможних людей, куркулі, спекулянти, експлуататори. Натомість групу «пролетарів» представляли мужні, гарні статурою і обличчям робітники та селяни бідняки.

Ще раз підкреслимо, що фізичні параметри відігравали важливу роль у визначенні соціального статусу. Зазвичай на ілюстраціях «буржуя» і багатія зображали у вигляді товстої людини, одягненої в надмірно вишуканий одяг,

з лицемірно широкою посмішкою і рум'янцем на все обличчя. Вважалося, що ознакою експлуататора є ситість і здоровий вигляд.

Текст на газетних карикатурах був лаконічним, часто у вигляді прислів'їв і приказок. Суспільство краще сприймало певні образи завдяки абстрактним поняттям, наприклад: «гноблення» передавали через буквально «сидіння на шиї»; «примусову конфіскацію» – через видавлювання соків.

У книзі спогадів «Криваві сторінки з неписаних літописів» Р. Суслик, описуючи роль радянської агітаційної продукції та її вплив на свідомість суспільства, зазначає: «Щоб підірвати моральні устрої українського народу, більшовики випускали безліч пропагандивної літератури, розрахований на рівень “трудящих мас”, у якій висміювалися релігія й предківський уклад життя нашого народу, який звався відсталим, некультурним і т. д.» [188, с. 110].

Отже, після встановлення радянської влади в Україні такі соціальні категорії, як капіталісти, поміщики, чиновники, усе більше втрачали своє колишнє значення, набуваючи при цьому нового, відверто негативного змісту. З одного боку, в середовищі більшовиків «колишнім» міг бути кожен, хто був незадоволений новою владою, незалежно від соціального походження. Водночас на рівні соціально-побутового спілкування для широких верств населення основною ознакою «чужого» було зневажливе, зверхнє ставлення до населення, «відрив від народу». Усі ці фактори вказують на те, що визначити чіткі межі соціального простору «колишніх» доволі складно.

Соціальна криза післяреволюційного періоду поєднувалася з відсутністю чіткого розуміння критеріїв розмежування радянського суспільства на «своїх» і «чужих». Критерії ідентифікації «колишніх» як особливого соціуму формувалися стихійно. Вони були невизначеними і залежали від конкретно-історичних ситуацій та від суб'єктивних факторів. Нестабільність і неоднозначність соціального статусу громадян

післяреволюційної радянської України, що характеризується крайнім ступенем деструктуризації суспільства, погіршувалася спорідненням різних суспільних верств і високою соціальною мобільністю значної частини населення. Слід враховувати також і відсутність у післяреволюційній Україні усталених визначень тих чи тих понять і термінів, їх багатозначність або невідповідність змісту сучасному розумінню, що також часто призводить до спотворення історичної реальності.

2.2. Дискримінаційна політика радянської влади як метод каральної практики

Представники нової влади формували власне юридично-правове поле, керуючись передусім політико-ідеологічними постулатами. Партійні директиви у формі численних рішень з'їздів, пленумів ЦК Комуністичної партії та Політбюро РКП(б) завжди передували появі нормативних документів, що визначали напрям каральної політики та регламентували діяльність усієї мережі репресивно-каральної системи.

Для зміцнення своєї диктатури лідери більшовицької партії, щойно захопивши владу, розпочали боротьбу з «контрреволюційними елементами». Одним із перших кроків радянської влади на цьому шляху було створення 20 грудня 1917 р. Всеросійської надзвичайної комісії (ВНК) при Раді Народних Комісарів по боротьбі з контрреволюцією та саботажем [139, с. 78]. На Всеросійській конференції надзвичайних комісій 1 червня 1918 р. було схвалено «Положення про надзвичайні комісії на місцях», де зазначено, що комісії повинні повсякчасно здійснювати «нагляд за місцевою буржуазією і за всіма проявами в її середовищі контрреволюційної роботи» [220, с. 7].

Всеукраїнську надзвичайну комісію по боротьбі з контрреволюцією, саботажем та посадовими злочинами (ВУНК) офіційно була проголошено декретом Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 3 грудня

1918 р. [320, с. 29]. Його положення 27 грудня 1918 р. були дещо конкретизовані в постанові «Про Всеукраїнську, фронтіві і місцеві надзвичайні комісії». Проте в реальному житті робота надзвичайних комісій майже не регламентувалася. Їх працівники здійснювали арешти, конфіскацію та вилучення майна, обшуки, слідства щодо приватних осіб і окремих організацій, яких підозрювали в контрреволюції, майже виключно керуючись лиш «класовою свідомістю» та «революційним правопорядком» [320, с. 89]. Жорстокі методи боротьби, часто із застосуванням найвищої міри покарання, більшовики виправдовували непримиренним опором «класу експлуататорів» і необхідністю забезпечити захист радянської держави від «класових ворогів».

Варто при цьому звернути увагу на дуже розлоге трактування самого поняття «класовий ворог», подане в постанові РНК РРФСР від 5 вересня 1918 р. [128, с. 291]. Виходячи з її змісту, під визначення «класовий ворог» міг потрапити будь-хто, кого запідозрить комісія в опорі владі, враховуючи соціальне походження, родинні зв'язки, професійні навички чи партійну належність. Широке трактування поняття «класовий ворог» було характерне і для Конституції РСФРР, прийнятої на V з'їзді Рад у липні 1918 р. Відповідно до ст. 65 Конституції, виборче право переставало бути невід'ємним правом людини і перетворювалося на «соціальну функцію виборців». Виборчих прав були позбавлені: особи, які використовували найману працю з метою отримання прибутку (експлуататори); особи, які жили на нетрудові доходи (лихварі-рантьє); приватні торговці; служителі церкви та релігійних культів; злочинці та божевільні. Саме звідси з'являється нове поняття «позбавленець» (рос. – «лишенець»), що спочатку використовували в діловому і побутовому мовленні, а згодом стало широко відомим і вживаним.

Конституція Української СРР повторювала з незначними змінами Конституцію радянської Росії. Зокрема, у ст. 21 Конституції УСРР 1919 р.

також було перелічене коло осіб, які не мали права обирати і не могли бути обраними: ті, хто вдавалися до найманої праці з метою отримання прибутку, жили на нетрудовий прибуток, приватні торговці, торгові і комерційні посередники, ченці і духовні служителі церков і релігійних культів, службовці й агенти колишньої поліції, особливого корпусу жандармів, охоронних відділень тощо [398, с. 146].

Та всупереч навіть таким тенденційним конституційним нормам, соціальний спектр «позбавленців» без правових на те підстав і далі зазнавав постійного корегування в бік розширення. Зокрема, на VIII Надзвичайному з'їзді рад СРСР у грудні 1936 р. під час прийняття гучно розрекламованої радянською пропагандою «найдемократичнішої у світі конституції» Й. Сталін проголосив: «Радянська влада позбавила виборчих прав нетрудові елементи і експлуаторські елементи не на віки вічні, а тимчасово, до певного періоду. Був час, коли ці елементи вели відкриту війну проти народу і протидіяли радянським законам. Радянський закон про позбавлення їх виборчого права був відповіддю радянської влади на цю протидію» [372, с. 24].

Позбавлення виборчого права було не декларативним актом. Часто це тягнуло за собою драматичні, а то й жахливі наслідки, адже такий метод дискримінаційної політики радянської влади автоматично перетворював «нетрудящих» у громадян другого сорту. Ще раз зазначимо, що позбавлення виборчого права стосувалося і членів родини «позбавленця». Їх могли без усіляких підстав і пояснень звільнити з роботи, зняти з обліку біржі праці, виселити всю родину з житлової площі або безпідставно позбавити пільг. Дуже часто в цій ситуації найбільше страждали діти «неблагонадійних елементів», яких не те що не приймали до лав піонерської організації, комсомолу, але навіть і до професійних шкіл, не кажучи вже про технікуми чи інститути. Призовники-позбавленці не мали права, перебуваючи у складі Червоної армії та флоту, навчатися у військових навчальних закладах. Вони

могли проходити службу лише в тилкових, господарських частинах у віддалених регіонах. Позбавлений виборчого права не міг отримати паспорт, адже для цього треба було пред'явити картку виборця. Людина фактично перетворювалася на суспільного ізгоя, опиняючись поза соціальним середовищем радянської дійсності.

Ураховуючи надзвичайно велику кількість заяв і звернень громадян про повернення виборчих прав і прохань місцевих органів влади роз'яснити, кого потрібно вважати «позбавленцями», вищі партійно-радянські інстанції ухвалили низку нормативних актів. Серед них назвемо такі: постанова ВУЦВК й РНК УСРР «Про виборчі права громадян і порядок проведення виборів» від 10 вересня 1924 р.; постанова ВУЦВК й РНК УСРР «Про виборчі права громадян і порядок проведення виборів» від 18 листопада 1925 р.; Інструкція ВУЦВК «Про вибори до рад» 1926 р. та інші документи [14, арк. 12]. Проте нова Конституція Української СРР 1925 р. знову виокремила небажаних радянській владі осіб, які використовували найману працю, жили або «живуть зараз» на нетрудові доходи, а також займалися чи займаються торгівлею, мали невідповідне класове походження [15, арк. 6 зв.]. Але й ці заходи не поклали край бюрократичному безладу на місцях, адже вимога «революційної доцільності», закладена в радянські конституційні акти 1920–1930-х рр., повсюдно супроводжувалася місцевою «закономотворчістю», як правило, не просто упередженою, але й такою, що була зручним знарядям для зведення особистих рахунків.

Зауважимо, що ситуація в цій царині в УСРР була особливою і ускладнювалася пошуком додаткових, притаманних тільки цьому регіону, категорій «позбавленців». Саме тому ВУЦВК значно розширив Інструкцію ЦВК СРСР «Про вибори до рад» від 18 грудня 1926 р. [15, арк. 4]. У республіці здійснювався пошук ще й членів Директорії, членів особливих нарад при урядах Денікіна і Врангеля, градоначальників, військових отаманів, губернських і повітових комісарів Центральної Ради і Директорії,

прокурорів військово-польових судів, членів військово-слідчих комісій, мирових посередників, польових жандармів, всіх службовців Державної Варти, службовців контррозвідувальних відділів і пунктів, «осведомительных» відділів усіх контрреволюційних урядів [15, арк. 4].

Радянська державність ставила перед собою два головні завдання: формування нового типу людини – будівника соціалізму і ліквідацію тих, хто таким будівником не міг бути. Як писав російський дослідник Д. Волкогонов, «перераховувати, кого й що не любив Ленін, можна дуже довго. Він не любив увесь старий світ» [216, с. 26]. Уже інструкція юридичного відділу Всеросійської надзвичайної комісії (ВНК) від 1919 р. декларувала необхідність застосування застережливих заходів не те що проти реальних, але і проти ймовірних злочинців: «... Наше завдання – морально вплинути й, тим самим, запобігти повторенню вже вчинених злочинів. Нам не потрібні докази винуватості проти експлуататора чи контрреволюціонера. Достатньо з'ясувати його соціальне забезпечення або політичну фізіономію, щоби застосувати до нього адміністративні заходи як до класового ворога пролетаріату й комунізму» [222, с. 77].

Розставивши вже в перші роки радянської влади на ключові державні посади всіх рівнів членів більшовицької партії з одночасним відстороненням від управлінської діяльності представників колишніх привілейованих верств суспільства та так званої опозиції, більшовики здобули можливість фактично безборонно втілювати у життя свої терористично-політичні установки. В юридичній термінології стали рясно з'являтися нові зловісні поняття, такі як «ворог народу», «заручник», «концентраційний табір», «революційний трибунал», не відома раніше практика «профілактичного ув'язнення». Усе це стало підґрунтям подальшого терористичного шаленства 1930-х рр.: масові розстріли сотень і тисяч людей заарештованих без суду і слідства. Така ситуація призвела до небувалого перевороту в юридичній теорії та практиці.

Формування нової групи «позбавленців», які склали чималу частину населення країни, відіграло потужну залякувальну і власне тероризуючу роль у зміцненні тоталітарного режиму. Реальні чи потенційні противники більшовицької влади таким способом були повністю усунуті від участі в соціально-політичному житті, нейтралізовано їх активну діяльність у суспільстві, а всі обмеження поширилися і на членів родини. Так свідомо підтримувалася штучна поляризація суспільства, встановлювалася атмосфера розколу та відчуження, підтримання недовіри і навіть латентної ворожості між різними класами, а особливо між соціальними групами в радянському суспільстві.

Відповідно до Кримінального кодексу (редакцій 1922 р. і 1927 р.), позбавлення виборчих та інших громадянських прав часто застосовувалося у формі додаткового покарання, що тягло за собою, як правило, звільнення з роботи, виключення з профспілок, виселення з квартир тощо [219, с. 63]. Більшість «позбавленців», як правило, походили з колишніх привілейованих верст суспільства, тому в науковій літературі часто трапляється неправомірне споріднення двох різних понять: «позбавленці» і «колишні». Зокрема, В. Іванов указує, що «колишні» в реаліях радянського життя «зрослися» з «позбавленцями» [251, с. 71]. Частково з цим можна погодитися, оскільки в розумінні пересічних громадян ці поняття справді були синонімічними, проте в юридичній і політичній практиці вони лише перетиналися, але не були тотожними.

Уже в перші місяці радянської влади найпоширенішим методом залякування населення стали репресії. Головним репресивним органом стала Всеукраїнська надзвичайна комісія для боротьби з контрреволюцією, спекуляцією, саботажем та службовими злочинами (ВУНК) і вся її розгалужена структура, яка несамовито тероризувала не тільки реальних, але й уявних ворогів радянської влади. Однак з переходом до непу у лютому 1922 р. ВУЦВК ухвалив декрет про скасування ВУНК, за яким її функції

покладалися на Державне політичне управління (ДПУ), що входило до складу Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС). Очолював ДПУ народний комісар внутрішніх справ або, за призначенням Раднаркому, його заступник.

Завдання, покладені на ДПУ, надавали і цьому репресивному підрозділу широкі повноваження: попередження і придушення політичних та економічних контрреволюційних виступів, боротьба з так званим політичним бандитизмом та збройними повстаннями, викриття контрреволюційних організацій і шпигунів, а також охорона державних таємниць. На місцях при виконкомах були створені місцеві відділи ДПУ. Їх було наділено правом проводити арешти, обшуки і навіть розстрілювати. Здійснення адміністративних виселень покладалися на особливу комісію при НКВС та особливу нараду при колегії ДПУ [246, с. 325].

Важливим завданням діяльності ДПУ було визначено збирання інформації про все, що мало вплив на політичне життя, і головне – про ставлення різних верств суспільства до політики компартії, недопущення заколотів, повстань, опозиційних виступів, боротьба з політичним бандитизмом і всіма проявами політичної активності. Підкреслимо, що основним джерелом надходження інформації була робота з інформаторами та агентурою. Відповідно, уже на середину 1920-х рр. відбувається вдосконалення і розширення мережі агентурно-інформаційного апарату радянських спецслужб. Наприклад, очільників більшовицької влади в УСРР найбільше цікавила ситуація в середовищі української інтелігенції. Зокрема, в одній з численних інструкцій окружним відділам ДПУ надавалися такі настанови про проникнення в педагогічні та медичні установи: «1) Обов'язкове насадження інформаторів у місцях концентрації різних груп інтелігенції, особливо учительства, на селі та в місті. 2) Практикувати вербовку служилої інтелігенції з окружних і районних центрів, яка має

широкі зв'язки з низовими кадрами інтелігенції (інструкторський склад відділів народної освіти і закладів охорони здоров'я)» [342, с. 13].

Народний комісар юстиції УСРР М. Скрипник зазначав: «Замість НК стало ДПУ, апарат політичного розшуку й дізнання, із його новими уточненими й поліпшеними методами ... Форми нашої боротьби за оборону робітничо-селянської влади тепер не ті, що були. Але ті самі завдання залишаються нам, той самий ворог стоїть перед нами, те саме почуття до нього сповнює наші душі – ті самі методи боротьби маємо перед собою. Завдання боротьби проти всіх ворогів робітничо-селянської диктатури, немилосердна судова розправа з усіма, хто повстає проти влади пролетаріату, це ми маємо чинити ще й надалі» [365, с. 188–189].

Голова відділу Всеросійської надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією, а деякий час потому – голова Всеукраїнської надзвичайної комісії М. Лаціс у доповіді про «Район діяльності Надзвичайної Комісії на чехословацькому фронті» обґрунтував необхідність застосування «червоного терору». Він заявляв, що «пролетаріат піднявся, щоб навіки звільнитися від ярма капіталу, щоб знищити класове суспільство і з ним буржуазію ... Вони все кинули на карту: своїх кращих синів: інтелігенцію, офіцерство, своїх найвірніших лакеїв – попів і охоронців, свої капітали, своє майно – тільки б перемогти ... А ми, великодушні, шукали вагомих доказів проти окремих представників з буржуазії, коли винен весь клас, вся буржуазія. Ми думали схилити на свою сторону своїм прихильним і гуманним ставленням свого ворога і помилилися. Ми відіграли змію в своїй пазусі. У відповідь ми оголосили червоний терор. Ми навчилися у наших ворогів застосовувати до них заходи, які вони застосовували до нас. До цього вони нас змусили. У нас вже немає жалості до них. Ми залізною мітлою вимітаємо всю нечисть з Радянської Росії. Ми вже не боремося проти окремих особистостей, ми знищуємо буржуазію як клас. Не шукайте у справах обвинувачуваних доказів про те, повстав він проти Ради зброєю чи

словом. Найперше ви повинні в нього запитати, до якого класу він належить, якого він походження, яка в нього освіта і яка його професія. Ось ці питання повинні вирішити долю обвинуваченого. У цьому вся суть Червоного терору» [221, с. 275–276].

Для ефективної боротьби з усіма інакомислячими органи радянської влади створили досить потужну та розгалужену агентурну систему донощиків. Зокрема, М. Бухарін наголошував: «Відтепер ми усі повинні стати агентами НК» [315, с. 107]. На створення мережі інформаторів у губернії керівництво ВНК установило термін не більш ніж 3 місяці [338, с. 60]. Зокрема, вже 14 січня 1921 р. у структурі таємно-оперативного управління ВНК почало функціонувати реєстраційно-статистичне відділення, що займалося веденням оперативного обліку і яке працювало на матеріалах центрального апарату, а на місцях такий облік вели реєстраційно-статистичні відділення, що входили до складу таємно-оперативних частин губчека [426, с. 39–40]. 30 червня 1921 р. ВНК дала вказівку своїм місцевим органам «насадити донощиків» на заводах, у радгоспах, кооперативах, лісових господарствах, селах тощо.

У березні 1922 р. за пропозицією ЦК РКП(б) всюди були створені «Бюро сприяння» органам ДПУ, кожне з яких складалося з трьох керівних працівників, комуністів зі стажем не менше 2–3 років [148, с. 25–26]. У будь-якому державному, громадському, кооперативному закладі або на приватному чи державному підприємстві члени «Бюро» брали на облік усіх «неблагонадійних елементів», організовували за ними спостереження, надавали потрібну інформацію. Одним із завдань, покладених на «Бюро», було вивчення особового складу працівників, їх соціального походження і соціального становища, з'ясування їхньої «політичної благонадійності», партійної належності. Два рази на місяць члени «Бюро» подавали до ДПУ інформацію про стан і настрої в колективі. Уся діяльність «Бюро сприяння» відбувалася в умовах суворой конспірації [148, с. 26].

Система масових доносів швидко стала одним з найважливіших джерел специфічної інформації, якої потребувала радянська влада. Для безпосереднього збирання інформації була створена спеціальна служба секретних співробітників – інформаторів (сексотів). Часто такими інформаторами ставали не добровільно, а примусово в результаті тиску з боку влади, насилля і шантажу. Яскравим прикладом такого методу формування «мережі сексотів» є лист студента Миколи Пучкіна до наркома освіти А. Луначарського, написаний наприкінці 1928 р. Студент указує на те, що співробітник Об'єднаного державного політичного управління (ОДПУ) при РНК СРСР «з револьвером в руках» примусив його у 1925 р. підписати згоду на службу таємним агентом, а згодом став вимагати доносів. Протягом навчання в університеті за відмову збирати потрібну інформацію йому висували постійні звинувачення в «небажанні працювати на користь радянської влади», при цьому неодноразово погрожували засланням і розстрілом [30, арк. 46].

Діяльність широкої і розгалуженої системи донощиків стала помітною відразу. Зокрема, уже в 1921 р. у відділ інформації чекістів надійшло 2474 доносів від сексотів із числа членів заводських і фабричних трудових колективів та 12 тис. – від працівників радянських установ, тоді як від служби зовнішнього спостереження всього 500 [362, с. 23].

У результаті активної провокативної діяльності ДПУ вже у 1922 р. до його центрального апарату в Україні з різних населених пунктів потоком пішли «тривожні звістки» про колишніх військовослужбовців царської і білогвардійських армій, українських національних формувань. Як наслідок, зокрема, у Балтському повіті Подільської губернії розглядалася справа підпільної білогвардійської організації, до якої входили колишні офіцери, «що втерлися в довіру до радянської влади». У цій справі було заарештовано понад 100 керівників і кілька сотень рядових членів [421, с. 13–14].

Уже в 1920 р. жорстокі репресії проти колишніх військових «білих» армій, які залишилися на батьківщині після остаточної перемоги більшовиків та евакуації врангелівських військ із Криму, набули масового характеру. Збереглися розстрільні списки на 100, 200 і більше білих офіцерів, що складаються лише з анкет і вироків. Вирок про «класових ворогів» був відомий більшовикам заздалегідь. Про це свідчить, наприклад, розстрільна справа на 287 офіцерів, засуджених у Феодосії на засіданні надзвичайної трійки 4 грудня 1920 р. [407, с. 186].

Місяцем раніше, у листопаді 1920 р., в Одесі слухали справу 46 білих офіцерів, які добровільно здалися в полон та побажали надалі служити Радянській Росії. У підсумку вони отримали звинувачення за службу в Білій армії і, згідно з постановою Надзвичайної трійки, були страчені як «контрреволюційний елемент» [328, с. 682–683]. Найбільш показовим є те, що на той час була відсутня бодай імітація проведення розслідування, яка стала обов'язковою у 1930 – на початку 1950-х рр., перетворивши справи репресованих у багатотомні твори донощиків, слідчих, прокурорів і судів [328, с. 677]. У справі тільки рапорт начальника Особливого відділу ВНК при 1-ій Стрілецькій дивізії про опитування 19 листопада 1920 р. групи перебіжчиків. Є опитувальні листи офіцерів, що стали головним документом у цій кримінальній справі, де людина сама про себе розповіла. З них слідчий і трійка обирали потрібне, щоб оголосити звинуваченого ворогом народу і знищити.

Репресивні дії радянської влади поступово посилювалися, запроваджується новий репресивний інструмент управління – концентраційні табори. У таємному Наказі Всеросійської надзвичайної комісії (ВЧК) «Про червоний терор» від 2 червня 1918 р. зазначалося: «2. Арештувати, як заручників, великих представників буржуазії, поміщиків, фабрикантів, торговців, контрреволюційних попів, всіх ворожих Радянській владі офіцерів і ув'язнити всю цю публіку в концентраційні табори,

встановивши найнадійнішу варту, примушуючи цих панів під конвоєм працювати ... 5. Колишніх жандармських офіцерів – розстріляти негайно» [266, с. 14–15].

Саме В. Ленін вимагав від наркома юстиції Д. Курського в процесі підготовки Кримінального кодексу «відкрито виставити принципове і політично правдиве (а не тільки юридично вузьке) положення, що мотивує суть і виправдання терору, його необхідність, межі. Суд мусить не усувати терор; обіцяти це було б самообманом чи обманом, а обґрунтувати й узаконити його принципово, ясно, без фальші і прикрас» [295, с. 180]. Інший лідер РКП(б) Л. Троцький теоретично обґрунтовував необхідність застосування революційного терору проти окремих привілейованих верств суспільства. Зокрема, він зазначав: «Буржуазія в нинішню епоху є класом, що занепадає. Однак історична чіпкість буржуазії – колосальна. Вона тримається і хоче йти. Її доводиться відривати, відрубувати» [385, с. 67].

Терористична у своїй основі доктрина «Революційної доцільності ізоляції ворогів» штовхала більшовиків форсувати питання утворення нової виправно-трудової системи. Зокрема, 12 жовтня 1920 р. РНК УСРР було прийнято постанову «Про табори примусових робіт», що зайняли важливе місце в карально-репресивному апараті радянської влади [17, арк. 12]. Відповідно до постанови, було передбачено створення концтаборів «в кожній губернії з мінімальною місткістю на триста осіб». Передбачалося шістнадцять категорій в'язнів. Серед цих категорій були такі, як «заручники з кола вищої буржуазії», «чиновники старого режиму від колезького асесора, прокуратури і їх помічників, міських голів та виконавців», «дезертири і солдати, яких взяли у полон під час громадянської війни» [282, с. 101].

Більшовики були зацікавлені у створенні розгалуженої системи трудових таборів. Зокрема, станом на вересень 1920 р. в УСРР уже існували табори примусових робіт у великих містах, найбільші за кількістю утримування засуджених були Харківський, Одеський, Київський. Усі вони

підпорядковувалися підвідділам громадських і примусових робіт губернського виконавчого комітету, які, своєю чергою, підпорядковувалися Головному управлінню НКВС УСРР [16, арк. 1]. За статистичними даними, на 14 грудня 1920 р. лише в Катеринославському таборі примусових робіт перебувала 191 особа, 16 % засуджених – «нетрудовий елемент», 11 % – заручники, 7 % – «за контрреволюційну спекуляцію та диверсію» [18, арк. 21].

Основою більшовицької політики жорсткої дискримінації «колишніх» стали різного роду обліки та реєстри, які радянська влада використовувала для реалізації завдання – «викорінити залишки проклятого минулого». Перші оперативні обліки органів ДПУ УСРР були пов'язані з трудовими мобілізаціями періоду воєнного комунізму за професійною ознакою, а також мобілізацією до лав Червоної армії. Підкреслимо, що при їх складанні визначальними були не підстави кримінального характеру, а лише соціальне походження осіб, яких реєстрували як «політично неблагонадійні елементи». Реєструвати в органах держбезпеки мали окремі категорії населення, які, на думку більшовицьких ідеологів, уже самим фактом свого існування становили потенційну загрозу для існуючого політичного режиму.

У Декреті РНК РСФРР від 23 вересня 1919 р. «Про обов'язкову реєстрацію колишніх поміщиків, капіталістів і осіб, які займали відповідальні посади при царському і буржуазному устрої» вказано на необхідність устанавлення відкритого і регульованого законом контролю за колишніми поміщиками і капіталістами, з'ясування їх місцеперебування і роду занять з метою «встановити: чи насправді ці колишні експлуататори народу володіють спеціальними знаннями, які можуть допомогти робітничому народові, як це роблять більшість воєнних спеціалістів-офіцерів царської армії» (див. Додаток В). Для реєстрації таких осіб була визначена спеціальна форма, де обов'язково вказували прізвище, ім'я, по батькові особи, яку посаду раніше обіймала та що стало приводом для реєстрації. Усі

заєстровані писали розписку та отримували спеціальну картку, в якій двічі на місяць фіксували місце їх проживання (див. Додаток Г).

Завдання з реєстрації покладалися на НКВС РСФРР, який 26 вересня 1919 р. додатково видав постанову з інструкцією про порядок реєстрації осіб, зазначених у декреті РНК РСФРР від 23 вересня 1919 р. [157, с. 661]. Відповідно до цієї інструкції, вказано, що всі зареєстровані особи мають подати заяви у двох примірниках – один залишався в місцевому виконавчому комітеті, а інший поштою надсилали до НКВС РСФРР.

Кожен, кого брали на облік, повинен був надати інформацію про склад сім'ї, вказати біографічні дані, соціальне походження, колишні й теперішні заняття, адресу. Варто зауважити, що членами родини вважалися не тільки діти та батьки, а й рідні брати та сестри. Навіть у тих випадках, коли родичі проживали окремо одне від одного, необхідно було надати детальну інформацію. Так заручниками ставали найближчі люди.

Відповідно до ухвали президії ВНК (ВЧК) від 17 грудня 1919 р., на оперативний облік мали бути поставлені: «а) все буржуазне населення, що може бути заручниками, а саме: колишніх поміщиків, купців, фабрикантів, заводчиків, банкірів, великих домовласників, офіцерів старої армії, видатних чиновників царського часу і часу Керенського, родичів осіб, які борються проти нас» [139, с. 183].

Дія всіх вищезгаданих постанов та інструкцій поширювалась і на територію України, підконтрольну більшовикам.

В умовах громадянської війни було складно налагодити систему складання реєстраційних списків, оскільки самі чекісти, здебільшого малоосвічені люди, не володіли необхідними навичками і не відразу зрозуміли специфіку оперативної роботи. Часто такі списки складалися на підставі особистої неприязні, помсти, зведення особистих рахунків.

З часом радянські карально-репресивні органи мали здійснювати особливо пильний нагляд уже за 20 категоріями населення з метою

«повсюдного упорядкування обліку і належного разом з тим спостереження за політично неблагонадійними і соціально-чужими елементами населення» [243, с. 129]. Як свідчить секретна інструкція начальника Лубенського окружного відділу ОДПУ районним резидентам Лубенської округи, «неблагонадійними і ворожими елементами» були: «Усі колишні члени дореволюційних буржуазних політичних партій; усі колишні члени монархічних союзів і організацій (чорносотенці); всі колишні члени союзу хліборобів-власників (часів Центральної Ради на Україні); всі колишні дворяни і титуловані особи старої аристократії; усі колишні члени молодіжних організацій (бой-скаутів і т. д.); усі націоналісти всіх мастей і відтінків; чини колишнього міністерства внутрішніх справ: усі чини охранки, жандармерії і поліції, таємні агенти охранки і поліції; усі чини прикордонного корпусу жандармів і т. д.; чини колишнього міністерства юстиції: члени окружних і губернських судів, присяжні засідателі, прокурори всіх рангів, мирові судді і слідчі, судові виконавці, земські начальники і т. д.; увесь без винятку офіцерський і командний склад колишньої царської армії і флоту; увесь колишній офіцерський командний і рядовий склад білих рухів і армій українських петлюрівських формацій, різних повстанських загонів і банд, які виступали активно проти радянської влади (не виключаючи при цьому й осіб, амністованих радянською владою); усі ті, хто перебував на цивільній службі установ і місцевих управлінь білих урядів, армій Української Центральної Ради, гетьманської державної варти і т. д.; усі служителі релігійних культів: архієреї, священики, ксьондзи, раввини, диякони, церковні старости, регенти, монахи і т. д.; усі колишні купці, торговці і так звані непмани; усі колишні поміщики, крупні орендатори, заможні селяни (які в минулому використовували найману працю), крупні кустарі і власники промислових підприємств і виробництв; усі особи, у яких хто-небудь із близьких перебуває на нелегальному становищі або ж продовжує збройну боротьбу в рядах антирадянських банд;

усі іноземці незалежно від їхнього підданства; всі ті, хто має за кордоном родичів або знайомих; усі, хто належить до релігійних сект і громад (особливо тримати в полі зору баптистів); усі вчені і спеціалісти старої школи, особливо ті з них, у яких залишаються неясними політичні переконання; усі особи, яких раніше судили або підозрюють у контрабанді й шпигунстві і т. д.» [243, с. 130].

Наведений вище документ промовисто свідчить про намагання більшовиків установити справді тотальний контроль за будь-яким членом суспільства. Проте особливу увагу лідери радянської влади виявляли до представників офіцерського складу царської армії. Реєстрація цієї категорії осіб була особливо прискіпливою і централізованою. Кожна особа, яку брали на облік, мала надати докладну інформацію про склад сім'ї, біографічні дані, колишні і теперішні заняття, адресу. При цьому членами сім'ї вважалися не лише батьки, рідні та прийомні діти, але й рідні брати і сестри. Навіть у тих випадках, коли родичі проживали окремо, необхідно було надати повну інформацію за вказаною схемою.

Тож заручниками радянської влади ставали найрідніші люди. «Червоноармієць, знай, якщо ти залишиш своїх братів робітників та селян у хвилину боротьби з найлютішими ворогами пролетаріату – все майно, земля, худоба твоєї родини будуть конфісковані і відібрані. Проти твоєї родини будуть вжиті найсуворіші заходи» [326, с. 112].

Після завершення бойових дій радянська влада не тільки негайно почала створювати єдину систему централізованого обліку, але й формувати докладні особові справи на всіх так званих «чужих». На законодавчому рівні перший крок до централізації системи обліків було зроблено в січні 1925 р. на II Всесоюзному з'їзді особливих відділів. Делегати ухвалили рішення про централізований облік та формування особових справ на «класово-чужий елемент РСЧА (колишніх дворян, поміщиків, фабрикантів, купців, осіб вільних професій, служителів культу і т. д.); б) колишніх кадрових офіцерів;

в) колишніх білих офіцерів і військових чиновників, які служили в білих арміях і проживали на територіях, зайнятих білими ...» [198, с. 127].

У картці особи, яка перебувала на особливому обліку, обов'язково фіксували не лише біографічні дані, але й соціальну належність особи: поміщик, заможний селянин, фабрикант, торговець. Окремим було питання про службу в дореволюційний час, наявність компрометуючих зв'язків, тобто чи немає серед знайомих «неблагонадійних елементів». За допомогою централізованої реєстрації керівники органів державної безпеки мали повну картину для корегування оперативної діяльності місцевих апаратів (див. Додаток Д).

Декласифікація дореволюційного суспільства і спроби формування нової соціальної структури призвели до створення системи соціальної нерівності. Така соціальна нерівність поступово поширюється на всі сфери життя представників колишніх привілейованих верств суспільства. Зокрема, «колишні» зіткнулися з необхідністю долати перешкоди на шляху до професійної реалізації. Досить строкатим і суперечливим було питання працевлаштування. З одного боку, радянська влада проголошувала принцип класової справедливості, коли представників «проклятого минулого» мали якщо не знищити, то повністю відсторонити від усіх відповідальних посад у державі. З іншого, саме «колишні» мали досвід і навички управлінської діяльності, теоретичну і війську підготовку, якісну освіту, відрізнялися моральністю і незалежністю мислення, забезпечували інтелектуальний розвиток і прогрес.

В Україні основним нормативно-правовим документом з питань правового регулювання праці був Кодекс Законів про Працю УСРР, затверджений Постановою Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (ВУЦВК) від 2 грудня 1922 р. [160, с. 751].

Згідно з Кодексом, першочергове право на працевлаштування мали члени професійних спілок, причому профорганам дозволялося контролювати

діяльність бірж та порядок найму і звільнення робітників на промислових підприємствах. Установлений порядок більшовики пропагували як гарантію захисту прав робітників від свавілля наймачів. Державні органи влади монополізували функції регулювання відносин праці та реєстрації безробітних. Була введена примусова реєстрація, мобілізація працездатного населення та його розподіл за галузями економіки. Осіб, які ухилялися від реєстрації та направлення на роботу, оголошували дезертирами та віддавали на суд революційного трибуналу. Була сформована трудова армія, праця ставала мілітаризованою.

Запровадження загальної трудової повинності передбачало проведення обліку і планомірного розподілу всього працездатного населення з метою найбільш доцільного його використання на підконтрольній більшовикам території, виконання термінових робіт (заготівлі і вивезення палива, боротьби зі сніговими заметами, будівництва і ремонту шляхів сполучення тощо). Охоплюючи всю трудову сферу, загальну трудову повинність поширювали на всі види праці та форми їх використання, здійснювали її військовими методами. Згідно із більшовицьким гаслом «хто не працює, той не їсть», було введено принцип примусу як головний, а за суттю – єдиний у залученні найманих працівників до праці.

До суспільно-корисної праці залучали передусім так звані «нетрудові елементи», тобто всіх тих, кого комуністи вважали представниками повалених експлуаторських класів. Лише після виконання визначених робіт і доведення свого лояльного ставлення до радянської влади вони мали право одержувати продовольчі пайки. Громадські роботи, важка фізична праця були своєрідною помстою, покаранням колишнім експлуаторам. Зокрема, В. Ленін у виступах зазначав, що запровадження трудової повинності спрямоване передусім на залучення до громадських робіт усіх «багачів» і колишніх привілейованих верств суспільства. «Розпочати реалізацію трудової повинності ми повинні із багатих» [294, с. 132]. Зокрема,

помічник прокурора СРСР І. Кондурушкін писав, що після революційних подій на вулицях міста можна побачити «натовп колишньої буржуазії під конвоєм, які з лопатами йшли на прибирання вулиць від сміття і снігу» [268, с. 16].

За спогадами відомої української дослідниці Н. Василенко, «1920–1921 рр. були часами, коли всі вчені, вчителі та інші представники розумової праці перетворились на городників, лісорубів, дровосіків. Микола Леонтійович Яснопольський возив з Борисполя крупу і картоплю. Звістка про те, що приїхав М. Л., вмить облітала район Тарасівської і Нікольсько-Ботанічної і за пару годин його імпровізована лавка на Тарасівській, ставала порожньою ... Професор С. Гіляров ходив з пилкою і сокирою і наймався різати дрова. І як він шкодував, коли «булочник»-приватник, якому він тривалий час різав дрова, отримуючи понад встановлену платню ще й хліб, відмовив йому, довідавшись, що він професор: “Ніч не спав, – говорив булочник, – все думав, як я можу допустити, щоб професор у мене дрова різав”. Надалі Гіляров нікому не говорив про своє звання» [267, с. 325].

Зі встановленням радянської влади в Україні спостерігається зовсім інша, порівняно з дореволюційним періодом, ієрархія престижності професій. Досить яскраво і точно описав цю проблему К. М. Голіцин у мемуарах. Прочитуємо мовою оригіналу, щоб зберегти фразеологічні відтінки: «... с первых же лет революции искусство стало полем деятельности для многих и многих “бывших”, и этот почин отцов принял даже форму некой традиции для последующих поколений. Обращение к искусству, как к роду деятельности, естественно вытекало из той подготовки, которую давала общая система воспитания, существовавшая в культурных дворянских семьях, где обучение музыке и рисованию было обязательным для всех детей, независимо от способностей. Позже наши дети и внуки найдут еще один путь, по которому можно следовать, не срамя отцов и дедов, – путь науки. Оба эти поприща – наука и искусство –

позволяют держаться на известном расстоянии от “опасных” зон, где надо либо скрывать свои идеологические симпатии и антипатии, либо – что хуже всего – притворяться своим в кругу чужих» [231, с. 134].

Мистецтво обирали не так за покликом душі, але й виходячи з того, що саме так представники «колишніх» мали змогу дистанціюватися від суспільно-політичних реалій. За допомогою професійного вибору вони створювали для себе так зване «комфортне середовище», в якому можна частково зберегти свою ідентичність і дореволюційне коло спілкування. Про поблажливе ставлення до працівників мистецтв свідчить постанова Головного комітету праці РСФРР, за якою працівників сфери мистецтва залучали до трудової повинності не поодинці, а всім колективом одночасно, їх не змушували до важкої фізичної праці, оскільки це могло відбитися на втраті професійної працездатності [265, с. 71].

У цей час у вкрай важкому становищі опинилися представники української еліти, зокрема й політичної.

Один з лідерів Української революції Симон Петлюра писав, що представники більшовицького уряду обирали членів Трудового Конгресу за соціальним походженням, і поза конкуренцією залишилися «не лише вищі фершала, але й лікарі і вищі урядовці УНР “як буржуї”, не кажучи вже про інші заможні верстви українських громадян, які були позбавлені виборчого права» [278, с. 57].

Член Української Центральної Ради й міністр продовольчих, а згодом земельних справ УНР Микола Ковалевський не зумів учасно втекти від більшовиків і залишився в Києві. Він був змушений зробити собі фальшиві документи і працював продавцем у молочному магазині. У спогадах він пише, що «в Маріїнському парку, де стояв самотній царський палац, урядовав штаб Муравйова і ЧК під проводом завжди п'яного чекіста Полуянова. Сюди звозили червоногвардійці арештованих киян і тут же в Маріїнському парку їх розстрілювали. Арешти відбувалися без усяких

правил – той, хто здався підозрілим з яких-небудь причин – попадав у ЧК, а Полуянов не робив жодного слідства і давав наказ розстріляти. В багатьох випадках було стверджено, що червоногвардійці, затримуючи киян, одразу їм дивилися на руки. Якщо рука не мала слідів фізичної праці, це вже було достатнім доказом, що затриманий був ворогом пролетаріату» [389, с. 160].

Про критичне становище української еліти на початку 1920-х рр. свідчать матеріали щоденника видатного громадського діяча Євгена Чикаленка. У своїй праці він наводить лист М. Єремєєва, який приїхав з України в червні 1920 р., і ділиться враженнями від почутого: «Всі, хто лишився в живих: професори, адвокати, лікарі, візники, робітники, всі вони зайняті одною думкою – що обміняти на їжу і дрова. На моїх очах професор університету, босий, скинув з себе піджак і продав його за борошно ... Комісари і члени “надзвичайки”, за допомогою доносів і арештів, мають змогу організувати розкішні бенкети. Все це – на очах у вимираючої інтелігенції і робітників» [190, с. 375–377].

Своєрідним відображенням стереотипів, що побутували тоді в суспільній свідомості, можуть слугувати персонажі романів того періоду, різного роду карикатури, анекдоти, де представники колишніх привілейованих верств суспільства постійно потрапляли в незручні кумедні ситуації. Стереотип масової свідомості, за якими представники «колишніх» визначалися як чужа і ворожа сила, був своєрідним вірусом, здатним щомиті викликати епідемію соціального озлоблення, ненависті. У статті, надрукованій у радянському журналі «Червоний шлях», описано внутрішнє становище безробітного «старого інтелігента», представника розумової праці, який у ході чергової кампанії «кається» перед робітниками: «Що я ніс людству? – Свій гнилий індивідуалізм? Свою зневіру? Бідолашний інтелігент, я був здатен лише на рефлексування. Ось у кого вчитися – це у робітників, які організовано прямують на боротьбу, котрі так упевнені в собі! Пролетаріат, прийми ж мене під своє червоне знамено! Відрікаюсь від

усього, чим жив досі! ... Прийми до своїх лав кволого, ураженого зневірою інтелігента й дай сили до життя!» [258, с. 25].

Наведена цитата відображає певний стереотип радянської соціальної ієрархії, у якій великодушний і переможний пролетаріат приймає у свої ряди безініціативного, кволого інтелігента. «Колишні» ставали заручниками більшовизму, вони були приречені на фізичну та соціальну ізоляцію. І щоб стати своїм у комуністичному середовищі, потрібно пройти довгий, принизливий, часто ганебний шлях покори.

Представники «старої інтелігенції» також були частиною «колишніх людей». Вони належали до групи «шкідливих елементів», яких мали негайно знищити. Зокрема, у закритому листі секретаря ЦК КП(б)У Д. Лебедя, написаному в жовтні 1922 р., зазначено, що «робота по ліквідації зміновіхівської професури закінчена; всього вилучено на Україні 70 осіб, з них частина випроваджена за кордон, частина на Північ. Тепер настрої інтелігенції можна охарактеризувати: готові служити і не розмірковувати» [49, арк. 50].

Одним із репресивних методів боротьби були масові депортації окремих представників «колишніх людей» за кордони України. Зокрема, 6 вересня 1922 р. ВУЦВК ухвалив постанову «Про адміністративну висилку». В інструкції Державного політичного управління, оголошеній наказом Наркомату внутрішніх справ УСРР 2 лютого 1923 р., визначено чотири типи адміністративної висилки: з певної місцевості без встановлення району проживання в межах УСРР, крім спеціально заборонених зон; у призначений для цього район УСРР; за межі радянської федерації, тобто за кордон; з УСРР до РСФРР [329, с. 29] (див. Додаток Е).

Надалі потрібно було визначити коло претендентів, які становили особливу небезпеку. Відповідні кандидатури підбирали місцеві відділення ДПУ республіки за участю органів народної освіти й затверджував губкомом партії. Останнє слово в цій справі належало голові ДПУ. Неблагонадійність

кожного зі списку підтверджував наркомом освіти УСРР (за попередніми підписами керівника конкретної установи).

До 3 серпня 1922 р. загальноукраїнський список був підготовлений. До нього ввійшло 77 осіб, зокрема 47 працівників вищих навчальних закладів, з яких 32 – професори. Серед них були 15 медиків та інші відомі представники інтелігенції з Харкова, Києва, Катеринослава, Одеси, Кам'янця на Поділлі. Список ухвалив ЦК КП(б)У і ВУЦВК, що засвідчено підписами Г. Петровського, Х. Раковського, В. Манцева [236, с. 4]. На VII Всеукраїнському з'їзді Рад, який проходив 10–14 грудня 1922 р., зазначалося, що стосовно викладацького складу «займалися серйозною ... чисткою, переглянули увесь склад і випровадили ті елементи, які не відповідають нашим вимогам. Кілька десятків осіб з вищої професури довелося вислати за межі України, усунувши їх від справи навчання підростаючої молоді» [123, с. 21].

Отже, депортацією, по-перше, усували найбільш небезпечних ідейних опонентів; по-друге, вносили розкол в інтелігентське середовище; по-третє, виробляли нові і вдосконалювали апробовані способи контролю над інтелігентами і методи їх використання для реалізації завдань влади.

Дослідник Ф. Степун, пояснюючи насильницьку висилку вчених і письменників, зауважив, що представники радянської влади прекрасно розуміли відмінність між «активною політичною діяльністю» і «пасивним внутрішнім визнанням». На його думку, їм було недостатньо однієї тільки лояльності, «мало визнання радянської влади як факту і сили, – вони вимагають ще й внутрішнього прийняття себе, тобто визнання себе і своєї влади за істину і добро ... Як це не дивно, але в переслідуванні за внутрішнім станом душі є нота якогось збоченого ідеалізму» [376, с. 297].

Основою дискримінаційної політики радянської влади за ознакою соціального походження також були інструкції, укладені в постановках Наркомосвіти УСРР «Про доцільність виключення студентів останніх курсів

за соціальним станом» та «Про порядок, як перевіряти соціальний склад студентства вузів», оприлюднених у лютому 1919 р. [27, арк. 65]. У цих директивних документах були чітко визначені завдання перевірки соціального складу студентів, акцентовано, що це завдання потрібно вважати не як кампанію, а як повсякденну глибоку роботу для очистки навчальних закладів від «чужого, ворожого нам елемента» [29, арк. 103].

Надалі, відповідно до директиви листопадового (1929 р.) пленуму ЦК ВКП(б) «Про систематичне очищення навчальних закладів від ворожих елементів», у кожному ВНЗ створювалися спеціальні комісії з перевірки соціального складу студентства. Паралельно були створені так звані «трійки», до складу яких входили представники комсомольського і партійного активу. Основним їхнім завданням стала ганебна практика збору компрометуючої інформації про «неблагонадійних», які «примазалися» і мають «сумнівне соціальне походження».

З цією метою запроваджувалися нові правила вступу до вищих навчальних закладів. Уже невдовзі після жовтневого перевороту нова влада взяла курс на демократизацію і пролетаризацію вищої школи з метою її ідейного завоювання. Декрет РНК РРФСР «Про правила прийому у вищі навчальні заклади», а також постанова Раднаркому РРФСР «Про прийом у вищі навчальні заклади» влітку 1918 р. закріпили нові вимоги до соціального складу студентства. Згідно з цими документами, пріоритети при вступі мали вихідці з робітничо-селянського середовища. Щоб підкреслити «пролетарський дух» нової радянської вищої школи, також було скасовано вступні іспити, плату за навчання, національні та станові обмеження [393, с. 111].

Дискримінаційні заходи радянської влади домінували і при вирішенні житлового питання. Для того щоб зрівняти рівень життя пролетаріату і «колишніх», лідери більшовицької влади проводили політику «розподілу благ». Відповідно до Декрету ВЦВК від 20 серпня 1918 р. «Про відміну

права приватної власності на нерухомість у містах», було задекларовано загальнодержавний порядок муніципалізації і конфіскації житла [131, с. 133–135]. Конфіскації житла і примусове виселення колишніх його власників набули широких масштабів. Органи місцевої влади діяли на власний розсуд і не приховували своєї ненависті до колишніх власників. Вони керувалися метою «вибити буржуазію з її основних фортець», «видалити» з будинків не лише їх колишніх власників, але і їхніх родичів, управителів і загалом усю буржуазну «челядь», яка «за своїм класовим інстинктом, заручившись круговою порукою, намагається зберегти своє колишнє становище» [169, с. 3–4].

В умовах загального дефіциту житлового фонду свавільне вирішення житлового питання, виходячи із власних корисливих інтересів, стало типовим для більшовицької влади. Задоволення власних інтересів більшовицьким партійно-державним апаратом маскувалося під так званій процес муніципалізації, конфіскації і «квартирного ущільнення» з метою нового порядку розподілу життєвих благ. Перші спроби муніципалізації нерухомого майна власників на законодавчому рівні були закріплені в Постанові Тимчасового робітничо-селянського уряду України 1919 р. «Про конфіскацію залишеного майна». У ній, зокрема, вказано, що «всі особи, які втекли з місця проживання, оголошуються ворогами трудящих, а їхнє майно, квартири та будинки проголошувались власністю УСРР й бралися на облік місцевими органами влади» [157, с. 22].

Отже, на початковому етапі кампанії йшлося лише про порожні квартири та будинки, що разом із начинням були проголошені власністю нової держави і взяті на облік місцевими відділами виконкомів волостних, повітових і міських рад. Однак уже на цьому етапі колишніх власників через незрозумілі причини було оголошено ворогами трудящих.

Трьохмісячна відсутність власника квартири вважалася виправданням для вторгнення в житло під приводом «пустуючої житлової площі». Після

прийняття декрету Раднаркому РСФРР від 20 серпня 1918 р. «Про відміну права приватної власності на нерухомість у містах» [156, с. 559] були створені комісії, що займалися ущільненням житлової площі, а також регламентували примусове безоплатне вилучення нерухомості з приватної власності й передачу її до державної. Якщо розмір житлової площі перевищував норму, нерухомість повністю або частково могли конфіскувати [239, с. 18].

Звільнені або покинуті помешкання дуже швидко ставали власністю, як правило, партійців або просто активних представників більшовицької влади. Показовим є розпорядження громадянину Багатіну від житлового відділу міськкомунгоспу, в якому його повідомили, що він має добровільно залишити свою квартиру без права на вивіз та будь-яке переміщення меблів і предметів домашнього вжитку, оскільки тепер у ній буде проживати помічник члена міськкому КП(б)У [2, арк. 58].

Яскравим свідченням наслідків такого політичного курсу було підписання 1 березня 1919 року Декрету РНК УСРР «Про відібрання надлишків одягу та білизни у буржуазії». Відповідно до цього документу, запроваджувалася одноразова натуральна повинність для банкірів, фабрикантів, власників оптово-торгових підприємств, магазинів і заводів, які були зобов'язані здавати постільну і спідню білизну, верхній і нижній одяг, взуття, щоб одягнути бідняків [159, с. 235].

При обшуках і конфіскації майна так званих «колишніх людей» представники органів ДПУ часто зловживали. Населення, на відміну від попереднього періоду, було ще не готовим миритися з такими відверто кримінальними методами встановлення «класової справедливості» і почало писати звернення і скарги на ім'я радянських очільників. Виправдовуючи такі дії чекістів, керівник ВУНК М. Лаціс зауважив: «Ще з першого дня мною було заборонено забирати під час арешту що-небудь, окрім речових доказів. Але радянська людина розмірковує: а хіба я не заслуговую тих штанів і

черевиків, які до цієї пори носив буржуй. Адже це моєю працею здобуто. Отже, я забираю своє. І гріха тут немає. Саме звідси і часті наміри» [320, с. 92].

Муніципалізація, конфіскація чи ущільнення без, м'яко кажучи, особливих формальностей, тобто повністю в дусі «революційного часу», призвели до масових втеч і переселень «колишніх». Зрозуміло, що вони нерідко хотіли вивезти або приховати речі побутового вжитку, меблі, цінності. Реакція на таку ситуацію українського радянського уряду була миттєвою. Нова влада вдалася до різкого посилення репресивних заходів. Зокрема, Постанова Наркомату внутрішніх справ у 1919 р. проголошувала: «З метою припинення зловживань з боку буржуазії, спрямованих на приховування меблів при вивезенні їх із квартир, заборонено вивозити та переміщувати будь-які меблі і предмети домашнього вжитку без дозволу місцевих органів влади» [159, с. 22].

Квартирний перерозподіл формально декларувався як позбавлення «буржуїв» їхніх колишніх розкішних апартаментів. Особи, які раніше жили у великих і розкішних квартирах, тепер мали виселитися або поділитися житловою площею з розрахунку по одній кімнаті на дорослого і ще одна на всіх дітей. Відповідно до доповнення до Декрету «Про реквізицію теплих речей для солдатів на фронті» під назвою «Про реквізицію квартир багатих для забезпечення потреб бідних», визначалося, що багатою вважається «будь-яка квартира, в якій число кімнат рівне або перевищує число тих, хто проживає в цій квартирі» [292, с. 381]. Уже 25 травня 1920 р. було прийнято Декрет РНК РРФСР «Про заходи правильного розподілу житла серед трудового населення» [129, с. 298].

Встановлювалася нова система оплати за житло, розмір квартплати визначався соціальним походженням і соціальним становищем. Своє бачення «квартирного ущільнення» і те, як «комуналка формувала відчуття колективності», досить яскраво описав у журналі «Юність» (1985 р.)

відомий радянський актор Ролан Биков. Прочитуємо мовою оригіналу: «Люди в нашей огромной квартире делились по самым разным плоскостям и направлениям. Плата за электричество порождала деление на “индюков” и “всех остальных”. В связи с отоплением жильцы делились на “парадных” и “дворовых” ... Конфликт практически не мог быть единичным, он тут же замыкался на всю цепь конфликтных ситуаций. Происходила цепная реакция, носившая характер пулеметной очереди, и разобраться, где “свои”, где “чужие”, было невозможно ... » [209, с. 91].

Представники органів радянської влади на місцях часто діяли незаконно і застосовували жорстокі методи обшуків і виселення. У державних архівах є справи під назвою «скарги громадян на неправомірні дії з боку представників радянської влади на місцях» [4] або «листування з Наркоматом внутрішніх справ УРСР про розгляд скарг громадян на невірні дії окружних відділів» [1].

Інтереси колишніх власників, за незначним винятком, загалом не бралися до уваги. Прикладом може бути виселення громадянина М. О. Безбідовича: «В примусовому порядку виселити Безбідовича М. О., оскільки мирним шляхом він відмовився покинути свій будинок, який потрібен ОМГ м. Умані для розташування там гуртожитку для курсантів Уманських педагогічних курсів» [6, арк. 64]. Власник будинку Безбідович М. О. подав заяву, в якій зазначив, що в 1924 р. він уклав договір, узявши в оренду будинок, який у минулому був його власністю. Органи місцевої влади разом із представниками житлової комісії, не дотримуючись умов договору, примусово виселили його з родиною [6, арк. 66].

Іншим прикладом може слугувати заява до Тульчинського Окргвиконкому від громадянина Довбищука А., який скаржився на представників місцевих органів влади, що пообіцяли не відбирати будинок при умові виконання ремонтних робіт. Власник зробив ремонт на суму

126 крб., але через місяць будинок конфіскували і передали у власність Нарсуду [4, арк. 87].

Особливо складним житлове питання було ще тому, що представники житлової комісії виселяли з будинків на власний розсуд, керуючись своїми інтересами.

Такі процеси отримали безконтрольний і хаотичний характер, оскільки велику роль відігравали особисті знайомства та родинні зв'язки. Наприклад, від Президії ВУЦВК було надіслане клопотання до Прокуратури Республіки зі скаргою на службових осіб місцевої влади про те, що власників будинків Несміяна М. В. та Каренка Є. Ф. із родинами незаконно виселили з будинків, а на момент написання в цих будинках проживає Голова РВК. Але ці скарги були залишені без розгляду, оскільки Окрпрокурор і Нарсуддя були приятелями Голови РВК [12, арк. 4].

Відомий у місті Умані адвокат, громадський і кооперативний діяч Петро Федорович Курінний у щоденнику за червень 1922 р. писав про невиконання більшовицьких розпоряджень: «Проти виселення з будинків протистояти не можна, тому що тебе назвуть “контрреволюціонером” ... Тепер більшовики дотримуються такої тактики, що будь-яке “невиконання” навіть незаконної вимоги вважається контрреволюцією: арештовують і переслідують» [189, с. 323].

Тож житлова політика радянської влади щодо колишніх привілейованих верств суспільства також мала переважно дискримінаційний характер. Це було зумовлено перспективними завданнями розвитку пролетарського суспільства, практичною реалізацією більшовицького принципу «перерозподілу благ» та встановлення соціальної справедливості.

Отже, з утвердженням радянської влади в Україні більшовики були вороже налаштовані до представників колишньої еліти, їх практика дискримінаційної політики поступово трансформувалася, набуваючи щодалі

жорстокіших форм. Керували цим процесом центральні партійні органи влади.

Політичні директиви у формі рішень з'їздів, пленумів ЦК комуністичної партії та політбюро, особисті вказівки спочатку В. Леніна, а згодом і Й. Сталіна передували появі нормативних документів, що визначали напрями каральної політики та регламентували діяльність відповідних виконавчих структур, надаючи їм широкі повноваження, які суперечили чинному законодавству.

«Червоний терор» був революційною формою державно-політичного управління, що з тимчасового статусу переросла в ранг державної політики по відношенню до окремих соціально-професійних груп. Ця політика стала проявом своєрідної соціальної помсти, розправи над «колишніми», тобто руйнування «світу колишніх панів» від його політично-економічних основ до конкретних носіїв – буржуазії, дворянства, чиновників, поміщиків, офіцерів, інтелігенції.

РОЗДІЛ 3

СОЦІАЛЬНЕ І ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ «КОЛИШНІХ ЛЮДЕЙ» В УКРАЇНІ В УМОВАХ НЕПУ

3.1. Вплив нової економічної політики на повсякденне життя «колишніх людей» в Україні

Початок 1920-х рр. ознаменувався всеохопною жорсткою соціально-економічною і політичною кризою, викликаною політикою воєнного комунізму. Побоюючись нового оберту громадянської війни в Україні, керівництво РКП(б) у березні 1921 р. було змушене відмовитися від продовження воєнно-комуністичного експерименту. Але, здійснивши вимушений перехід до нової економічної політики, більшовики не збиралися відмовлятися від своєї програмної мети – побудови комуністичного суспільства. Була повністю збережена монополія комуністичної партії на владу, у руках держави зберігалися всі важелі управління. Лідери радянської влади продовжували політику дискримінації за ознакою соціального походження, умовно поділяючи суспільство на «своїх» і «чужих», а «непівська демократія» була тимчасовою і стосувалася лише окремих груп суспільства.

Вище партійне керівництво в Москві та його українські послідовники усвідомлювали небезпечність поєднання в Україні національної етнічної самобутності та активного соціального руху населення. Запровадження нової економічної політики і політики українізації стали засобами, за допомогою яких радянська влада намагалася знайти компроміс з різними верствами суспільства. У цьому контексті можна виокремити три основні чинники, що дозволили більшовикам стабілізувати соціально-економічну та суспільно-політичну ситуацію в УСРР: проголошення непу в народному господарстві,

українізація як політика і практика у сфері культурно-освітнього життя, політично-силові методи впливу. Ліквідація поміщицького землеволодіння та проведення соціалізації землі задовольняли переважну більшість селян, а гучно задекларована українізація спокусила національно-політичну інтелігенцію, поширила ілюзії на демократизацію суспільного життя і можливість культурного й духовного відродження українства.

Водночас безумовне збереження диктатури пролетаріату передбачало відсторонення «класових ворогів» від партійної та управлінської діяльності, оскільки вони були ідеологічно чужими через своє виховання і колишній соціальний статус. Питання суперництва пролетаріату і колишньої еліти можна прослідкувати на прикладі служби в рядах Червоної армії. У статті під промовистою назвою «Пролетарии на коне», що стала передовицею святкового числа (23 лютого 1922 р. – річниця створення РСЧА) проаналізовано події громадянської війни і зазначено: «Історія перед робітниками і селянами поставила завдання – довести, що вони кращі спадкових дворян, які із покоління в покоління навчалися і служили у кавалерійських частинах, зуміють швидкими темпами побудувати потрібні збройні сили ... Клас проти класу. Старий світ проти нового світу. І в боротьбі за владу, створення червоної кінноти, робочі і селяни показали свою першість, своє право на владу перед старими і особливо дворянськими верствами буржуазії» [178, с. 3].

Зазначимо, що вже на перших етапах боротьби більшовиків за владу в Україні було зрозуміло, що ні про яку класову рівність не може йтися. Українська національна революція, запекле класове простояння, інтервенція, внутрішня соціально-економічна криза в державі потребували залучення до співпраці старих і досвідчених спеціалістів із колишніх привілейованих верств. У своїх статтях і виступах лідер більшовицької партії В. Ленін неодноразово звертав увагу на питання про залучення «старих спеців» до роботи в радянських установах та організаціях. Однак у квітні 1918 р.

В. Ленін у статті «Про чергові завдання радянської влади» зазначав, що прийом на роботу буржуазних спеціалістів – це тимчасова поступка, яка є обов'язковим етапом для остаточної перемоги революції [294, с. 179]. Він наголошував, що «ми звертаємось за допомогою до буржуазних спеціалістів, які наскрізь проникнуті буржуазною психологією, які нас зрадили і будуть зраджувати протягом років. Тим не менше ... ми повинні йти шляхом організованої роботи, використовуючи знання і досвід цих спеціалістів. Це необхідна умова, без якої не можливо побудувати соціалізм» [297, с. 142].

Головний лідер та ідеолог поміркованих комуністів А. Луначарський зазначав: «Не маючи можливості обійтися без інтелігенції взагалі, ми можемо створити свою власну інтелігенцію на місці старої ... Але ... поки зійде сонце нової інтелігенції, роса очі виїсть. По-перше, ця інтелігенція спочатку буде мати порівняно обмежений досвід. Врешті, вчитися новій інтелігенції ні у кого, як у старої. Так що навіть за наявності власної робітничо-селянської інтелігенції, ми зацікавлені у збереженні старої інтелігенції» [370, с. 22–23]. Проте вже через деякий час А. Луначарський змінив свою думку, зауваживши, що використання «старорежимних спеців» – це лише питання часу, потрібно йти шляхом остаточної їх заміни і «чим скоріше ми зможемо обходитися без них, тим краще, тому що вони покалічені, а їхня наука отруєна» [304, с. 35].

Згідно з Декретом РНК РСФРР від 29 червня 1918 р. «Про призив на діючу війську службу колишніх офіцерів, лікарів, фельдшерів, лікарських помічників і військових чиновників» [132, с.111], усі перераховані категорії обов'язково мали служити на користь радянської влади, але їхню професійну діяльність мали суворо контролювати за допомогою реєстраційних обліків відповідно до Постанови Ради оборони від 20 листопада 1919 р. «Про облік червоних командирів (інструкторів), колишніх офіцерів, юнкерів, військових чиновників, чиновників військового часу, унтер-офіцерів і старших писарів» [132, с. 124–125].

Більшовики розуміли, що потрібно залучати до співпраці офіцерів царської армії, які пройшли справжню теоретичну підготовку, мали не тільки військовий досвід, але й відповідну освіту, бо навчалися в юнкерських школах або навіть в Академії Генерального штабу. Зокрема, у «Красной газете» за 1922 р. була опублікована стаття «Красная армия к ее четвертой годовщине», у якій прямо визнавався бойовий досвід і військові заслуги офіцерів і генералів царської армії. Автор зауважує, що бійці Червоної армії спочатку з недовірою поставилися до колишніх царських генералів і офіцерів, але згодом недовіра зникла, «колишні офіцери все більше зживалися з нашим середовищем, і більшість із них чесно і самовіддано виконували свій обов'язок. Серед них було чимало героїв» [171, с. 1].

Проте повністю довіряти «військовим старої формації» більшовики все ж не поспішали, і, як згодом зауважував член Політбюро ЦК ВКП(б) Г. Орджонікідзе, до кожного «колишнього воєнспеца» був приставлений комісар, головним завданням якого було «тримати напоготові маузер, і якщо хтось із командирів посміє зрадити, пустити йому кулю у скроню» [331, с. 309].

Служба в Червоній армії була своєрідним випробуванням на вірність радянській владі. Кадрові офіцери дореволюційного вишколу не відразу сприйняли радянську владу, проте з повсякденних і тактичних міркувань змушені були виявляти службову лояльність, тому що всі червоні військовослужбовці користувалися суттєвими привілеями в новому радянському суспільстві. Навіть колишнім поміщикам могли зберегти (з трудовою нормою землекористування) частину маєтку за умов їх служби в частинах Червоної армії, активної революційної боротьби за радянську владу і наявності особливих заслуг, відзначених ЦВК і Раднаркомом.

Більшовицькі лідери, маючи на меті об'єднати навколо себе всіх кваліфікованих і досвідчених військових спеціалістів, використовували різні

методи, аби повернути їх на бік радянської влади. Промовистим прикладом цього є Декрет від 2 липня 1920 р. «Про звільнення від відповідальності за вчинені у минулому злочини проти трудового народу колишніх офіцерів, які сприятимуть в ліквідації білогвардійських загонів», який фактично був закликом для офіцерів білої армії переходити на службу до Червоної армії [129, с. 153].

Уже на початковому етапі запровадження непу керівництво держави зрозуміло, що для реалізації курсу на створення нової армії мирного часу, відносно нечисельної, але достатньо боєздатної, у країні спостерігається дефіцит висококваліфікованих військових, фахівців, тому змін зазнає і ставлення до так званих «колишніх золотопогонників».

Насамперед не вистачало фахівців військової справи, тому було зроблено висновок про те, що для побудови нової соціалістичної держави необхідні знання і досвід «офіцерів старої генерації». Зокрема, у доповідній записці № 52 від 5 квітня 1921 р. Управління по командному складу Всеросійського головного штабу РСЧА зазначалося, що «в ув'язненні у концентраційних таборах знаходяться особи командного складу, більшості з яких не пред'явлено визначеного обвинувачення ... обов'язково їх потрібно використати ... тепер для потреб Робітничо-селянської Червоної армії, надавши їм, при звільненні, відповідні посади» [194, с. 118].

Військові формування Червоної армії відчували гостру потребу в поповненні своїх лав як рядовим, так і командним складом. Тому мобілізація розглядалася як необхідна умова її життєдіяльності. Використання старих досвідчених військових кадрів вважали явищем тимчасовим. Більшовики планували використати їх для створення міцної, професійної армії на початковому етапі її будівництва, після чого вони мали стати непотрібними, а в багатьох випадках оголошені ворогами радянської влади. За авторитетним свідченням першого головнокомандувача РСЧА Радянської Росії І. Вацетіса, «на осіб генерального штабу, особливо тих, хто займає

вищі відповідальні пости [більшовики] ... дивляться як на зло, що тимчасово слід використовувати, а потім викинути за борт, як вичавлений лимон» [225, с. 17].

Уже 20 листопада 1923 р. в Москві відбулася «Нарада щодо колишніх білих офіцерів», на якій обговорювалося питання «Про поповнення командного складу РСЧА колишніми білими офіцерами». У доповіді начальник Мобілізаційного відділу Штабу РСЧА Н. Шпекторов зауважив, що «на сьогоднішній день потребу командного складу у Червоній армії задоволено лише на 35 %, причому лише на Україні не вистачає 5 тис. ... Єдине джерело поповнення некомплекту – колишні білі офіцери» [194, с. 125]. Виходячи з цього, 13 лютого 1925 р. була ухвалена спільна Постанова ЦВК та РНК СРСР «Про зняття з обліку деяких категорій колишніх білих офіцерів». Зняття з обліку було можливим за умови служби в рядах Червоної армії і доведення своєї відданості і лояльності радянській владі [301, с. 336].

На початку 1920-х рр. у новоствореній радянській державі в умовах глибокої економічної, політичної і соціальної кризи спостерігався гострий дефіцит не тільки досвідчених спеціалістів військової справи, але й висококваліфікованих кадрів інженерно-технічної інтелігенції майже всіх галузей народного господарства. Про це свідчить низка Постанов Раді робітничо-селянської оборони РСФРР. Зокрема, 27 лютого 1920 р. Рада робочої і селянської оборони оголосила про мобілізацію «всіх техніків шляхів сполучення і різних інженерів, хто раніше служив на залізних дорогах» [158, с. 62–63]. Новою постановою від 19 березня 1920 р. було визначено загальний порядок проведення трудових мобілізацій і повинностей [158, с. 143], а в постанові від 27 квітня 1920 р. – «спеціалістів з водяного транспорту» [158, с. 206]. Уже 8 жовтня 1920 р. було ухвалено Постанову «Про заходи щодо відновлення електротехнічної промисловості», у якій ішлося про негайну мобілізацію інженерів-електриків і загалом

спеціалістів цієї галузі віком від 18 до 50 років, які протягом останніх 10 років працювали на електротехнічних підприємствах [158, с. 689–692].

Вище радянське партійно-державне керівництво в умовах тотальної господарської розрухи було змушене проводити виважену політику стосовно «старих спеців», адже потрібно було будь-що подолати кризу, відновити економічне життя і тим самим показати пролетаріату хоч якісь досягнення революції. Керівництво держави з раціональних міркувань було готове піти на значні поступки у створенні сприятливих умов для повсякденного життя і роботи спеціалістів. Проте далеко не всі більшовики підтримували таку позицію, і, як наслідок, на різних рівнях партійних структур не припинялася дискусія: залучати чи не залучати «старих спеців» до будівництва нового суспільства? Зокрема, функціонери партійних органів на місцях, головним завданням яких було проведення нової політичної лінії та залучення широких мас населення на бік радянської влади, негативно сприймали можливість залучення кваліфікованих спеціалістів, оскільки вони підривали концептуальні настанови пролетарського суспільства.

Цьому сприяло те, що зберігалось негативне ставлення частини робітників до «спеців» як посібників експлуататорів. Із проголошенням диктатури пролетаріату робітники отримали конституюване право показувати зверхньо-зневажливе або й агресивно-негативне ставлення не тільки до колишньої буржуазії, але й усіх, кого натовп зараховував до її прибічників: майстрів, інженерів, техніків. Інколи траплялися навіть випадки побиття, а то і вбивств «спеців». На підприємствах за їхньою роботою постійно здійснювали особливий, як правило, упереджений, контроль з боку профспілок і партійних організацій. Часто проводили навіть обшуки квартир технічної інтелігенції, виселення з житла, кадрові «чистки», незаконне судове переслідування. Усе це супроводжувалося постійним цькуванням і висміюванням у пресі. Численні більшовицькі пропагандисти закликали «вбивати сміхом» не лише класових ворогів, але і їх «прислужників».

Місцеві засоби масової інформації рясніли лівацькими заголовками з вимогами негайно звільнити всіх колишніх фабрикантів, підприємців, поміщиків.

Проте під тиском обставин радянська влада для залучення «старих спеців» до співпраці використовувала різні методи і засоби. Не випадково широко побутували такі терміни, як «використання», «застосування», «перевиховання». За словами В. Леніна, «не можна вигнати і знищити буржуазну інтелігенцію, її потрібно перемогти, переробити, переварити, перевиховати ...» [291, с. 101]. Радянські органи влади мали достатньо важелів для примусового впливу. Реальна ситуація в країні, практика відбудови економіки показала, що шляхом одного примусу і насильства не вдасться заручитися підтримкою багатьох десятків тисяч людей. Бачачи це, В. Ленін указував своїм найбільш несамовитим послідовникам: «Тут ... одним насильством, нічого не зробиш. Тут, на додаток до насильства ... потрібна організованість, дисципліна і моральний вплив переможного пролетаріату, який підпорядковує собі і втягує в свою роботу всіх буржуазних фахівців!» [297, с. 56].

Виходячи з цього, ставлення до інженерно-технічних фахівців поступово набирало компромісного характеру. Зокрема, у травні 1923 р. Донецький губернський комітет КП(б)У розробив та надіслав для ознайомлення обмеженому колу осіб таємний «Політичний лист про зміну питання про спеціалістів (усім окркомам та комуністам-господарникам Донбасу)» [318, с. 99]. Основний акцент у цьому документі було зроблено на необхідності сегментації інтелігенції та виробленні відповідних стратегій залучення до співпраці з радянською владою кожного із сегментів. Зазначений документ цікавий не тільки намаганням розділити технічну інтелігенцію та знайти певні стратегії щодо максимально ефективного використання кожної з груп, а й пошуком «точки опори» серед цієї групи, яка б у подальшому могла скласти висококваліфіковану в теоретичному та

практичному значенні групу спеціалістів, лояльних до ідеології радянської держави.

Цьому повною мірою сприяло те, що на середину 1920-х рр. починають формуватися професійні об'єднання інженерно-технічної інтелігенції. У червні 1925 р. був створений керівний орган – Всеукраїнське міжсекційне бюро інженерів і техніків. На кінець цього року вже майже 90 % інженерно-технічної інтелігенції України були членами інженерно-технічних секцій [40, арк. 321]. Основною метою діяльності інженерно-технічних секцій був соціальний та, певною мірою, моральний захист технічної інтелігенції, зокрема відповідний рівень заробітної плати, забезпечення належних умов праці, побуту і відпочинку, захист їх професійно-кваліфікаційних інтересів. Щоправда, аналіз протоколів засідань Всеукраїнського міжсекційного бюро інженерів і техніків за 1925 р. засвідчує, що найчастіше слухали питання про відповідну оплату їх праці і житлово-побутові питання [20, арк. 266].

Зауважимо, що наслідком соціально-економічних реформ часів непу було, як свідчить історія, тимчасове послаблення радянської політичної диктатури, супроводжуваної соціальним тиском на окремих представників суспільства. Зокрема, американська дослідниця Шейла Фіцпатрік зазначає, що в соціальному відношенні на середину 1920-х рр. у кращому становищі перебували «буржуазні спеціалісти», представники інтелігенції. На відміну від інших представників колишньої еліти, їм деякою мірою вдалося зберегти цілісність свого оточення. Незважаючи на їхню антипатію до більшовизму, радянська влада змушена була піти на деякі поступки. Дослідниця підкреслює, що, попри загальну негативну риторику, в 1920-х рр. «буржуазні спеціалісти» мали певні привілеї, оскільки більшовики цінували професійні навички і досвід [396, с. 23]. Про це свідчить і низка законодавчих актів цієї доби, прийнятих Робітничо-селянським урядом УСРР ще 1920–1921 рр. – «Про покращення побуту вчених робітників», «Про покращення становища

вчених спеціалістів і заслужених працівників літератури і мистецтва», «Про забезпечення нормальних умов діяльності лікарів» [137, с. 318, 356, 477].

На початку листопада 1921 р., через кілька місяців після запровадження непу, при РНК РСФРР була створена Центральна комісія з поліпшення побуту учених (ЦЕКУБУ), а в Україні з 1921 р. діяла Всеукраїнська комісія сприяння ученим (ВУКСУ), яка займалася питаннями матеріального забезпечення відомих діячів науки. Члени комісії займалися питаннями розподілу продовольчих і промислових товарів, регулювання заробітної плати. Однак це ніяк не означало, що утиски і репресії, принаймні моральні, зникли.

Зокрема, дискримінаційного утиску з боку органів радянської влади зазнав член Української академії наук Степан Пилипович Постернак, який народився 27 квітня 1885 р. у с. Степанівка Ніжинської округи в родині сільського священника. Закінчив Петербурзький університет, після чого вчителював у м. Умані, а в грудні 1917 р. переїхав до Києва, де працював на різних посадах у системі освіти. З 1921 р. С. Постернак працював в Українській Академії наук, був головою секції історії освіти в Україні, членом і заступником голови Тимчасового комітету із заснування Національної бібліотеки, а згодом його було обрано директором Всенародної бібліотеки України. С. Постернак проводив велику громадську роботу. Він був головою науково-дослідної комісії бібліотекознавства та бібліографії ВБУ (з 1926 р.), заступником голови бібліографічної комісії ВУАН (1927 р.), членом краєзнавчої комісії ВУАН, членом Ради ВУАН (з 1928 р.). «Працюючи на цих роботах і віддаючи праці пересічно по 15 годин на добу, поза працюю я не мав майже ніякого іншого життя», – писав С. Постернак [69, арк. 5–6].

Проте вже 13 грудня 1928 р. у газеті «Пролетарська правда» була опублікована стаття під назвою «Великі хиби у Всенародній бібліотеці України». Відповіддю на такі звинувачення було розпорядження Наркомату

освіти УСРР № 559 від 16 вересня 1929 р., було створено комісію під головуванням уповноваженого Укрнауки НКО в Києві Л. Левицького, яка протягом 3-х місяців перевіряла роботу Всенародної бібліотеки України. Серед висновків комісії є зауваження про соціальний склад працівників, зокрема: «за соціальним складом понад 50 % людей духовного походження або з духовною освітою» [69, арк. 28]. Отже, соціальне походження – «син сільського дяка» керівні органи радянської влади використали як один з аргументів для арешту і обвинувачення С. Постернака в участі «в українській контрреволюційній організації, що ставила на меті скинення радянської влади і боротьбу за створення української незалежної республіки типу УНР» [69, арк. 1].

Один із чільних московських партійних публіцистів Ю. Ларін прямо зазначав, що перші два роки нової економічної політики були періодом «порівняльної і досить відносної терпимості до все більшого виповзання буржуазії на світ» [287, с. 19]. Водночас зазначимо, що політика лібералізму стосувалася доволі обмеженого кола осіб, «спеців» технічного профілю, які володіли «корисними знаннями і досвідом». Зокрема, навіть перший нарком освіти СРСР А. Луначарський відкрито заявляв, що «чим швидше ми зможемо обходитися без них (старої інтелігенції), тим краще, тому що вони скалічені і сама їхня наука значно отруєна» [304, с. 35].

Якщо більшовицькі лідери, керуючись прагматичними міркуваннями, усвідомлювали потребу залучення до співпраці окремих представників із «колишніх», хоч і вважали це тимчасовим явищем, то для великої частини робітників, радянських господарників-«висуванців» нерідко з церковно-приходською освітою та таких же малоосвічених місцевих профспілкових і партійних функціонерів «старі спеці» залишалися ворожою верствою суспільства. Досить поширеним стає таке явище, як «спецоїдство» – цькування спеціалістів, підозрілість до будь-яких їхніх розпоряджень. Траплялися сутички між інженерами й робітниками і навіть убивства. Такою

була реакція революційного суспільства на суттєву розбіжність між ідеологічними настановами і реальним досвідом життя. Зокрема, 1922 р. в газеті «Красная газета» було опубліковано звернення «Нэп и старые заветы», у якій автор висловлював своє обурення, вказуючи, що при зарахуванні на роботу надавалася перевага спецам із «колишніх»: «В умовах нової економічної політики ... ми повернулися до старих спеців, які ввійшли в довіру, ми зневажаємо творців революції» [174, с. 2].

Ще одним доказом недоброзичливого ставлення частини ідеологічно зашорених робітників до «старих спеців» є стаття в журналі «Инженерный труд» – центральному друкованому органі інженерно-технічних секцій профспілок. У ній, попри загальне негативне ставлення і цькування спеців щодо їх ролі на виробництві, додано ще й нічим не обґрунтовані звинувачення та використано такі відверто хуліганські вислови на адресу інженерно-технічної працівників, як «паршива вівця» тощо [173, с. 4]. До морального терору додавалися погрози фізичної розправи, а почасти траплялися розбої із застосуванням холодної і вогнепальної зброї [41, арк. 170–174].

Незважаючи на деяку лібералізацію радянського режиму в період непу і прояви класового співробітництва з колишніми «буржуями», на практиці про примирення більшовиків зі своїми колишніми ворогами не могло бути й мови. Самі більшовицькі лідери ніколи не приховували своєї ненависті до представників «колишніх». Нарком юстиції РРФСР Д. Курський зазначав, що на початку 1922 р. органи Державного політичного управління почали здійснювати своєрідну контратаку, було вжито ряд заходів, спрямованих «не лише на оборону, але і для наступу пролетаріату» на приватного власника і на всіх так званих «дрібних буржуїв» загалом [268, с. 11]. Представники радянської влади в УСРР розпочали «контратаку» наприкінці 1921 р., коли неодноразово звучали заклики до проведення масових чисток з метою виявлення серед «спеців», тобто представників виробничої та наукової

інтелігенції, «чужих елементів» із «неправильним соціальним походженням».

Зазначимо, що в період непу репресивна діяльність органів держбезпеки, всупереч багатьом твердженням, не стала більш поміркованою. Просто вона набула більшої централізованості, стала внутрішньо динамічнішою. При цьому такі дії отримали і дуже підступне юридичне обґрунтування. Зокрема, 8 червня 1927 р. з'явилася нова редакція Кримінального кодексу «Основні начала кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік» [143, с. 138], що передбачав можливість кваліфікувати протиправні, на думку радянської влади, діяння «за аналогією». Наприклад, відповідно до ст. 7, у разі відсутності прямих вказівок на окремі види злочинів покарання або інші заходи соціального захисту мали визначатися згідно з найбільш схожими за важливістю і характером статтями кодексу.

Подібна практика розширеного трактування будь-якої статті закону використовувалася каральними органами як засіб його порушення. У тогочасній каральній практиці фактично передбачалася можливість застосування заходів до осіб, хоч і невинних у конкретному злочині, але визнаних владою соціально небезпечними внаслідок «зв'язку із злочинним середовищем та попередньою злочинною діяльністю». Уперше в післяреволюційний час була встановлена кримінальна відповідальність за недонесення про державний злочин: «недонесення про те, що готується і здійснено контрреволюційний переворот, несе за собою позбавлення волі на строк не менше як 6 місяців» [352, с. 233].

Зважаючи на вищесказане, можемо констатувати, що реорганізація надзвичайних органів спеціального призначення аж ніяк не змінила суті карально-репресивної політики радянської влади. Більш того, саме в цей час в Україні різні підрозділи ОДПУ організували ряд масштабних оперативно-

чекістських операцій для виявлення та ліквідації «класових ворогів», «залишків проклятого минулого», «шкідників та дворушників».

Зазначимо, що переважна частина матеріалів, на основі яких провели ці операції, навіть на думку чекістів, була «шита білими нитками», або ж суто «липовими». Спонуальними мотивами для них часто виступали суто кар'єристські міркування, бажання показати начальству свою заповзятливість і фанатичну, наближену до бездумства (що завжди цінувалося) відданість «вождям». Обвинувачення за цими «липовими справами» переважно кваліфікували найсуворішими статтями Кримінального кодексу УСРР 1927 р., змістом яких були: антирадянська пропаганда, український національний буржуазний націоналізм, контрреволюційна та диверсійна діяльність тощо.

Органи держбезпеки постійно окреслювали весь контингент політично неблагонадійних осіб, яких постійно тримали в полі зору. При цьому значну частину з них вважали потрібним резервом для фабрикації гучних політичних справ, проведення повчальних політичних процесів. З цього приводу голова Всеросійської надзвичайної комісії Ф. Держинський радив діяти так: «... Всіх підозрілих, що можуть взяти участь в активній боротьбі, безпартійних офіцерів або осіб правесерівського, махновського чи тому подібного спрямування необхідно тримати на обліку, з'ясовувати, перевіряти ...» [320, с. 210–211].

Із середини 1920-х рр. висококваліфіковані «старі спеці» почали відчувати посилення утисків з боку радянської влади. Вони вже виконали свою місію – врятували економіку від повного колапсу, що навис над країною в 1920–1921 рр. Довоєнна промисловість була загалом відбудована, а стартуючій індустріалізації потрібні були люди нового типу, із психологією, що не передбачала ставити під сумніви доцільність партійно-державних директив, а виконувати їх, виходячи не з примату економічної доцільності, а будь-якою ціною. Певною мірою цьому сприяло і те, що

радянська політика підготовки кадрів технічної інтелігенції, в основу якої було покладено класовий принцип, на кінець 1920-х рр. почала давати свої результати. Серед кадрів технічної інтелігенції спостерігається зменшення питомої ваги «старих» спеців за рахунок збільшення «молодих» інженерів із правильним соціальним походженням.

Якщо в перші роки після жовтневого перевороту 1917 р., попри всю ультраревольюційну риторіку, «старорежимна інтелігенція» була потрібною насамперед як висококваліфіковані спеціалісти, які повинні були ділитися досвідом і навчати малоосвічених пролетарських висуванців виконувати складну відповідальну роботу, то наприкінці 1920-х рр. ситуація змінилася. Унаслідок згортання непу тисячі промислових кадрів, «старорежимних інженерів» звільнили з роботи, позбавили продуктивних карток, безкоштовного лікування, тепер їх нерідко примусово виселяли з квартир і забирали домашнє майно. У 1929 р. тисячі висококваліфікованих фахівців Держплану, Наркомфіну, Наркомзему, Комісаріату торгівлі були звільнені за мотивом «правого ухилу», саботажу, «неправильного» соціального походження і належності до «соціально чужих елементів». Зокрема, 30 вересня 1930 р. в газеті «Правда» було опубліковано «зізнання» 48 працівників Наркомторгу і Наркомфіну, які визнали себе винними «у труднощах з продовольством і зникненням срібних грошей». Це «зізнання» було не чим іншим, як відвертою політично-терористичною акцією, свідченням чого є те, що за декілька днів до цього Й. Сталін у листі до В. Молотова надіслав йому докладний сценарій цієї «справи»: «Нам потрібно: а) радикально очистити апарат Наркомфіну і Державного банку; б) розстріляти два або три десятки проникнувших в апарат саботажників; в) продовжувати на всій території СРСР операції ДПУ, завдання яких повернення в обіг срібних грошей» [149, с. 193–194]. Уже 25 вересня 1930 р. 48 спеціалістів були страчені.

Ми повністю погоджуємося з висновками С. Красильнікова про зміну соціального становища інтелігенції в радянському суспільстві на середину 1920-х рр. Як зазначає автор, вона «перестала становити небезпеку політичній та ідеологічній гегемонії ВКП(б) в суспільстві й у своїй масі була поставлена на службу радянській владі, обслуговуючи і задовольняючи її потреби. На цей час спеціалісти старої формації вже жили в інших соціально-економічних і політичних умовах: змінився їх статус, матеріальне і правове становище, різко впав престиж інтелектуальної праці і авторитет її носіїв; посилились антиінтелігентські настрої, відбулось обмеження прийому до вищих навчальних закладів дітей спеціалістів, позбавлення їх самих виборчих прав та обмеження при прийомі в партію; зріс рівень безробіття серед інтелігенції, причиною якого була не стільки професійна некомпетентність, скільки політична неблагонадійність» [274, с. 9].

Укажемо ще один аспект проблеми. У перші роки переходу до неупевні зміни відбулися в житловій політиці, було проголошено курс на денаціоналізацію будинків. Колишні власники мали змогу повернути свої будинки, викупити їх або взяти в оренду, але чимало з них так і не змогли повернути свої помешкання. Характерною ознакою тогочасної радянської дійсності було збереження фактично необмеженої влади репресивно-каральних органів, насамперед тієї ж Надзвичайної комісії, та неупередженість дій місцевих управлінських структур. Відповідні відділи ВУЦВК були переповнені листами українських громадян зі скаргами на беззаконні дії губернських надзвичайних комісій, провінційних більшовицьких чиновників, проханнями про помилування та заступництво. Прикладом може слугувати згадувані вище заяви від Несміяна М. В. та Каренка Є. Ф., які надійшли до Прокуратури УСРР про те, що «їх з родинами незаконно виселили з будинків і на даний момент в цих будинках проживає Голова РВК. Скарги місцевого рівня залишені без розгляду, оскільки Окрпрокурор і Нарсуддя приятелі Голови РВК» [12, арк. 4].

Важливу роль у реаліях радянського повсякдення відігравав зовнішній вигляд людини, зокрема її одяг. Мистецтвознавці зазначають, що вже на початку 1920-х рр. одяг виконував функцію зробити людину непомітною, розчинити її в натовпі, підкреслити лояльність її власника до радянської влади: «час формував свій естетичний тип крайньої функціональності і крайнього аскетизму, при якому все, що нагадувало про минулу, насильно відкинуту побутову культуру, сприймалося як вороже, ідеологічно чуже» [262, с. 48]. У середині 1920-х рр. питання зовнішнього вигляду було досить принциповим. Як зазначає Ю. Юркевич, «коли наступив НЕП, люди стали одягатися краще, але у молоді ще довго тримався стиль підкреслення неохайності в одязі, та і в поведінці: це вважалося доказом пролетарського світогляду» [411, с. 80].

Не менш характерною була мова повсякденного спілкування, наповнена словами на кшталт «шамовка», «топати»: це вважалося обов'язковим комсомольським жаргоном. Широкого розповсюдження набрали гарячі молодіжні дискусії про «склянку води» – статеву свободу, засудження «піжонства буржуазії» на зразок краватки або шовкових панчох [411, с. 78].

Реальність повсякденного життя і зміни, що відбулися внаслідок запровадження реформ періоду непу, добре можна прослідкувати через мемуарну літературу. Автори були очевидцями тих подій. Ось як вони характеризують «непівську демократію». Зокрема, відомий український громадський діяч, академік ВУАН С. Єфремов характеризував ці явища не просто скептично, але навіть саркастично. У щоденнику за березень 1924 р. він ототожнював нову економічну політику з «товарообманом», тимчасовим, зміщеним «поворотом од комуністичних утопій та ударом по фантазіях» [187, с. 91]. За його переконаннями, нова економічна політика не подолає глибокого соціального песимізму серед українців.

У книзі спогадів Р. Суслик характеризує культурно-освітнє становище у м. Полтаві: «Не стало в нашому місті не тільки панів, але й освічених урядовців, адвокатів, нотарів, суддів, агрономів, лікарів, учителів; навіть другорядні чиновники й пристойніші писарі й взагалі статечні люди один по одному залишали наше, тепер забруднене, з попутими пішоходами, місто. Місця освічених і порядних урядовців в більшості посіли неuki писарчуки з ще менш дотепними начальниками комуністами, ласими на горілку й хабарі – а стало їх кількакратно більше в порівнянні з числом панів і чиновників у дореволюційні часи, хоч рівня старого режиму не було досягнуто» [188, с. 109].

Наприкінці 1920-х рр. для атмосфери в суспільстві характерні «хворобливість» і нагнітання істерії. Лідери більшовицької партії, прийшовши до влади, ніяк не могли узгоджено обрати правильний шлях розвитку країни. Намагання будувати світле майбутнє за принципом «ціль виправдовує засоби» призвело до соціальних катаклізмів. Внутрішньопартійна боротьба заважала сконцентрувати увагу на питаннях про вихід із кризи, адже Й. Сталін, зосередивши у своїх руках владу, був надто перейнятий тим, щоб її утримати. Сформувавши свій апарат, він розпочав боротьбу проти опозиції. Така політика приводила до страждання населення, яке потерпало від голоду та бідності. За таких умов усі негаразди, невдачі та кризи почали «списувати» на «колишніх людей» та шкідників, які нібито проникли в усі галузі народного господарства і заважали йти правильним шляхом до соціалізму, будувати щасливе життя і хотіли повалення радянської влади.

Проаналізувавши тогочасний стан держави і суспільства загалом, висновуємо, що здійснення масових репресій стало можливим не тільки через хворобливе прагнення Сталіна до абсолютної влади. До знищення мільйонів громадян призвело намагання побудувати соціалізм у напівфеодальній державі, бажання «перескочити» в історичному розвитку

стадію зрілого капіталізму; репресії визрівали на підґрунті революцій, громадянської війни та диктатури пролетаріату за умов відсутності багатопартійності і традицій парламентаризму.

Отже, ставлення до окремих груп суспільства в період непу відрізнялося лояльністю і компромісністю. Необхідність залучення до співпраці дореволюційних спеціалістів усвідомлювалася у зв'язку з глибокою соціально-економічною кризою в державі, подолати яку можливо тільки за допомогою досвідчених висококваліфікованих спеціалістів.

Однак така політика лояльності тривала недовго, і вже в середині 1920-х рр. представники колишньої дореволюційної еліти відчули на собі всі методи дискримінаційної політики радянської влади. Комуністична партія, використовуючи силові переваги диктатури, встановлювала свою монополію в усіх сферах суспільного життя, вдавалася до насильницьких методів впливу на інтелектуальну еліту, застосовуючи репресії, масові депортації, звільнення з посад, «перевиховання» старих і створення нової армії «пролетарських спеців».

Тимчасово дозволивши приватне підприємництво в роки непу, більшовики, не полишаючи утопічних планів, переслідуючи морально-етичні, соціально-побутові цінності минулих років і політичних систем, продовжували проводити дискримінаційну політику за ознакою соціального походження.

Культивування «нової людини» стало одним із важливих пунктів більшовицької партійної програми. Тому доля «колишніх людей», незважаючи на удавану лояльність до «старих кадрів», була фактично вирішена.

Аналізуючи семантику поняття «колишні люди» та соціальний склад післяреволюційного суспільства, можемо стверджувати, що він позначений багат шаровістю. Крім того, у перші роки існування радянської влади відбулося часткове злиття старого дореволюційного та нового радянського

світу, а тому провести чіткі межі в соціальній матриці суспільства Української СРР 1920-х рр. не завжди можливо.

У ширшому значенні саму появу соціальної категорії «колишні люди» у структурі будь-якого післяреволюційного суспільства можна пояснити практичним утіленням ідей теоретиків класової боротьби до представників тих соціальних груп дореволюційного суспільства, які зазнали поразки в революції.

3.2. Метаморфози політики радянської влади щодо колишніх великих землевласників

Марксистська аграрна доктрина, а надто її російський різновид, категорично проголошувала, що саме поміщики складають основу експлуататорських класів, оскільки маєтне дворянство зосереджувало у своїх руках величезні матеріальні цінності, а отже, і всю повноту влади в країні. Питання про непримиренну гостру боротьбу з поміщиками постало ще в період революції 1905–1907 рр., коли В. Ленін спрямовував селянство під керівництвом пролетаріату на «... вигнання поміщиків і захоплення поміщицьких земель» при повному зруйнуванні або усуненні «... всіх і всяких місцевих властей, з зміною їх новими, народними властями» [296, с. 300].

У своїх промовах і статтях В. Ленін постійно розвивав політико-економічну мотивацію, тактику і стратегію негайного знищення поміщицького класу. Після жовтневого перевоту 1917 р. вони стали ідеологічною основою для формування нормативно-правової системи радянської влади. За тогочасною політичною фразеологією, за «експлуатацією чужої праці» і непримиренним класовим «антагонізмом» ховалася відверта ненависть до поміщиків, дворян та інтелігенції, які в умовах демократичного суспільства становили потенційну небезпеку для більшовицької верхівки. Більшовицьких лідерів лякала перспектива

можливої угоди про співпрацю в поземельних відносинах між поміщиками та селянами. Водночас збереження традиційних форм приватної власності на землю означало для більшовиків утрату політичної підтримки з боку селян, і тому зміст поточних більшовицьких гасел кінця 1917 р. – 1918 р. наповнився непримиренними характеристиками «класових ворогів».

Бурхливі революційні події в країні позбавили дворян-поміщиків привілейованого становища в суспільстві. Як і буржуазія, вони були усунуті від влади. Українське селянство однозначно підтримало ті політичні сили, які виступали за усунення від політичного та соціально-економічного життя класу поміщиків. Вони діяли відповідно до ленінських указівок про те, що «... клас експлуатованих бере в свої руки всі засоби влади, щоб остаточно знищити свого класового ворога» [387, с. 20]. Утративши політичну владу, маєтне дворянство позбулося незабаром своїх станових привілеїв. Уже 11 листопада 1917 р. було ухвалено декрет ВЦВК «Про знищення станів і громадських чинів», що скасовував будь-які звання, стани і громадські чини, ліквідував станові організації та установи [126, с. 72].

Як зазначає дослідниця історії аграрних відносин в Україні Н. Темірова, сам термін «поміщик» походить від слова «помістя», а початок його станового оформлення припадає ще на XV ст. Вона також зауважує, що дворяни і поміщики – це дві різні соціальні групи, які, з наукової точки зору, потрібно розмежовувати, а в радянській історіографії ці два поняття часто ототожнювали. У післяреволюційний період поміщиками вважали осіб, які мали 50 і більше десятин орної землі. Виходячи з цієї норми, на кінець 1916 р. в Україні налічувалося 14,2 тис. дворянських і 7,4 тис. недворянських, тобто 21,6 тис. поміщицьких володінь, у яких мешкало разом з родинами 275 тис. осіб [379, с. 58].

До 1917 р. дворяни та поміщики становили найвпливовішу в державно-політичному вимірі категорію населення в країні. З цього приводу В. Ленін постійно наголошував, що «... вони на довгий час неминуче

зберігають ряд величезних фактичних переваг: у них залишаються гроші, деяке рухоме майно, лишаються зв'язки, навички організації і управління, знання всіх “таємниць” (звичаїв, прийомів, засобів, можливостей) управління, лишається незмірно більший навик у військовій справі» [387, с. 23].

Однією зі складових політики радянської влади щодо колишньої аристократії стала ліквідація поміщицького землеволодіння. Юридичні основи цього процесу були започатковані «Декретом про землю», ухваленим на II Всеросійському з'їзді Рад. Уже в першій статті цього документу зазначено, що «... поміщицька власність на землю скасовується негайно без всякого викупу» [126, с. 17].

Відповідно до Декрету, поміщицькі маєтки, а також удільні, монастирські, церковні землі з усім їх реманентом, присадибними будівлями передавалися в розпорядження волосних земельних комітетів і повітових Рад селянських депутатів. Останні були зобов'язані вживати необхідних заходів для дотримання найсуворішого порядку при конфіскації поміщицьких маєтків. Зазначимо, що через революційні, військові, а особливо державотворчі процеси в Україні кінця 1917 р. – 1919 р. фактичний процес ліквідації поміщицьких земель розпочався тільки з 1919 р., хоч політико-правовий механізм її більшовицького варіанту було закладено Декретом про землю 1917 р. При цьому якщо на території радянської Росії поміщикам дозволялося мати наділ згідно з нормами трудового землекористування зі збереженням частини маєтку, то на підконтрольній більшовикам території України на весну 1919 р. вони підлягали повному позбавленню землі, майна та виселення з господарств.

За статистичними даними, які наводить М. Рубач, напередодні жовтневого перевороту 1917 р. у сфері землеволодіння на території українських губерній спостерігалася така картина: 34,5 % землі належало

бідняцько-середняцьким групам, 30,4 % – «селянській буржуазії» і 30 % – поміщикам [353, с. 11].

Організованому перерозподілу державного земельного фонду, тобто конфіскованої в поміщиків землі, сприяв офіційний документ – «Селянський наказ про землю» 1918 р. Фактично, розпочалося насаджування дрібного селянського землекористування за трудовою або споживчою нормами, політично нейтралізуючи значну частину селян, схиляючи їх на сторону революційних органів влади. Практика «червоного переділу», тобто періодичної зміни розміру ділянок згідно з приростом населення та продуктивністю сільськогосподарського виробництва, не мала поширення, викликавши невдоволення селян. Декрет Всеросійського ЦВК «Про соціалізацію землі» [131, с. 407], який з'явився у 1918 р., залишив принцип зрівняльно-трудового розподілу та підтвердив «право на користування землею» тільки трудящих селян. Законодавчі акти російських радянських органів влади, що були легітимними і в Україні, не завжди відповідали реальним соціально-політичним та економічним подіям і явищам.

Нормативно-правовим актом, що започаткував реальну ліквідацію поміщицького землеволодіння в Україні, стала інструкція Наркомзему Української СРР «Про розподіл земель у тимчасове зрівняльне користування» від 6 березня 1919 р. [137, с. 85]. Основним розпорядником земельного державного фонду, до якого значною мірою потрапила поміщицька земля, був Наркомзем, очолюваний більшовиком В. Мещеряковим. Другий пункт указаної інструкції закликав волосні та повітові земельні відділи «... негайно виселити поміщиків, їх довірених і нетрудових орендарів з їхніх колишніх маєтків та господарств і взяти їх на облік та контроль» [137, с. 86]. Зазначимо, що самозахоплення земель було категорично заборонено, а найкращі з них передано для влаштування радянських господарств, решту сільськогосподарських угідь розподілено в тимчасове зрівняльне користування до проведення соціалістичного

землеустрою. Про його характер можна висновувати з того, що інструкція була просякнута духом непримиренної класової ідеології, ліквідації найманої праці, першочерговості забезпечення наділами малоземельних селян. Зокрема, 3 липня 1920 р. було ліквідовано поміщицький маєток українського громадсько-політичного та культурного діяча Євгена Чикаленка в с. Кононівці Ковалівської волості. Членами ліквідаційної комісії були: завідувач волземвідділом, голова волземвідділу та голова сільського комітету незаможних селян. Комісія склала акт, у якому зазначила, що «на підставі постанови першого повітового з'їзду завідуючих волостних земельних відділів про ліквідацію нетрудових господарств» ліквідовується маєток «бувшого власника (помещіка) Євгенія Харлановича Чикаленка». Комісія постановила: дерев'яний будинок надалі використовувати як приміщення школи для Кононівської громади, у дерев'яному сараї утворити драматичний гурток, а камінний будинок, сарай і льодник залишити для відкриття сільськогосподарського товариства [81, арк. 54].

Непримиренний революційний радикалізм, яким керувалися більшовицькі реформатори аграрних відносин в українському селі, знайшов логічне продовження в «Положенні про соціалістичній землеустрій і про перехідні заходи до соціалістичного землеробства» від 26 травня 1919 р. У ньому проголошувалися вже суто ліворадикальні заходи – усупільнення одноосібного землекористування. Натомість індивідуальні види землекористування вважалися «тимчасовими і відмираючими» [228, с. 32]. Тимчасове одноосібне землекористування, тобто очікування селянами остаточного «червоного перерозподілу» зі створенням великих «комунальних» господарств, виснажувало їх психологічно і стримувало економічний розвиток сільського господарства. Безперервний перерозподіл землі за споживчо-трудовою нормою дестабілізував господарську діяльність селянського двору, власник якого втратив стимули плекання землі, яку могли передати іншому користувачеві. Заполітизована аграрна реформа,

конфіскація приватних земель сукупно з катастрофічними економічними наслідки революції – усе це призвело до занепаду сільського господарства України.

Зауважимо, що синхронність законодавчих актів українського та російського радянських урядів, притаманна для 1919–1920 рр. у зв'язку із союзним договором між ними, не завжди збігалася з реальними соціально-економічними процесами в республіках, які деякий час формально залишалися незалежними державами. Зокрема, 5 лютого 1920 р. було ухвалено закон Всеукраїнського революційного комітету про землю, що гарантував недоторканність земель трудових господарств, а також усталених форм землекористування. У цьому законі головний акцент зроблено на перерозподілі та закріпленні в землекористування за безземельними і малоземельними селянами всієї землі. Відповідно до змісту, закон мав «... позбавити селян від влади поміщиків, забезпечити їх землею і створити за допомоги самих селян умови для утвердження господарства праці на селі» [158, с. 59]. Він проголошував ліквідацію інституту права власності для «нетрудових» (поміщиків, дідичів) і трудових господарств.

Більшовицький закон про землю так і не був реалізований в Україні в усіх його напрямках протягом трьох років. Саме цим було зумовлено те, що 3 квітня 1920 р. РНК УСРР проголосив черговий декрет аграрного характеру «Про націоналізацію всіх колишніх казенних, монастирських, удільних, міських і поміщицьких земель», передавши їхні ліси у власність держави, а лісові угіддя земельних громад підлягали націоналізації [158, с. 485].

Новий земельний кодекс Української СРР було ухвалено 27 травня 1922 р. Відповідно до нього, усі землі проголошувалися власністю держави і зосереджувалися в єдиному державному земельному фонді. Право власності на землю остаточно було скасоване, а право на користування нею отримували всі громадяни УСРР (незалежно від статі, віросповідання, національності), які заявили про готовність обробляти її власною працею

[228, с. 180]. При цьому зазначимо, що традиційна система землеволодіння на початку 1920-х рр. фактично була зруйнована, а натомість з'явилися нові юридичні норми селянського землекористування. Володіння без права купівлі-продажу землі втрачало класичний приватновласницький механізм обігу земель, відтак селянин ставав лише користувачем. В Україні до 1917 р. у «трудоному» користуванні знаходилося 20,5 млн, у нетрудоному – 32,5 млн десятин, а внаслідок аграрної революції селяни отримали 12 млн десятин – переважно поміщицькі землі [213, с. 711].

Чимало середніх і дрібних поміщиків залишилися в селах, вони не виступали проти радянської влади і виконували всі вказівки відповідно до нового законодавства, що обмежувало їхні соціальні права, особливо в царині землекористування та участі у виборах представницьких органів влади. Юридично обґрунтовувала механізм конфіскації поміщицького майна Інструкція Раднаркому Української СРР «Про закріплення землі в трудове користування», ухвалена 2 квітня 1921 р. «Усі колишні поміщицькі, державні, монастирські та удільні землі, конфісковані ще у минулому році Радянською владою, переходять без викупу у користування усього трудового народу. Усі колишні не трудові власники (поміщики) і нетрудові орендарі підлягають негайному виселенню з їхніх економій» [134, ст. 172].

Питання про конфіскацію поміщицького майна вирішувалось у гострій боротьбі. Селяни, як правило, з прагматичних міркувань вимагали повної ліквідації колишніх поміщицьких господарств, погоджуючись залишити господарям тільки найнеобхідніші побутові речі.

Поміщики, своєю чергою, намагалися залишити за собою предмети домашнього вжитку, одяг, меблі, житлові приміщення тощо. На захист колишніх власників з тих чи тих причин нерідко ставали і доволі численні групи селян. У багатьох селах це створювало конфліктні ситуації. Наслідком цього протистояння стало ухвалення 11 вересня 1923 р. ВУЦВК постанови

«Про порядок вилучення земельних зайвин нетрудового користування у бувших дідичів і куркулів» [160, с. 426].

Формуванням списків поміщиків, майно яких підлягало націоналізації, на місцях займалися сільські ради та Комітети незаможних селян, які подавали відповідні справи до окружних земельних судових комісій. Зазначимо, що в тогочасній практиці конфіскації не підлягали сади, виноградники, посіви цінних технічних культур, ділянки зі штучним зрошенням, відокремлені від громадської землі та поліпшені трудові господарства. «Земля, що є в трудовому користуванні бувших дідичів і куркулів, не відображена в порядку правил цієї постанови, залишається в їхньому користуванні і може бути від них відібрана лише на загальних засадах в порядку, встановленому Земельним Кодексом» [160, с. 427].

Отже, радянська влада тимчасово дозволила право на землекористування колишнім поміщикам, обмеживши їх «трудовими нормами», але не позбавила юридичного права працювати на землі, дотримуючись Земельного Кодексу.

Однак це була лише тимчасова і до того ж суто позірна поступка. Зокрема, в доповідній записці до Президії ВУЦВК від Народного комісаріату Земельних справ зазначалося, що «класова свідомість трудового населення вимагає повної ліквідації залишків поміщицького володіння. Закріпившись у своїх маєтках, колишні поміщики почали проводити контрреволюційну роботу і налаштовувати населення проти радянської влади, вони зловживають і обходять закони» [3, арк. 4]. Це, власне, стало початком нової кампанії проти «колишніх». Уже 20 березня 1925 р. ЦВК СРСР ухвалив постанову про остаточну ліквідацію залишків поміщицького володіння. В Україні ВУЦВК і РНК 9 вересня 1925 р. ухвалили спільну постанову з інструкцією «Про позбавлення бувших поміщиків прав землекористування й проживання в господарствах, що належали їм до революції» [3, арк. 4 зв.].

Чинність постанови поширювалася на три соціальні групи – колишніх поміщиків, великих землевласників і нетрудових орендарів, яких не тільки позбавляли права землекористування, а також права проживання у власному маєтку. Великих землевласників і нетрудових орендарів виселяли в разі встановлення факту їх кабального ставлення до селян та робітників. Постанова не поширювалася на тих поміщиків, які до революції виїхали зі своїх маєтків, оселилися в інших містах і займалися іншим видом діяльності [3, арк. 5]. Наслідком виконання цього завдання було виселення з 30 округів 2 255 родин, які до революції мали 174 350,7 дес. землі [3, арк. 4].

Інструкція зобов'язувала президію окрвиконкомів створити «міжурядницьку комісію» в складі голови та представників ДПУ і Прокурорського нагляду. Комісія мала розглядати справи про виселення колишніх поміщиків та їхніх родин. Виселенню підлягали колишні дідичі із дворян разом з їхніми родинами, колишні великі землевласники недворянського походження, а також нетрудові орендарі, «... якщо вони проживають нині у маєтках, що належали їм до 1 січня 1919 р.» [138, с. 260].

Середина 1920-х рр. характеризується остаточним юридичним оформленням унітарної радянської держави та досягненням певної соціально-економічної стабільності, тому необхідно було визначити роль «чужого елемента» в суспільстві. Докладний аналіз змісту постанови від 9 вересня 1925 р. підтверджує той факт, що в реальному житті українського села протягом жовтня 1917 р. – січня 1919 р. поміщицьке господарство нерідко продовжувало функціонувати довкола маєтку, якщо не було пограбоване місцевими селянами.

Причини, що вберігали поміщицькі економії від пограбувань і руйнації, були різними. Нерідко це було викликане і лояльним ставленням їх господарів до селян, що проявлялось у допомозі дрібним сусідам тяглом, реманентом, сільськогосподарськими машинами, високоякісним посівним матеріалом, розведенням племінної худоби, переробкою сировини тощо.

Демократичні засади нової економічної політики певною мірою позначилися на окремих статтях постанови «Про позбавлення бувших поміщиків прав землекористування й проживання в господарствах, що належали їм до революції». Зокрема, заборонялося виселяти колишніх поміщиків «... незалежно від їхнього походження трудового і напівтрудоного типу, що набули свого часу землю через посередництво земельних банків або іншими способами, шляхом виплати за землю в розстрочення й працювали на землі із своїми родинами, користувалися тільки додатковою найманою працею» [138, с. 261].

Зміст постанови свідчить про те, що влада частково йшла на поступки, але це все залишалось на папері. На практиці ж дуже часто окружна комісія не дотримувалася законів і діяла на власний розсуд, про що свідчать масові заяви та скарги. За даними про наслідки роботи комісії з обговорення скарг колишніх поміщиків по 7 округах півдня України, з 1164 розглянутих справ тільки за 433 справами (49 %) ухвалено рішення про позбавлення права на проживання в приватних господарствах колишніх поміщиків, великих землевласників і нетрудових орендарів, надіслано на вирішення окружних виконкомів – 136 справ (11 %); решта – 29 справ – були надіслані до ДПУ, судово-земельних комісій або залишені без наслідків [3, арк. 8].

До секретаріату президії ВУЦВК надійшла скарга від громадянина А. Рущинського, який не погоджувався з рішенням про його виселення і пояснював це тим, що землю придбав ще 1905 р. (14 дес.) за допомогою банківських депозитів. Найману працю не використовує, обробляє землю разом із родиною, яка складається з 14 осіб [11, арк. 98]. Скарга такого ж змісту надійшла до секретаріату президії ВУЦВК від мешканця с. Нові Маячки Каховського району Херсонського округу І. Гольда, який переконливо доводив, що основною причиною рішення про його виселення є те, що секретар партосередку громадянин Вдовін, мешкаючи в будинку

Гольда, забороняє сільраді видавати йому виправдальні документи [3, арк. 59].

Ураховуючи велику кількість скарг, секретаріат президії ВУЦВК таємно видав обіжник до всіх окружних виконкомів, яким передбачено, що справи з виселення колишніх поміщиків, ще не розглянуті окружними комісіями, залишити без провадження [3, арк.45].

Участь у частинах Червоної армії, активна революційна боротьба за радянську владу, особливі заслуги, відзначені ЦВК та Раднаркомом, – ось умови, за яких колишні поміщики могли зберегти свій маєток з трудовою нормою землекористування. Не підлягали виселенню «... земліволодільці, хоч би й дворянського походження, що проводили перед революцією трудове або напівтрудова господарство й не відрізнялися своїм побутом від околиць сільської людності (як-ось: односторонці, дрібна шляхта), якщо відносини їхні до околиць людності не носили кабального характеру» [138, с. 265]. Соціальне походження і повсякденне становище мали велике значення, але враховувалося також ставлення населення, особливо односельчан, іноді вони були проти виселення окремих осіб дворянського походження, свою позицію аргументували тим, що «громадянин жив з нами одним життям, нічим не відрізнявся від нас, не переховувався під час революції і святкував її річницю» [3, арк. 153].

Формально для адміністративного виселення місцеві органи влади повинні були мати обґрунтовану мотивацію, яка б відповідала чинному законодавству, характеристику на колишніх дідичів і поміщиків: чи справді ця особа є колишнім поміщиком? колишній маєтковий стан і соціальне походження? яким було ставлення до населення перед революцією? яке ставлення до населення нині? як населення реагує на те, що поміщик мешкає у своїй колишній садибі? [11, арк. 4]. Однак на практиці списки осіб, яких мали виселити, складали їхні односельці-члени комнезамів, які нерідко використовували свої преференції для зведення особистих рахунків.

Давалися взнаки й побутова сусідська заздрість, соціальна помста. До секретеріату президії ВУЦВК найдішла скарга від громадянин М. Високопоясного, який мешкав у с. Антонівці Верхньодніпровського району Дніпропетровської округи. Він скаржився на те, що інспектор Придніпровського земельного управління зводить з ним особисті рахунки і навмисно того до списків на позбавлення прав на проживання в приватних господарствах [3, арк. 74].

Найголовнішим серед вищенаведеного переліку питань були соціальне походження та ставлення до радянської влади. Наприклад, за постановою Могилівської прокуратури 1926 р., яка розглядала справу громадянина М. Г. Невицького, сина колишнього землевласника, який до революції мав 120 дес. землі, а на час заяви користувався 12,72 дес. Рішення було ухвалене на користь М. Невицького, оскільки він 1912–1914 рр. працював учителем, протягом 1914–1917 рр. служив у царській армії, 8 років перебував у засланні як член воєнної організації більшовиків. Його дружина працює вчителькою, а він є «бажаним і корисним громадянином округи і має заслуги перед Революцією» [11, арк. 10].

Громадянин О. В. Кульчицький – колишній поміщик, 36 років, має шестеро дітей. Майно до революції: земля 156 дес., два житлові будинки на 3 і 5 кімнат (будинки криті бляхою); чотири будинки господарського призначення. З реманенту: 8 пар коней, 2 корови, 4 плуги, 8 борін та інше приладдя. Власною працею землю не обробляє, а наймає робітників [11, арк. 41]. Рішення окрвиконкому від 29 червня 1926 р. було категоричним: виселити О. В. Кульчицького, конфісковану землю передати в користування земгромади; дозволити колишньому поміщикові зібрати врожай за 1925–1926 рр.; будівлі, живий та неживий реманент, набутий після 3 січня 1922 р., є власністю поміщика, все інше майно відібрати та передати в розпорядження сільради, окрім меблів, одягу, книг, продуктів. Для виселення надати термін – один місяць [11, арк. 50].

Розгляд справ про виселення колишніх поміщиків свідчив про завершення епохи поміщицького землеволодіння, яке впродовж 1917–1927 рр. існувало у формі землекористування довкола маєтку. Так закінчилася ще одна бурхлива кампанія радянської влади, що не сприяла ні економічному розвитку села, ні соціальній стабільності.

Доля поміщиків і дворян склалася по-різному: одних виселяли, інших через соціально-політичні мотиви залишали. Наприклад, рішення президії ВУЦВК було таким: громадянина К. І. Кляйна залишити проживати у своєму господарстві разом з родиною і не виселяти його за межі округи як особу, «що займається сільським господарством, гарно ставиться до населення, як в роки революції так і зараз» [8, арк. 33]. Натомість наступний пункт цієї ж постанови декларував: виселити за межі округи і позбавити права землекористування громадянина В. Г. Вернигору, оскільки він «вороже ставиться до бідного населення, а працю робітників і службовців грубо експлуатує» [8, арк. 34]. Аналіз численних пунктів цієї постанови вражає примітивізмом мотивації до виселення, що є нічим іншим, як поверненням до політики «воєнного комунізму»: «експлуатація робочої сили та закабалення селянства», «втерся в склад артілі», «утворює антагонізм», «настрою контрреволюційного», «особа зловредна», «політично не благонадійний».

У доповідній записці ВУЦВК до ЦВК СРСР про розгляд скарг на постанови про виселення колишніх поміщиків і великих землевласників зазначено, що із 641 розглянутих справ відмінено постанову про виселення за 378 справами, тобто майже 60 % [3, арк. 6].

Така ситуація виникла тому, що в Законі від 9 вересня 1925 р. були вказані умови про виселення всіх осіб дворянського походження, а до складу дворян нерідко «приписували і колишніх почесних громадян, і синів духовенства, купців, “незаконних дітей” дворян, дітей чиновників, воєнних». Були випадки, коли представників на виселення визначали «на око» або за

зовнішніми ознаками. Були й зовсім незрозумілі постанови, наприклад: виселити робітника, який мав 12 дес.; виселити сільську вчительку, яка отримала у спадок від батьків 9 дес.; виселити вчительку із 40-річним досвідом роботи в школі [9, арк. 3].

У доповіді Наркомзему про виконання постанови ВУЦВК від 9 вересня 1925 р. «Про позбавлення бувших поміщиків прав землекористування й проживання в господарствах, що належали їм до революції» зазначено, що проведення в життя постанови про виселення поміщиків з їх колишніх маєтків дало позитивні, як політичні, так і господарські, наслідки. У її практичному здійсненні брали активну участь широкі кола селянства, яке повністю виправдало сподівання Уряду і також бажає остаточного знищення нетрудового землекористування та виселення колишніх поміщиків з їх колишніх маєтків [10, арк. 90].

Результати та узагальнювальні дані про кількість конфіскованої землі та господарств за ознакою «колишні поміщики» містяться в листі президії Наркомзему Української СРР до президії ВУЦВК, де зазначено, що, згідно з даними із 40 округ на 15 травня 1927 р., загальна кількість виселених родин колишніх поміщиків – 708, з них 269 – дворянських, 395 – недворянських, орендарів – 44. Загальна кількість виселених осіб – 3233, до революції вони володіли 262 429, 3 дес. землі [10, арк. 74].

Усебічний аналіз архівних документів, законодавства Української СРР, поточних та узагальнювальних публікацій свідчить, що в Україні протягом 1920-х рр. продовжувала функціонувати, хоч і дещо обмежено, частина поміщицьких господарств. Колишні поміщики в умовах радянської влади стали землекористувачами згідно з трудовою нормою земельного наділу. Проте, незважаючи на суто політичні декларації, пов'язані з переходом до нової економічної політики, численні економічні обмеження з примусовим виселенням колишніх землевласників тривали включно до кінця 1920-х рр.

Це дає підстави стверджувати, що 1917 р. є умовною датою ліквідації поміщицького землеволодіння. Декрет про землю значною мірою тільки констатував ліквідацію приватної власності на землю та її соціально-економічних форм, але вони залишались функціонувати.

Отже, частина поміщицьких господарств, не ліквідованих протягом 1917–1921 рр., продовжувала функціонувати в умовах нової економічної політики. Однак тепер уже вони діяли не навколо маєтку, а садиби, були позбавлені дореволюційного статусу, залишаючись суб'єктом та об'єктом економічних і правових відносин в умовах непу.

Скасування права приватної власності на землю, ліквідація поміщицького землеволодіння, численні обмеження заможного селянства, проведення соціалізації землі трансформували повсякденний уклад життя українського села, центральною постаттю якого традиційно був «поміщик», або «хазяїн». Відбувався частковий злам традиційної соціальної установки – орієнтація на розширення господарства, з іншого боку – деформовано систему соціальних цінностей.

Колишній есер та член колегії Наркомзему Української СРР В. Качинський, визнаючи деструктивний вплив жовтневого перевороту та більшовицьких експериментів на сільське господарство, показав соціально-економічну трансформацію традиційного укладу життя села як соціуму. Він зазначав, що хоч великі поміщицькі господарства й зникли, але не перестав існувати соціальний тип дрібнопомісного дворянства. Воно, як і селянство загалом, стало об'єктом політико-економічного експериментування [260, с. 15].

«Воєнний комунізм», нова економічна політика, суцільна колективізація хоч і багато в чому відрізнялися зовні, але за своїм глибоким внутрішнім змістом залишалися способом повного підпорядкування собі селянства тоталітарною системою в політичному, економічному та ідеологічному аспектах.

Отже, ставлення радянських партійно-державних органів до окремих категорій «колишніх людей» у період нової економічної політики відрізнялося, на перший погляд, лояльністю і компромісністю. Необхідність залучення до співпраці дореволюційних спеціалістів усвідомлювалася у зв'язку з глибокою соціально-економічною кризою в державі, подолати яку можливо тільки за допомогою досвідчених висококваліфікованих спеціалістів. Однак така політика лояльності тривала недовго, і вже в середині 1920-х рр. представники колишньої дореволюційної еліти відчували на собі всі методи дискримінаційної політики радянської влади.

РОЗДІЛ 4
ПОСИЛЕННЯ КЛАСОВОЇ БОРОТЬБИ ТА НАГНІТАННЯ
СОЦІАЛЬНОЇ НЕТЕРПИМОСТІ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ
У 1930-х рр.

4.1. Колишні представники українських соціальних еліт у системі радянської державної політики 1930-х рр.

На початку 1930-х рр. у радянському суспільстві бурхливо відбувалися значні якісні зміни. Колективізація, індустріалізація та тісно пов'язана з нею урбанізація докорінно змінили не тільки суспільні відносини, але й традиційний спосіб життя «колишніх людей». На межі 1920–1930-х рр. радянська влада остаточно закріпилася на етнічно українських землях, що дозволило більшовикам, які широко використовували тактичне, тобто тимчасове, гасло українізації, досягти поставлених цілей. У тих умовах інтенсивно формувалося нове покоління людей, насамперед з молоді, які щиро вважали себе будівниками нового суспільства, а більшовицьку партію – невід'ємною частиною світлого майбутнього. Водночас у публіцистиці продовжували з'являтися заклики до «мобілізації уваги усієї громадськості на нещадну боротьбу з недобитками клясового ворога» [388, с. 696].

Зазначимо, що якщо в післяреволюційний період і під час непу «класовими ворогами» вважали передусім буржуазію і «куркульські елементи», то на початку 1930-х рр. їх місце заступають різного роду опозиціонери [224, с. 107]. Якщо після подій жовтневого перевороту 1917 р. «соціально чужими елементами» були оголошені всі представники суспільства з «неправильним соціальним походженням»: аристократія, цивільні та військові чиновники, поміщики, духовенство, буржуазія всіх категорій, значна частина інтелігенції, то на початку 1930-х рр. соціальна група «колишніх людей» значно розширилася. До прикладу, на селі

«чужим», «куркульським елементом» міг стати селянин-незаможник, а в місті «найлютішим ворогом народу» – пролетар, який засумнівався у правильності рішень більшовицької партії. Нерідко навіть члени партії ставали «чужими», якщо вони замовчували і вчасно не повідомляли якусь небажану для влади інформацію.

Зокрема, на Полтавщині ворогами радянської влади були проголошені старі сільські партійці А. Бухало і А. Остапенко за те, що «знали про дії куркульської зграї, але мовчали, розповідали про це близьким, а не донесли, куди слід» [179, с. 10]. Така терористична політика була запрограмована виступом Й. Сталіна: «Ворог народу – це не тільки той, хто шкодить, а й той, хто сумнівається у правильності лінії партії» [217, с. 455].

Перманентна боротьба партії зі своїми вдаваними «супротивниками» стала невід'ємною частиною ідеології радянського режиму. Але якщо в період непу це здебільшого був авторитарний режим, то на початку 1930-х рр. він трансформувався у відверто тоталітарну систему терористичного типу. Методи боротьби і контролю при цьому ставали все жорстокішими.

У пресі панувала відверта істерія. Газети і журнали рясніли численними заголовками про непримиренну боротьбу з «класовими ворогами», «вовками в овечій шкурі», вимагали не тільки звільнення їх з роботи або відрахування з навчального закладу, але й притягнення до кримінальної відповідальності. Зокрема, у газеті «Комсомолец України» зазначалося, що під час боротьби з класово-ворожими елементами «жодного чужого не залишати у вузах ... Тих, хто затаївся, треба не лише виключати, але й притягати до кримінальної відповідальності й судити в показовому порядку» [166, с. 2].

Згортання непу, насильницька колективізація, Голодомор і початок періоду «великого терору 1937–1938 рр.» характеризується значним розширенням та вдосконаленням механізму більшовицької репресивної

системи. Цілеспрямовану каральну діяльність здійснювали органи ОДПУ – НКВС, міліції, карного розшуку, прокуратури та суду, а також розгалужена структура «ГУЛАГу» – Головного управління таборів, до складу якого входили численні концентраційні табори та спецпоселення по всій території СРСР.

При цьому репресивні дії радянської влади здійснювалися не тільки відповідно до Кримінального кодексу, але й за узагальненими, часто юридично не обґрунтованими визначеннями. Зокрема, у політичній риториці на початку 1930-х рр. у масовий обіг увійшли такі аббревіатури, як: СОЭ (рос.) – соціально-небезпечний елемент, СВЭ (рос.) – соціально-шкідливий елемент, АСЭ (рос.) – антирадянський елемент [352, с. 251]. Поява такої зловісної аббревіатури біля прізвища людини майже автоматично тягла за собою ті чи ті види репресій. 5 листопада 1934 р. була ухвалена сумнозвісна Постанова ЦВК і РНК СРСР «Про Особливу нараду при НКВС СРСР». Відповідно до цієї постанови, «Особлива нарада» наділялася позасудовим правом «застосовувати до осіб, визнаних суспільно небезпечними», ув'язнення у виправні та трудові табори, заслання терміном до 5 років та адміністративну висилку [153, с. 147].

Про нестерпні умови перебування в таборах для репресованих можемо дізнатися з численних листів і звернень громадян, а часто і селянських родин, які надходили до «всесоюзного старости» М. Калініна: «Весь барак сповнений криком і плачем дітей. Нехай це куркулі, хоча багато хто з них мав зовсім мізерне, нижче середняцького майно, нехай шкідливі елементи, хоча, сказати правду, багато хто потрапив сюди лише через злі язика своїх сусідів, але все ж це люди, а не тварини, і жити їм доводиться значно гірше, ніж живуть тварини у культурного хазяїна. Не женіть весь цей народ сюди на вірну загибель, краще вже знищити їх на місці – і державі менше турботи, і цим тисячам нещасних, доля котрих вирішується без них, було б

полегшенням у швидкій смерті, замість голоду та хвороб. Нехай винні батьки, матері, але діти за що страждають!» [211, с. 81].

Ще до початку «великого терору» об'єктом прискіпливої уваги чекістів стали військові «старої генерації». В армії розпочалася нова хвиля «чисток» командного складу, який у своїй більшості, в повному розумінні цього слова, роками «проливав свою кров» за радянську владу. В наказах ОДПУ СРСР особлива увага зверталася на звільнення з армії «соціально чужих елементів». Тільки за 1929–1930 рр. із РСЧА було звільнено 16 695 військовослужбовців, ліквідовано 594 «контрреволюційних» організацій та угруповань, заарештовано 2603 особи [339, с. 410].

У першій половині 1930 р. особливі відділи ОДПУ СРСР заарештували 106 осіб старшого командного складу відповідно до наказу № 251/119 від 9 серпня 1930 р. «Про боротьбу з контрреволюцією та шпигунством в частинах Червоної Армії». При цьому заарештованих прямо звинувачували в очолюванні контрреволюційних груп та організацій. Як свідчать архівні матеріали та документи, абсолютна більшість карних справ на арештованих військовослужбовців була заведена лише на підставі донесень таємних агентів та інформаторів. Ці донесення не були підкріплені фактами і не перевірені практично [270, с. 32–33]. Нерідко вони були прямо інспіровані чекістами, яким потрібні були «показники» для того, щоб прозвітувати начальству.

Зокрема, 12 лютого 1929 р. було заарештовано колишнього генерал-хорунжого армії УНР Юрка Тютюнника, який ще 15 серпня 1923 р. заявив про повне каяття та бажання працювати з радянською владою. Він навіть на вимогу вищого партійного керівництва оприлюднив листівку-звернення «До всіх українських вояків, перебуваючих на еміграції», писав листи-покаяння В. Затонському та О. Шумському [406, с. 47]. У листах Ю. Тютюнник розкаювався за свою попередню діяльність, вихваляв політику більшовиків, критикував лідерів української політичної еміграції. Стверджував, що за

роки життя в еміграції він переконався в недоцільності продовження боротьби з радянською владою, мовляв, «майбутнє кується тут на Україні, а не на Заході». Особливо вразила українських емігрантів його відозва до вояків української армії, опублікована 9 листопада 1923 р. львівською газетою «Діло», у якій він закликав колишніх побратимів по зброї добровільно переходити до більшовиків, так засвідчуючи власну благонадійність перед режимом. Ю. Тютюнник наголошував, що свідомо прийняв рішення повертатися на Батьківщину і працювати на благо українського народу [410, с. 211–213].

Звільнившись унаслідок цього з тимчасового ув'язнення, Ю. Тютюнник працював викладачем у школі червоних старшин, як зауважував сам, читав «лекції з бандитизму». Працював також секретарем-інспектором ревізійної комісії Всеукраїнського державного товариства торгівлі. Він намагався жити за радянською системою, знайшов своє покликання в кінематографі. Найбільш відомі факти його кінематографічної діяльності стосуються участі в зйомках фільму «ПКП» («Піلسудський купив Петлюру»), де Юрко Тютюнник зіграв самого себе, власне, став карикатурою на самого себе. Працював у ВУФКУ (Всеукраїнське фотокіноуправління) сценаристом, де у співавторстві з Майком Йогансеном і Олександром Довженком написав сценарій фільму «Звенигора» [377, с. 163].

Та незважаючи на це, вже 3 грудня 1929 р. Колегія ОДПУ СРСР засудила Ю. Тютюнника на смерть із вказівкою не виконувати вирок до особливого розпорядження. На думку дослідників Ю. Шаповала та В. Золотарьова, таке рішення пов'язане зі спробами чекістів використати отамана в якомусь показовому політичному процесі, але ця спроба була невдалою. Розстріляли Ю. Тютюнника майже за рік – 30 жовтня 1930 р. [404, с. 66–67], реабілітували майже через сімдесят років після розстрілу – 27 листопада 1997 р. [405, с. 126].

Органи радянської влади інтенсивно застосовували різні репресивні заходи до всіх прошарків інтелігенції та службовців – від чисток до арештів. Це створювало в суспільстві повсюдну атмосферу загальної напруги, недовіри до ближнього і змушувало більшість громадян засвоїти так потрібний більшовикам урок – бути не просто мовчазним спостерігачем, а «палким прихильником» модернізаційних процесів у суспільстві, сформованому за радянським зразком. Таку лояльність влада постійно живила численними «чистками» та перевітками, що зміцнювали в суспільстві страх і спричиняли нові й нові потоки наклепів.

Досить масштабною стала «генеральна чистка кадрів» у 1929–1931 рр., у ході якої з різних рівнів державного апарату СРСР було звільнено до 15 % управлінців і службовців. За статистичними даними, уже на 1 січня 1930 р. у 320 районах перевірили – 117 483 службовців, з них було звільнено 14 205 (12 %). Мотиви звільнень часто були просто примарними: «за зв'язок з куркульським елементом», «як колишній капіталіст, поліцай, служитель культу», «за активну боротьбу проти Рад влади в минулому» тощо [111, арк. 4].

Гнітючу процедуру «чистки» яскраво описує студентка Харківського університету Л. Дражевська, яка розповідає, що «... восени 1934 р. протягом кількох місяців, десь від сьомої до дев'ятої вечора, три або чотири рази на тиждень у великій аудиторії-амфітеатрі відбувалася прилюдна чистка членів партії, студентів і викладачів університету. Прийшовши до тієї аудиторії, насамперед треба було відшукати свого старосту, щоб відзначив присутність. Тим, хто не був, треба подати якусь поважну причину відсутності ... Поодинці викликали до столу членів партії. Викликаний ставав біля столу і коротко розповідав свою біографію. Потім йому ставили запитання ті, хто сидів за столом і охочі з аудиторії» [242, с. 262].

Процедуру чистки студентського середовища у щоденнику описала Докія Гуменна. Через внутрішні переживання авторки можна прослідкувати,

наскільки сильною була радянська система залякування, адже навіть діти так званих «соціально-чужих елементів» нерідко справді вважали, що вони не мають права навчатися через своє «неправильне» соціальне походження. Вона зазначає, що «чистки йшли одна за одною ... Найбільше я боялася голову чистильної комісії, цього вершителя студентських доль. Своїми косими зизуватими очима він наводив на мене жах, коли я зустрічала його в коридорах. Мені здавалося що цей Калачура наскрізь пронизає мене очима і знає, що я брешу, що я – ніякий не член комнезаму і що картка моя з усіма печатями й підписами – фіктивна і що за соціальним становищем я не маю права вчитися» [186, с. 160–161].

Застосування репресивних, терористичних заходів стало перманентним завданням радянської влади, тому виявлення і знешкодження «колишніх» було повсякденною практикою роботи карально-репресивної системи. Зокрема, 12 липня 1930 р. Конотопська районна комісія інформувала Центральну комісію чистки освітян про те, що «перевірила» 1740 учителів, серед яких 23 – «позбавленці», 79 – «колишні куркулі», 50 – «колишні дворяни», а «вичистили» 60 осіб [38, арк. 162].

Для нагнітання ситуації голова ДПУ УСРР В. Балицький, прямо фальшуючи дані, неодноразово повідомляв політбюро ЦК КП(б)У про те, що Україну от-от охопить загальне націоналістично-петлюрівське повстання. Він раз по раз заявляв, що найвищу соціальну активність виявляють селяни, але ідеологами й очільниками є «колишні люди».

При цьому в донесеннях про політичні настрої сільського населення агенти ДПУ підкреслювали одну цікаву обставину: відсутність політичної програми в невдоволених, структурованій організації та пошук керівників серед «політбандитів», «колишніх офіцерів» і «петлюрівців».

Відповіддю на цю примарну картину стала реалізація оперативного наказу ДПУ УСРР від 5 грудня 1932 р. № 1: «Основне та головне завдання – нагальний прорив, викриття і розгром контрреволюційного повстанського

підпілля та завдання рішучого удару по всіх контрреволюційних куркульсько-петлюрівських елементах, які активно протидіють і зривають основні заходи радянської влади та партії на селі» [351, с. 511].

Для того щоб придушити будь-який опір терористичній колективізації селянства, вже 12 вересня 1931 р. були заарештовані «колишні», а нині сільські інтелігенти І. Доленко, І. Коротков, М. Резніков, а разом з ними ще 140 учасників вигаданої чекістами петлюрівської організації. Незважаючи на відсутність будь-яких реальних доказів, усіх звинувачуваних притягли до суворой кримінальної відповідальності за «шкідництво, контрреволюційну діяльність, політбандитизм» [371, с. 313].

Серед засуджених були колишні офіцери царської та білої армій, а також «гетьманці», «анархо-махновці», «петлюрівці» та інші «шкідницькі організації», представлені агрономами, кооператорами, вчителями або просто справними селянами із професійною освітою.

Зауважимо, що представники колишніх привілейованих верств суспільства на початок 1930-х рр. вже змирилися з новими обставинами, кожен віднайшов свій шлях інтеграції в радянське суспільство. Залишалось тільки максимально розчинитися в загальному радянському натопі, а іноді навіть активізуватися й активно проявити свою лояльність до радянської влади.

Однак більшовицька позиція до «колишніх» була іншою, спрямована не на виховання, а на постійне вишукування і знищення ворогів, зокрема залякування широких верств населення.

Форсована сталінська модернізація соціально-економічних відносин вимагала від партійних і карально-репресивних структур постійного нагнітання ідеологічної пропаганди, всілякого поширення в суспільстві недовіри, підозри, лицемірства. Звідси випливав і принцип перегляду тимчасового лояльного ставлення до «колишніх», проголошений на початку непу.

Тому реалії радянської соціальної політики 1930-х рр. диктували нові умови виживання «колишніх». Переважна їх більшість намагалася триматися осторонь, «стати сірою масою» і не привертати уваги, оскільки всі прояви індивідуальності, власне бачення та аналітичне ставлення до дійсності негайно викликало підозру і відразу ж придушувалося.

Більшовицька влада при цьому як прямо, так і опосередковано регламентувала повсякдення «колишніх людей». Постійні утиски, гоніння, скрутне матеріальне становище змушувало представників колишніх привілейованих верств суспільства постійно змінювати прізвища, місце проживання, приховувати своє соціальне походження й налагоджувати життя з початку.

Проте мовчання і байдужість також не заохочувалися – така позиція характеризувалася як «примиренство». Партійні активісти вимагали не виявляти лояльності і виявляти примиренців, щоб не траплялося випадків приховування інформації про «соціально-чужі елементи».

Дієвою стратегією «виживання» в часи непу та «українізації» була практика «взяття на поруки» і система клопотань з боку авторитетних партійних керівників. Але вже на початку 1930-х рр. «допомога по знайомству» ставала все складнішою. Зокрема, у книзі «Дар Евдотей» Докія Гуменна описує невдалу спробу батька залишити у власності будинки. Вона згадує, що «батько вже добровільно здав державі свою землю, бо весь час накладали нові податки ... А за хати батько ще пробував змагатися і згадав давнє знайомство. Амханіцький, він тепер велика шишка в Києві, то, може, що допоможе. Навіть їздив до Києва – нічого звідти не привіз» [186, с. 160].

Ще одним прикладом невдалої спроби заступництва є клопотання члена партії з 1904 р., який навіть претендував на статус «совісті партії», А. Сольца до наркома освіти Української СРР В. Затонського з проханням поновити студента Ващенка в Ніжинському педагогічному інституті, якого було відраховано за приховування факту розстрілу батька-

контрреволюціонера в 1918 р. Зокрема, А. Сольц указував на те, що «... у той час, коли розстріляли його батька, юнакові було лише п'ять років. Значить виріс він, виховався, виробив свій погляд не під впливом батька-контрреволюціонера. Його особисто ні в яких контрреволюційних діях ніхто не звинувачує. Навпаки – відзначається його активна громадська робота. Невже потрібно, щоб “мертвий хватав живого”. Невже гріхопадіння його батька повинно калічити все життя сину, який виріс без нього, в умовах нашого соціалістичного будівництва, що перероблює, як ми знаємо, навіть ворожих нам дорослих людей, а не те, що п'ятирічну дитину, яку перероблювати було нічого» [31, арк. 118].

У попередньому десятилітті такого заступництва було б достатньо для поновлення у складі студентів, адже попри клопотання авторитетного партійця студент був активним у громадській роботі. Але в реаліях 1930-х рр. нарком освіти В. Затонський відповів: «Не знаючи таку людину, як Ващенко, і таким чином не маючи можливості поручатися за нього, я б також не рекомендував його залишати в педагогічному інституті ...» [31, арк. 114].

Загалом є підстави визнати, що в період непу система заступництва і «взяття на поруки» була однією з найдієвіших, щоб позбутися ярлика «колишній», а вже на початку 1930-х рр. у новій ієрархії соціальної структури радянського суспільства така система фактично вже не працювала. Це й не дивно, адже навіть авторитетні партійці могли, зокрема той же В. Затонський, ставати об'єктом спочатку недовіри, а потім і прямих репресій з боку влади.

На середину 1930-х рр. у всіх періодичних виданнях, що висвітлювали роботу ДПУ-НКВС по боротьбі з «класовими ворогами», наголошувалося на завершенні розгрому «націоналістичної контрреволюції». Але згодом партія, власне її кремлівська верхівка на чолі зі Сталіним, розгорнула шалену боротьбу проти «рештків контрреволюційного

троцькізму й буржуазного націоналізму та дворушників і переродженців». Під «дворушником» партійна пропаганда та карально-репресивні органи розуміли «новий тип класового ворога», який замаскувався для здійснення в майбутньому «шкідницької підривної роботи».

Акцентуємо на підступній політиці Сталіна та його найближчого оточення, які в 1930-ті рр. створювали ілюзію так званого класового примирення. На законодавчому рівні широко пропагованим першим кроком до класового примирення стала Постанова ЦВК СРСР від 22 березня 1930 р. «Про усунення порушень виборчого законодавства Союзу РСР», у якій зазначено, що протягом трьох місяців потрібно розглянути всі звернення громадян про неправомірне позбавлення виборчих прав, а також недопустимість застосування дискримінаційних методів до «позбавленців», окрім як позбавлення виборчих прав. Відповідно до змісту постанови, рекомендовано всім центральним виконавчим комітетам союзних республік «вжити заходів до безумовного усунення окремих випадків додаткових обмежень, що мали місце щодо осіб позбавлених виборчих прав, і членів їх сімей, як-то: виселення з квартир і міст, огульне позбавлення забірних книжок, позбавлення медичної допомоги, позбавлення права забудови, відрахування дітей з шкіл, позбавлення виборчих прав членів сімей осіб, позбавлених виборчих прав, які не перебувають на їх утриманні» [154, с. 360].

Уже 10 липня 1931 р., тобто невдовзі після лиховісної «шахтинської справи» та нелюдської розправи з «групою Рамзіна», Політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило Постанову «Про роботу технічного персоналу на підприємствах і про поліпшення його матеріального становища», що передбачала низку заходів юридичної і політичної реабілітації фахівців, зокрема запропоновано негайно звільнити заарештованих фахівців окремих галузей і амністувати всіх фахівців, засуджених до примусових робіт; скасовано дискримінаційний

підхід до старих фахівців при призначенні на керівні посади на підприємствах [397, с. 55].

Окремо зазначено, що ухвалення цього документа було зумовлене не гуманізмом кремлівської верхівки, а суто прагматичними міркуваннями. Адже на місцях цькування фахівців з боку радянських «шарикових» швидко набуло таких масштабів, що почало серйозно заважати індустріалізації. Ніякі гучні промови не могли замінити ґрунтовних знань, носіями яких і були «специ». Тому Сталіну довелося поспіхом осаджувати своїх опричників.

Фактично з цією ж метою, але вже з прицілом на сільське господарство 27 травня 1934 р. було ухвалено Постанову ЦВК СРСР «Про порядок відновлення в громадських правах колишніх куркулів». Відповідно до постанови, всім обласним виконавчим комітетам було надано право достроково повертати громадянські права тим, «хто найбільше відзначився у співпраці з радянською владою, особливо серед молоді, які є ударниками на виробництві та активно беруть участь в громадській роботі» [152, с. 257].

Ухвалена в цьому ж контексті Інструкція ЦВК СРСР від 2 жовтня 1934 р. «Про вибори до Рад в 1934–1935 рр.» включала розгорнутий розділ «Про порядок відновлення у виборчих правах», відповідно до якого «особи, позбавлені виборчих прав, які належать до класу експлуататорів», могли бути відновлені у виборчих правах за умови, що вони не менше 5 років займалися продуктивною суспільно-корисною працею і довели свою лояльність до Радянської влади. Для членів профспілки, які «зарекомендували себе чесною працею і відданістю Радянській владі», зроблено виняток: вони могли бути відновлені у виборчих правах без п'ятирічного трудового стажу [152, с. 395].

Проте паралельно з проголошенням курсу на відновлення виборчих прав усім «колишнім», хто зумів відданою працею довести свою лояльність радянській владі, розпочинається період жорсткого контролю населення передусім через повсюдне введення паспортної системи.

Її поспішне введення було продиктоване боротьбою влади проти селянства, яке щосили опиралося новому закріпаченню, на цей раз у колгоспах. Зокрема, 31 грудня 1932 р. було ухвалено спільну Постанову ЦВК і Раднаркому СРСР від 27 грудня 1932 р. «Про встановлення єдиної паспортної системи по Союзу РСР та обов'язкової прописки паспортів» [160, с. 516].

Нормативно-правовим документом, що регулював видачу паспортів, стала «Інструкція про видачу паспортів», затверджена 14 січня 1933 р. постановою РНК СРСР. Відповідно до інструкції, вводилося обмеження для видачі паспортів і прописки окремих категорій населення, зокрема «не зайнятих суспільно-корисною працею» на виробництві, у закладах, школах (за винятком інвалідів та пенсіонерів) [64, арк. 1].

Антиселянське спрямування інструкції яскраво проглядалось із положення про селян. Зокрема, обмеження стосувалися осіб, які втекли із села, «куркулів» і «розкуркулених», хоч вони й працювали на підприємствах або перебували на службі в радянських установах; «перебіжчиків з-за кордону», тобто тих, хто самочинно перейшов кордон СРСР (окрім політемігрантів, які мали відповідну довідку МОПРу); тих, хто прибув з інших міст і сіл країни після 1 січня 1931 року «без запрошення на роботу заводом або підприємством, якщо вони не мають визначених занять, або хоч і працюють в установах або на підприємствах, але є явними літунами, чи підлягають звільненню за дезорганізацію виробництва» [64, арк. 1].

Виходячи з цих обмежень, відповідно до ст. 19 «Інструкції про видачу паспортів», громадянам, яким не видадуть паспорт у Москві, Ленінграді й Харкові та в залюднених пунктах у межах стокілометрової смуги навколо Москви і Ленінграда та п'ятдесятикілометрової смуги навколо Харкова ... «не дозволяється жити у цих містах і залюднених населених пунктах. Цим особам органи робітничо-селянської міліції видають наказ – виїхати протягом десяти днів, якщо їм відмовили видати паспорт» [64, арк. 12].

Конкретну відповідальність за створення паспортної системи в СРСР було покладено на Головне управління робітничо-селянської міліції при ОДПУ СРСР. З цією метою при його обласних і міських управліннях було створено паспортні відділи, а у відділеннях міліції – паспортні столи [61, арк. 28].

Зазначимо, що система паспортизації радянського суспільства, окрім тотального контролю над кожним громадянином країни, стала додатковим механізмом у цілеспрямованій маргіналізації окремих верств суспільства. Органи радянської влади поступово перебрали на себе право вирішувати, де проживати людині, в якому оточенні і яким критеріям соціальної поведінки потрібно відповідати. У другій половині 1930-х років майже половина населення СРСР вже була охоплена паспортизацією, яка стала потужно-зловісним знаряддям в організації різноманітних «чисток» усіх верств суспільства, зокрема і представників так званих «колишніх людей».

У січні 1933 р. на пленумі ЦК ВКП(б) Й. Сталін зазначав, що, «будучи вибитими з колії і розкиданими по всьому СРСР, ці колишні люди розповзлися по наших заводах і фабриках, по наших установах і торгових організаціях, по підприємствах залізничного та водного транспорту і головним чином – по колгоспах і радгоспах. Розповзлися і сховалися вони там, накинувши маску «робітників» і «селян», причому дехто з них проліз навіть в партію. З чим вони прийшли туди? Звичайно, з почуттям ненависті до Радянської влади, з почуттям лютої ворожнечі до нових форм господарювання, побуту, культури» [373, с. 426–427].

Нова хвиля паспортизації відбулася в січні 1935 р., коли органи радянської влади провели чергову хвиля виявлення «ворожо-класових, паразитичних, контрреволюційних елементів», «позбавленців», «куркулів та розкуркулених членів їхніх родин». Цим категоріям не видавали паспортів нового зразка і їм загрожувало виселення за межі великих міст, прикордонних районів [64, арк. 4].

Загалом не викликає сумніву, що паспортизація була продовженням боротьби з «очищення» великих міст від «колишніх людей»: колишніх титулованих осіб, поміщиків, буржуазії, чиновників, жандармів, царських офіцерів і священників. Унаслідок «очищення» тільки у 28 великих містах СРСР було репресовано понад 100 тисяч громадян [64, арк. 11–14].

У 1935–1936 рр. пройшла нова хвиля перевірок особових справ усіх членів партії. Окрім іншого, вона була спрямована й на те, щоб виявити представників колишніх привілейованих верств суспільства серед членів партії. Зокрема, на початок серпня 1935 р. лише у Дніпропетровській області було перевірено 22 355 членів партії, 10 606 кандидатів, загалом – 32 961 особа [63, арк. 25]. У результаті перевірки 5 117 партійних справ викликали підозру. Найчисленнішу категорію серед підозрілих становили знову ж таки представники «білогвардійців, бандитів і куркулів» [63, арк. 26].

Переломним моментом на шляху до позірного «класового примирення» стало затвердження Конституції УРСР 1937 р., яка стала чинним Основним Законом республіки. У ст. 134 Конституції проголошувалося: «Всі громадяни УРСР, які досягли 18 років, незалежно від расової і національної належності, віросповідання, освітнього цензу, осілості, соціального походження, майнового стану та минулої діяльності, мають право брати участь у виборах депутатів і бути обраними, за винятком божевільних і осіб, засуджених судом з позбавленням виборчих прав» [398, с. 589].

Нова Конституція, як про це гучно кричала партійна пропаганда, повинна була стати Конституцією безкласового суспільства, тобто суспільства без соціально привілейованих і соціально дискримінованих верств населення. Але в реальності після ухвалення нової Конституції радянська влада, як і раніше, послідовно дотримувалася політики «пошуку ворогів». Оголосивши про повну й остаточну ліквідацію в країні експлуататорських класів, влада водночас перейшла до виявлення їх

«недобитків», «озлоблених, хоча і безсилим», а також їх «агентури» із середовища «розбещених і розкладених» робітників і селян.

Загалом у 1930-х рр. «колишні люди» здебільшого змирилися з новими обставинами. Вони втратили свої статки і привілеї, а їхні діти відвідували радянські навчальні заклади, ставали піонерами, комсомольцями. Реалії життя включали завдання максимально нейтралізуватися і підлаштуватися до вимог радянської системи, оскільки вибору просто не було. Але тоталітарна влада продовжувала політику посилення дискримінації «колишніх людей»: звільнення з роботи під час широкомасштабних чисток партійного та радянського апарату, виселення із квартир, показові судові процеси, тощо.

Фанатично численні гучні судові процеси 1930-х рр. над «колишніми людьми» були складовою ідейної та політичної боротьби в партії та країні, зумовленою характером політичного мислення тогочасного радянського керівництва. Походження, зв'язок із колишніми царськими установами, помножені на незгоду із внутрішньою та зовнішньою політикою радянської влади, відстоюванням власної позиції чи невдоволеністю нинішнім станом речей, придушувалися виключно насиллям і терором. Центральне місце в цьому було відведено беззаконним і вседозволеним діям карних органів ОДПУ – НКВС.

Зазначимо, що особисто Сталін не тільки інспірував насильство з боку слідчих, аби ті досягали поставленої мети – здобути визнання від звинувачених будь-якими методами, але фактично й зобов'язав їх до цього. Виходячи з цього, відсутність реальних доказів провини звинувачуваних слідчих ніколи не бентежило. Якщо той, хто перебував під слідством, був дуже потрібний їм для чергової «справи», або якщо він за будь-яких обставин повинен бути ізольованим від суспільства, то всі потрібні «факти» здобувалися виключно від самого підсудного. Засобами слідства були брехливі обіцянки полегшити життя арештованого, домогтися пом'якшення

виroku в разі визнання ним своєї вини, широко використовувалося залякування, погрози арешту, побиття і навіть знищення його рідних, сім'ї.

Процеси, здійснювані над «колишніми», спеціально інсценувалися, однак звинувачення, як правило, були однотипними. Попереднє слідство проводилося із грубими порушеннями будь-якої законності, фальсифікувалося, від обвинувачених недозволеними методами отримували потрібні зізнання. Порядок розгляду справ був максимально спрощеним і не контролювався прокуратурою. Термін слідства був обмежений до десяти діб, звинувачувальний вирок вручався за добу до суду, із процесу виключалися прокурор і адвокат, було скасовано касаційне оскарження і прохання про помилування.

За таких умов постійна хвороблива підозра і тотальне стеження «колишніми людьми» як з боку органів ОДПУ / НКВС, так і з боку пересічних громадян призводило до глибокої деформації людських відносин. Донос став розповсюдженим способом вирішення елементарних життєвих проблем. За його допомогою можна було знищити особистого ворога, обійняти нову посаду чи квартиру. Людське життя знецінилося.

Одночасно режим особистої влади Й. Сталіна знаходив свою соціальну опору серед усіх категорій: у нижчих, середніх і вищих посадовців каральних органів. З переходом до Великого терору вони були готові зробити будь-що, аби «довести» керівництву існування контрреволюційної змови чи показати «небезпеку», яку становили «колишні люди» для «нового суспільства». Незважаючи на їх лиховісні старання, чимало засуджених так і не визнали себе винними й усвідомлено жертвували не тільки своїм життям, але й життям своїх дітей і дружин заради одвічних, глибоко притаманних людям ідеалів справедливості.

4.2. Проблема дискримінації дітей за соціальним походженням в Українській СРР. Методи і практика інтеграції дітей «колишніх» у нове радянське суспільство

У процесі розгортання масової класової ненависті під прицілом опинилися не тільки самі «колишні», але і їхні родини та найближче оточення. Це пояснювалося тим, що родичі «колишніх» мали нібито всі підстави «сумніватися» і в лінії партії, спрямованій на жорстокі насильницькі дії, і в правомірності свавілля карально-репресивних органів стосовно їхніх безневинних батьків і чоловіків. У таких умовах найбільше страждали діти. Ця незахищена частина суспільства стала заручником свого минулого. Пропаганда називала дітей «колишніх» «машкарою», «тарганями у шпарах», «вовками в овечій шкурі», «недобитками класового ворога». «дрантям людського суспільства, залишками розгромленого, але ще остаточно не добитого куркульства» [273, с. 48] та ін. Здавалося, що інколи люди, які закликали будувати світле майбутнє всього людства, самі просто втрачали людську подобу.

Більшовицька влада розглядала родину «колишніх» як джерело ворожих впливів на дитину, як «фортецю релігійних забобонів», культурної відсталості та ідеологічного невігластва, закликали «виривати дітей з родинного оточення» [60, арк. 3]. Соціальний простір дитинства був компонентом усіх сфер суспільного життя радянської держави. Перший секретар ЦК КП(б)У С. Косір наставляв, що батьки завжди можуть негативно впливати на своїх дітей, особливо батьки з чужого середовища, а тому «політична робота в школі мусить вестися за лінією відриву дітей від їхнього впливу, лінією на протиставлення дітей таким батькам» [65, арк. 13]. Нарком освіти В. Затонський, аналізуючи причини негативних політичних настроїв у навчальних закладах УСРР, зазначив, що «в значній кількості антигромадські та антирадянські настрої і прояви заносилися дітьми до школи ззовні із родинного оточення і, особливо, з сімей класово-ворожих елементів (куркулів, непманів, служителів релігійного культу, колишніх білогвардійців тощо)» [60, арк. 3].

Виступаючи в тому ж ключі, заступник наркома освіти УСРР О. Полоцький у статті «Загальне навчання на новому етапі» вказав, що «нам мало відібрати в буржуазії фабрики, заводи, майно у куркульні, нам треба і дітей завоювати, нам треба позбавити буржуазію й куркульню можливості реконструювати свій клас для наступного часу, поновити своє існування через класи своїх дітей. Нам треба, і наше завдання – переробити їх з дітей куркулів на людей, що працюватимуть для пролетарських завдань та й працюватимуть не з примусу, а з прийнятих ними розумінь суспільного розвитку» [176, с. 8].

Масштаби цієї кампанії «перековування» набули такого значення і гостроти, що в листі від 3 січня 1935 р. до голови ВЦВК М. Калініна заступник наркома освіти РСФРР Н. Крупська писала про те, що вона особисто, проаналізувавши соціально-економічні причини безпритульності, спеціально виокремила соціальну дискримінацію дітей за ознакою соціального походження. Зокрема, Н. Крупська вважала за потрібне «припинити переслідування за взяття на виховання дітей позбавленців родичами. Адже нерідко траплялися випадки, коли вчительку звільняли з посади за те, що вона бере на виховання племінника, сина колишнього священика чи куркуля» [238, с.176].

Повсякденне життя дитини безпосередньо залежало від тих обставин, у яких опинилася її родина. Одразу після арешту батька діти і дружина відчували кардинальні зміни в повсякденному житті. Трапляються випадки, коли сім'ї виселяли просто на вулицю або переселяли до меншої кімнати в комунальних густонаселених квартирах. Діти «колишніх» ставали ізгоями серед своїх однолітків, «з дітьми “ворогів народу” оточення намагалось не «водитися», всіляко уникали близького спілкування з ними» [275, с. 153]. Траплялися випадки, коли одночасно арештовували обох батьків. Унаслідок такого арешту дітей відправляли до приймачів-розподільників. На звернення родичів або сусідів залишити дітей їм співробітники НКВС відповідали:

«Дитина виховувалася в сім'ї ворогів народу, і ми зобов'язані її перевиховати» [238, с. 261].

Для радянської влади діти стали першочерговим об'єктом комуністичного виховання, у них намагалися розвивати якості, що відповідають комуністичній ідеології. В офіційних виступах більшовицькі лідери неодноразово зазначали, що дитина середнього віку має розбиратися в політиці та ідеології, оцінювати перспективи розвитку радянської економіки, знати, хто такі вороги народу, та боротися з ними. Отже, радянська пропаганда нав'язувала образ дитини, яка нарівні зі своїми батьками будує соціалізм.

Образ радянських дітей конструювався різними методами і засобами через промови партійних лідерів, статті в газетах і журналах, шкільних підручниках, оповіданнях у художній літературі. Велике значення мали візуальні засоби інформації: яскраві плакати, фоторепортажі, різного роду карикатури. Відповідно до спеціальної директиви ЦК ВЛКСМ від 3 квітня 1929 р. «Про роз'яснення господарчо-політичних питань в дитячому середовищі», акцентовано на необхідності регулярної ідеологічної боротьби з дітьми, із залученням засобів масової інформації, промов, бесід з метою пояснення «курсу партії на швидкі темпи індустріалізації країни та колективізації сільського господарства, водночас, показуючи обличчя класового ворога, який прагне зірвати політику партії» [60, арк. 18].

Вигадані класово-ворожі впливи на дитину в родині «колишніх людей» використовували для загального засудження сімейного виховання, зображеного як пережитки минулого, неправильного, відсталого, якому протиставляли суспільне виховання – правильне, комуністичне, передове. Радянські пропагандисти і педагоги бачили перспективний шлях вирішення цієї проблеми в розширенні мережі дитячих будинків, бо саме там може здійснюватися соціалістичний вплив на дітей 24 години на добу: «якби населення ... було настільки культурним і близьким до сприйняття

соціалізму, щоб сімейне виховання поступилося місцем суспільному і якби ми були настільки заможні, щоб надати можливість всім дітям республіки отримувати виховання за рахунок держави. Тоді дитячі будинки були б основними вогнищами соціалістичного виховання» [175, с. 14].

Проте в умовах історичної кампанії навіть виховання в дитячому будинку не могло гарантувати безпеки й уникнення ярлика «неправильного соціального походження». Зокрема, студентку Харківського технологічного інституту А. Крушедольську, вихованку дитячого будинку, відрахували з навчального закладу через батька-священника, який помер ще 1907 р., коли дочці був один рік [28, арк. 119].

Загалом позиція радянської влади до добору конкретних форм виховання мотивована тим, що дитина ще не має сформованого власного світосприйняття, не має досвіду класової боротьби і політичних переконань. Діти легко сприймають усе нове, не пам'ятають «поміщиків та заводчиків, які знущалися з трудового народу», а тому є «вдячним матеріалом» для побудови правильного соціалістичного радянського суспільства. При цьому підкреслювалося, що діти, на відміну від своїх батьків, не мали змоги порівняти умови життя до революції та після, тому важливим елементом впливу радянської ідеології на дитячі уявлення має стати антитеза «тоді» і «тепер». Один із вчителів історії на сторінках журналу «Піонервожатий» чітко сформулював завдання, покладені на нього радянською партією: «навчити наших дітей палко любити чудову радянську дійсність і так само палко ненавидіти прокляте минуле» [165, с. 30].

У березні 1932 р. секретар ЦК ВКП(б) П. Постишев, проаналізувавши необхідність застосування «партійного виховання» учнів, зазначав, що «погляди й настрої тієї частини батьків, яка пов'язана з вихідцями з дрібної буржуазії, з середовища дореволюційного чиновництва, із уламків класів, що раніше панували, передаються до певної міри дітям цих родин, а через них проникають у дитяче середовище» [341, с. 13].

Звідси прямо випливало, що у пролетарській державі потрібно було відповідати вимогам – бути «пролетарем». Але не просто діяти і мати вигляд «пролетаря», а й відчувати себе ним, тобто знакова сутність мала відповідати внутрішньому змісту [308, с. 118].

Як для дорослих, так і для дітей важливою умовою було не вирізнятися з маси, бути такими, як усі, спілкуватися мовою більшості, не показувати навиків манер та етикету. Зокрема, Ю. Юркевич, пригадуючи шкільні роки, зауважує, що «сотня підлітків, на 90 % – діти робітничої бідноти, всі старші за мене на 2–3 роки. Оточення буйне, забіякувате, хизувалися розв'язністю манер і фігурним матом. Але потім виявилось, що вони, власне, хороші хлопці. Учні з інтелігентських сімей намагалися не вирізнятися серед них ні зовнішністю, ні поведінкою» [411, с. 80].

Загалом є підстави визнати, що адаптація дітей «колишніх» до нових соціально-політичних та економічних реалій була досить складною і довготривалою. Кожний намагався знайти свій шлях соціалізації в новому суспільстві та сконструювати власну стратегію виживання. Соціальні рамки, встановлені радянською владою у 1920-х рр., спричинили появу покоління соціальних сиріт при живих батьках, оскільки всі намагалися приховати своє соціальне походження і «сумнівні» сторінки біографії. Однак це не завжди було можливо.

Сьогодні до наукового обігу введено нові дані. В Україні тільки за офіційними джерелами 25 342 дитини віком до 16 років постраждали услід за своїми батьками [347, с. 23].

У період громадянської війни одним зі способів інтегруватися в нове суспільство стала служба в лавах Червоної армії, що мало б забезпечити червоноармійцю і його родині безпеку, звільнення від переселень, конфіскацій і податків. Для багатьох представників колишніх привілейованих верств суспільства служба в Червоній армії була «соціальним порятунком», ефективним засобом суспільної мобільності,

можливістю інтеграції в нове радянське суспільство. Сучасний дослідник А. Рожков зазначає, що в суспільстві існувала думка про привабливі результати проходження військової служби і в умовах мирного життя. Зокрема, молодь бачила, як односельця після повернення з Червоної армії призначили головою сільської ради, а його сусід після служби вступив до вишу. Під час служби в армії було легше вступити в комсомол, що відкривало шлях до нового життя та радянської кар'єри [348, с. 77].

Своєю чергою, більшовики в умовах збройної боротьби за владу, відчуваючи гострий дефіцит військових кадрів, запровадили низку стимулів для активізації добровільного вступу в Червону армію, серед яких головне місце займали економічні. Зокрема, у грудні 1918 року було видано декрет Ради Народних Комісарів про фінансове забезпечення червоноармійців і їх сімей, де зазначено: «1. Наказ Наркомвоєна № 250 від 1918 року, призначає сімейним червоноармійцям допомогу в розмірі 100 руб. на забезпечення сімей. Надалі її потрібно видавати безпосередньо сім'ям за вказівкою червоноармійців. 2. Норма грошової допомоги на кожного непрацездатного члена сім'ї призначена на утримання червоноармійця згідно з вартістю тилового червоноармійського пайка у розмірі 60 руб. з тим, щоб: а) за наявності одного члена родини допомогу видавати в нині існуючому розмірі, тобто 100 руб. за наявності двох членів сім'ї – у розмірі 120 руб., за наявності трьох – 180 руб. і т. д., але загалом, не більше ніж 300 руб. на кожну сім'ю, б) непрацездатними членами сім'ї вважати: дружину з дитиною до 10 років, дітей до 16-річного віку, батьків, що досягли: батько – 55-річного і матері – 50-річного віку. В інших випадках дружину, дітей і батьків, визнаних непрацездатними на медичному огляді в комісіях при міських чи повітових Совдепах, за участю представників по одному від комісаріатів: військового, соціального забезпечення та праці. 3. Платню, що видається на руки червоноармійцеві, встановити у розмірі для тилкових частин в 150 руб. і для діючих частин в 250 руб. 4. Звільнити мобілізованих і

добровольців від сплати всіх видів прямих державних податків, крім натурального. 5. Від тих же податків звільнити членів сімей червоноармійців, якщо вони мають право на грошову допомогу» [128, с. 433].

Незважаючи на вищевикладене, мобілізація до лав червоноармійців рядового складу мала багато суперечностей. Це визначалося низкою чинників. Серед них були позитивні: перспективи освітньо-кар'єрного зростання, соціально-економічні пільги та преференції, безкоштовне медичне обслуговування тощо. Проте такі обіцянки не були підкріплені реальними можливостями, що відразу призвело до масового ухиляння призовників від мобілізації до лав Червоної армії на території України. Зокрема, у звіті про політичний стан військових частин і населення в Україні, за свідченнями Політуправління Наркомату військових справ, зазначалося, що з 12 до 31 липня 1919 року «у Житомирі оголошена мобілізація протікає мляво. Не з'явилося 80 %. На призов офіцерів з'явилося тільки 50 чоловік, більше тисячі ховаються. Із усієї губернії з'явилося на мобілізацію всього лише 1500 чоловік» [45, арк. 84].

Зазначимо, що однією з поширених форм самореабілітації у пролетарському суспільстві стала маніпуляція анкетними даними, додання власній автобіографії більш революційного контексту та максимальної пролетаризації соціального походження. Як зазначав помічник прокурора СРСР І. Кондурушкін, «час був гарячим, навіть не було коли перевіряти знання за документами. Анкетний час: заповнив анкету, все приймається на довіру ... У такій метушні можна було і своє минуле “втратити”» [222, с. 13].

Цьому сприяли і пропагандистські акції, пов'язані з відмовою від батьків і зміною прізвища. Зокрема, у пресі з'являються численні статті про публічні відмови дітей від батьків, масові відмови молодшого покоління від свого минулого через зміну прізвищ. «Я, учитель Юрій Михайлівський, як син священика, пориваю будь-який зв'язок з духовним званням»; «Я,

Євгенія Опанасівна Голубцова, відрікаюся від батька-псаломщика» [113, арк. 28].

Такі глибоко аморальні вчинки багато в чому пояснювалися тим, що вся подальша доля радянської людини багато в чому залежала від анкети, в якій потрібно було чітко вказати своє соціальне походження. Тому і не дивно, що діти «колишніх» усіляко намагалися замаскувати своє справжнє минуле й у графі «соціальне походження» вказували неправдиву інформацію. Як зауважує Докія Гуменна у книзі спогадів, що «в цілому всі ми були пролетарське студентство, але кожен мав ще своє, недоступне для чужого ока. В анкеті всі були пастухи, батраки, робітники, незаможні, бійці Червоної армії, активісти, висуванці. Хто як міг, так і маскувався... Нетрудовий елемент, всякі там попівни, офіцерські синки, діти поліцаїв чи куркулів, торговців – нещадно викидаються з пролетарського вишу» [186, с. 158].

На початку 1930-х рр. частина так званих «активістів-опозиціонерів» після каяття і подання апеляцій були звільнені з-під арешту й отримали можливість продовжити навчання. Але багато з них, пройшовши через арешти і слідство, назавжди залишали мрію закінчити навчання, намагалися вести менш помітне життя, «тримали себе більш замкнуто, ніж раніше», бажаючи загубитися серед загальної маси і нічим серед неї не вирізнитися. Про це свідчить справа студента Харківського медичного інституту О. Шатілова, якого заарештували 15 жовтня 1930 р. за «антирадянську агітацію і контрреволюційну діяльність», а через рік, 1 грудня 1931 р., його звільнили «за відсутністю доказів». Проте через родинні зв'язки (син професора) він не зміг продовжити навчання в університеті, хоч і навчався на випускному курсі [357, с. 335].

Ще одним зі способів «виживання» була зміна роду занять і вибір професії, відмінної від професії батьків. Діти «колишніх» нерідко «створювали» собі пролетарське походження, працюючи кілька років перед

вступом до вишу на заводі. Вихідці з «колишніх» мали велику перевагу – якісна освіта. Завдяки достатньо високому рівню грамотності вони успішно ставали частиною радянських робітників. Як свідчать статистичні дані, за період 1920-х рр. утричі зростає кількість осіб, які за соціальним статусом ідентифікували себе як робітники. Зокрема, у 1923 р. в Україні налічувалося 473,9 тис. міських робітників, 1926 р. – 664,9 тис., а в 1931 р. – 1457,2 тис. [205, с. 49]. Ю. Юркевич пригадує, як він після профшколи, уже 17-річний, «твердо заявив матері як доросла людина: з інститутом почекаємо, хочу на виробництво, попрацюю, а там буде видно. Знайшлися зв'язки у вигляді головного інженера авіаремонтного заводу “Ремвоздух”, і з червня мене прийняли учнем слюсаря» [411, с. 84].

Відомий у місті Умані адвокат та громадський діяч Петро Курінний у щоденнику згадує, що його син Петро мав гарну освіту і був чудовим фахівцем у сфері гуманітарної науки, він «вільно читає і перекладає французьку літературу, а також перекладає німецькі, чеські, польські і навіть англійські записки. Серйозно вивчає науку археологію і пише великі твори. Веде переписку із французькими, шведськими та іншими іноземними професорами» [189, с. 368]. Та незважаючи на всі здібності, Петро «щоранку йде на станцію в місті Умань виконувати чорну роботу» [189, с. 315].

Одним зі способів маскування соціального минулого стає шлюб із розрахунку, коли, наприклад, дворянка за походженням виходила заміж за робітника або наймита, унаслідок чого отримувала вигідний соціальний статус. Але представники більшовицької влади підозріло ставилися до таких шлюбів. Зокрема, член Президії Центральної контрольної комісії РКП(б) А. Сольц зазначав: «Зближення з членом ворожого нам табору, коли ми є панівним класом, – це повинно зустрічати такий суспільний осуд, що людина має 30 разів подумати, перш ніж прийняти таке рішення ... Потрібно багато разів подумати, перш ніж зважитися брати дружину з чужого класу» [396, с. 23]. Іншим боком цієї ж медалі стало те, що в післяреволюційний

період значно зростає кількість розлучень. За статистичними даними, на 1000 подружніх пар у 1897 р. було 0,06 розлучень, у 1913 р. – 0,15, а в 1926–1927 рр. для європейської частини СРСР цей показник зріс у десятки разів, досягнувши небувалої величини – 11 % [212, с. 10].

Отже, соціальне походження стало серйозною перешкодою не тільки для професійної кар'єри, але і для особистого життя. «Історія поміняла людей місцями, – писав відомий український поет Терень Масенко. – Раніше панські елементи відсторонювалися, гребували простими людьми, навіть у справах кохання і одруження, а тепер сини селянські чи робітничі з пролетарською гординою уникають та зрікаються всякого зближення з нащадками багатіїв, навіть з їхніми красунями ...» [313, с. 176].

Щоб уникнути арешту і знайти «правильний» спосіб інтеграції в нове радянське суспільство, «соціально-чужі елементи» використовували всі можливі методи. Поширеною стала система доносів. Як слушно зауважив А. Рожков, атмосфера загальної підозрливості диктувала жорстокі правила гри: якщо сьогодні когось не викриєш ти, завтра викриють тебе [349, с. 254]. «Колишні опозиціонери», які ще недавно самі були жертвою чистки, намагалися виправдати довіру, постійно доводили свою відданість ідеям партії, рішуче «чистили» радянське суспільство від «чужих елементів». Наприклад, секретаря комсомольського осередку Київського інституту народного господарства С. Броневого у 1928 р. було виключено з партії як «опозиціонера-троцькіста». Однак згодом він зумів не тільки уникнути переслідувань, але його взяли на роботу в ДПУ [247, с. 10]. В основі такої кар'єри часто лежало не що інше, як активність у написанні різного роду доносів на оточуючих.

Показовим у цьому плані є лист до редакції газети «Червоний шлях» із заявою «Хай діти визискувача не плямують радянської школи» від громадянина Кароокого, в якому повідомлялося, що куркуль Хитрий Петро, мешканець пос. Канатово Зінов'євського району, має троє коней, дві корови,

до цього має ще «побічний заробіток як кравець і вживає найману працю. До наймитів ставиться надзвичайно погано, визискує їх, ошукує й таке інше. А тимчасом синів своїх вчить у сьомірїчці. Дітям куркуля-визискувача не повинно бути місця в радянській школі» [183, с. 2] (Додаток Ж).

Система контролю радянської влади диктувала нові умови щоденного життя. Повсюди були «віддані партії активісти», завданням яких було спостерігати і вчасно повідомляти про будь-які прояви антирадянських позицій. Засідання, різного роду зібрання не обходилися без «всевидячого ока», яке стежило за тим, що відбувається, про що говорять, як реагують. Наприклад, Докія Гуменна пригадує, що в Києві на Володимирській раз на тиждень проходили вечори під назвою «Жива газета», де різні автори читали свої статті, фейлетони на актуальні теми сьогоденного дня. «Тут же слухачі показували один одному пальцями шпиків, що прислані сюди для доносів» [186, с. 164].

В умовах, коли всі установи були переповнені «добровільними інформаторами», важко було щось приховувати навіть тоді, коли приховувати було нічого. Систему доносів у пресі називали «справою честі» кожної радянської людини. Вони стали частиною повсякденного життя. Багато людей вважали за обов'язок розпізнати серед свого оточення «чужий елемент». Показово, однак, що нерідко приводом для такої поведінки ставала не мотивація викриття справжнього обличчя «класового ворога», а особиста неприязність або заздрість. Наприклад, М. Ільїн 1929 р. повідомляв, що в Дніпропетровському інституті народної освіти навчається Клеопатра Дмитренко – донька таємного агента жандармерії при царизмі, а при білих – агента контррозвідки, яка отримує стипендію. «Вважаю це явище недопустимим через те, що на її місце є багато кандидатів із робітників, прошу це в'яснити і застосувати відповідні заходи» [27, арк. 49].

Основним призначенням чисток і перереєстрацій було не тільки виявлення «соціально чужих елементів», але й здійснення психологічного

тиску на маси, тотальне залякування кожного громадянина. Це був метод загального морального пресингу, надійний спосіб подолання опору владі та виховання в суспільстві ідеологічно корисного світогляду, без будь-яких проявів власної ініціативи громадянина.

Ще раз зазначимо, що у 1930-х рр., попри знамените висловлювання вождя «син за батька не відповідає», радянська влада завжди акцентувала увагу на соціальне походження особи.

Засоби масової інформації, передусім газети всіх рівнів – від цехової стіннівки до «Правди» чи «Известий», стали особливою сферою навіювання того, що «більшовики – найкращі друзі українського народу». Однак самі діти «колишніх людей» добре розуміли, що вони є «чужими», що широка дорога в майбутнє відкрита тільки «вихідцям з пролетаріату». Зокрема, Докія Гуменна у щоденнику яскраво описує свої переживання про соціальне походження перед вступом до інституту: «Щоб вступити до вищого навчального закладу, треба було мати відрядження. Звідки я його могла мати? Чула я, що такі відрядження дає КНС (Комітет незаможних селян), але чи могла я, “Гуменюкова дівчина”, з того самого кодла Герасима Гуменюка, що в нього революція відібрала сто десятин землі, насіння отого самого Кузьми Гуменюка, що вже записаний як нетрудовий елемент без права голосу, у якого націоналізовано два будинки, – чи могла я йти до комнезаму за відрядженням?» [186, с. 147].

У газеті «Червоний шлях» в 1929 р. була сторінка під загальною рубрикою «Не засмічувати наших шкіл», де регулярно публікували листи, заяви, доноси «пильних» громадян: «Очистимо наші школи від куркульських і непманівських синків», «Жодної щілини класовому ворогові до радянської школи», «Як вони пролазять», «Чи не пече йому місце незаможника», «Хай діти визискувача не плямують радянської школи». Цікавим, однак, є той факт, що автори підписували «опуси» псевдонімами, зокрема Хвастовський, Кароокій, Окрробрітник або просто «я це бачив».

Наприклад, громадянин Хвастовський звернувся до редакції «Червоний шлях» із листом «Чи не пече йому місце незаможника», у якому наполегливо просив установити справедливість і забрати місце у школі в сина заможного господаря Якова Руденка, який мешкає в с. Ново-Красному Мало-Вищанського району, оскільки «його син Грицько року 1921-го ходив у банді. Років зо три цей Грицько Руденко вхитрився якось пролізти до комсомолу, а після поїхав учитися до Мічеївського агрономічного технікуму на Первомайщині. Тут він вчиться і по цей час. Чи не варто було б віддати місце незаможникові, а не якійсь непевній людині» [182, с. 4] (див. Додаток Ж).

За цих умов рядовим явищем стала практика відрахування з інституту через соціальне походження. Зокрема, у доповідній записці про склад комсомольського активу вищих навчальних закладів Харкова з вибіркового дослідження двадцяти випадків відрахувань у п'яти було зазначено мотивацію – «приховав своє соціальне походження» [66, арк. 31]. Студентку Харківського геологічного і землевпорядного інституту О. Краснокутську було позбавлено права навчатися «як соціально ворожого елемента, що утаїла соціальне походження і не проявилася з громадського боку» [25, арк. 126]. Студентку Н. Корнієнко за наказом по Одеському інституту народної освіти від 15 квітня 1930 р. було відраховано на підставі, що вона «дочка колишнього жандарма, інспектора шкіл, який мав своє помістя і брав активну участь у білих арміях» [27, арк. 5]. Цікавим є той факт, що збирали інформацію з різних джерел, і чим більше «неправильних» позицій у біографії, тим краще. При цьому ігнорували будь-яку логіку, як-то неможливість поєднання посад інспектора шкіл і жандарма.

Необхідність пристосування до нових умов, бажання отримати освіту і влаштувати своє життя спонукали багатьох дітей вихідців із «соціально-чужих сімей» до фальсифікації документів. Зокрема, Докія Гуменна згадує, що під час навчання в неї була довідка члена комнезаму, «дав її мені Саша

Цимбал, тоді секретар комнезаму в Жашкові ... Я ніколи ногою не ступала в цей комітет і у вічі не бачила жодного жашківського незаможника» [186, с. 160].

Довідки і різного роду посвідчення відігравали важливу роль у житті кожної радянської людини, особливо молоді. Часто довідка була свого роду «путівкою в життя», що відгороджувала від репресій і покарань, відкривала широкий шлях до кращого майбутнього: навчання у виші, кар'єри радянського спеціаліста тощо.

Численні документально засвідчені спогади студентів 1930-х рр. доводять, що і за цих умов більшість їх щиро вірила в комунізм і бажала швидшої його побудови, тож «готові були виправдовувати всякі злочини, коли вони хоч трохи підфарбовувалися комуністичною фразеологією. Ми не хотіли поглянути ширше на те, що діялося. Нам зручніше було зосереджуватися на конкретних явищах і запевняти себе, що ті події нетипові, що вони є винятковими, а в цілому справи в суспільстві йдуть так, я їх висвітлює партія, тобто так, як це належить згідно з комуністичною теорією. Так було спокійніше для душі і ... признаймося щиро, безпечніше» [186, с. 93].

Радянський спосіб всеохопного ідеологічного виховання молоді давав бажані результати. Усього за рік навчання в Київському університеті, де панувала атмосфера соціалізму, ідеологічно правильно побудовані лекції та радянська агітація давали свої наслідки. Коли після закінчення першого курсу Київського ІНО та ж Докія Гуменна повернулася додому в Жашків, її політичні погляди на радянську дійсність уже кардинально змінилися. Вона намагалася пояснити батькам, що «нові часи, те, що на вашу думку було добре, тепер виявилось недобре ... Світ перебудовується, і якщо в нас забирають власність, то так і треба» [186, с. 171].

Ще одним прикладом є метаморфоза поглядів студентки Чернігівського Інституту народної освіти І. Бородаєвської, яка писала:

«П'ять років самостійного життя і роботи в пролетарському середовищі виробили в мені твердий погляд, протилежний тому середовищу, з якого я вийшла. Тому я вже не могла не відмовитись від цього, я назавжди порвала зв'язок зі своєю сім'єю» [24, арк. 128].

З огляду на вищесказане констатуємо, що повсякденне життя дітей «колишніх» прямо залежало від тих обставин, у яких опинилися їхні батьки. Як правило, одразу після арешту голови родини діти і дружина відчували кардинальні зміни в повсякденному житті, своїх правах, ставленні з боку влади та, зрештою, з боку пересічних громадян.

Народжені і виховані в умовах соціально-станового середовища, здобувши належну освіту та морально-етичні норми світосприйняття і суспільної поведінки, діти «колишніх людей» були змушені пристосовуватися до нових умов життя, продиктованих більшовицькими лідерами.

Процес інтеграції дітей «колишніх» у нове радянське суспільство був не тільки складним і довготривалим, але і досить суперечливим. З одного боку, проголошувалася політика соціальної рівності і заклики до боротьби проти «світу старих панів», з іншого – виникла потреба в освічених фахівцях, які мають будувати соціалістичну державу, і значну частину таких фахівців складають вихідці з родин «колишніх людей».

За таких обставин у 1930-х рр. постало питання розмежування дітей, які народилися в родині «чужих», але здобули освіту при радянській владі і ставали благодатним матеріалом для формування ефективних будівників соціалістичної держави. Незважаючи на нагнітання класової нетерпимості, чимало дітей «колишніх» успішно пристосувалися до радянських реалій, використовуючи для цього всі можливі методи і засоби, зокрема зміну соціального статусу і свої культурно-освітні переваги. Вони були молодими й активними, хотіли навчатися і працювати.

Отже, на початку 1930-х рр. соціальна структура «колишніх людей» значно розширилася, а тому «чужим», «класово ворожим елементом» міг стати селянин-незаможник, а «найлютішим ворогом народу» – пролетар, який засумнівався у правильності рішень комуністичної партії. Навіть члени партії ставали «чужими», якщо вони замовчували і вчасно не повідомляли провокаційну інформацію представникам органів радянської влади. Головними критеріями ідентифікації причетності особи до «непевних» соціальних груп стає «неправильне соціальне походження», «непролетарська» свідомість, «антисоціальна поведінка», а будь-яку нелояльність до радянської влади в минулому вважали ознакою свідомої «класової ворожості».

Безкомпромісна боротьба партії зі своїми «супротивниками» була невід'ємною частиною ідеології радянського режиму. Але якщо в період непу це здебільшого був авторитарний режим, то на початку 1930-х рр. він трансформувався в тоталітарну систему. Методи боротьби і контролю ставали жорсткішими і радикальнішими. Тому реалії радянської соціальної політики 1930-х рр. диктували нові умови виживання «колишніх». Зокрема, переважна більшість людей намагалася триматися осторонь, «стати сірою масою» і не привертати увагу, оскільки всі прояви індивідуальності, власне бачення та аналітичне ставлення до дійсності відразу ж придушувалося.

Більшовицька влада прямо й опосередковано регламентувала повсякдення «колишніх людей». Постійні утиски, гоніння, скрутне матеріальне становище змушувало представників колишніх привілейованих верств суспільства постійно змінювати прізвища, місце проживання, приховувати своє соціальне походження й налагоджувати життя з початку. Проте мовчання і байдужість також не заохочувалися – така позиція характеризувалася як «примиренство». Партійні активісти вимагали не виявляти лояльності і карати примиренців, щоб не траплялося випадків приховування інформації про «соціально-чужі елементи».

Під прицілом класової ненависті опинилися не тільки самі «колишні», але і їхні родини та найближче оточення. Зокрема, найбільше страждали діти як незахищена частина суспільства, які просто були заручниками свого минулого. Лідери більшовицької влади вважали родину «колишніх» джерелом ворожих впливів на дитину.

Адаптація дітей «колишніх» до нових соціально-політичних та економічних реалій була складною і довготривалою. Кожний намагався знайти свій шлях соціалізації в новому суспільстві та сконструювати власну стратегію виживання. Соціальні рамки, встановлені радянською владою у 1920-х рр., спричинили появу покоління соціальних сиріт при живих батьках, оскільки всі намагалися приховати своє соціальне походження і «сумнівні» сторінки біографії.

Зазначимо, що 1930-ті рр. стали і роками початку так званого класового примирення. На законодавчому рівні першим кроком до класового примирення була Постанова ЦВК СРСР «Про усунення порушень виборчого законодавства Союзу РСР». Водночас із проголошенням курсу на відновлення виборчих прав усім «колишнім», хто зумів відданою працею довести свою лояльність радянській владі, розпочинається період жорсткого контролю населення через запровадження паспортної системи. Переломним моментом на шляху до «класового примирення» стало затвердження Конституції УРСР 1937 р., що стала чинним Основним Законом республіки. Нова Конституція мала стати Конституцією безкласового суспільства, тобто суспільства без соціально привілейованих і соціально дискримінованих верст населення. Але після прийняття Конституції радянська влада, як і раніше, послідовно дотримувалася політики пошуку «класових ворогів».

ВИСНОВКИ

Події революції 1917 р. і, як наслідок, встановлення радянської влади в Україні відчутно вплинули на всі сфери життя українського суспільства. Ліквідація експлуататорських класів, проголошення диктатури пролетаріату, класова боротьба – основні завдання нової влади, що призвели до розколу суспільства на «своїх» і «чужих».

Представники вкрай різних соціальних груп, які не мали змоги вчасно емігрувати за кордон, змушені були пристосовуватися до абсолютно нових умов існування. Їх називали «залишками проклятого минулого» і штучно об'єднали в одну категорію під символічною назвою «колишні люди», або просто «колишні». Крах епохи супроводжувався соціальними катаклізмами. Диктатура пролетаріату проголосила головними завданнями придушення опору повалених класів, їх перевиховання і визначила нову шкалу соціальної ієрархії – «хто був усім, той став ніким». Дослідження різних аспектів соціальних змін є одним із пріоритетних напрямів вітчизняної історії, і з цим пов'язана актуальність пошуку нових підходів до вивчення соціальних трансформацій радянського часу.

Під час опрацювання теми вивчено широке коло різних за походженням, інформаційною насиченістю історичних джерел. Вони є достовірними, репрезентативними. Їх аналіз, заснований на сучасній методології, дозволив розкрити тему, досягти поставленої мети, отримати науково обґрунтовані висновки.

Проведений аналіз історіографії дає підстави зазначити, що окремі сюжети й проблемні питання знайшли своє відображення в наукових публікаціях вітчизняних і закордонних дослідників. Їх праці характеризуються різним ступенем повноти і висвітлення проблеми; у деяких випадках вони мають епізодичний і фрагментарний характер. Однак залишаються невивченими окремі аспекти цієї наукової проблеми, а тому

існує потреба у створенні узагальнювальної наукової праці, яка б акумулювала накопичений кількома поколіннями науковців досвід.

Дослідженими побіжно залишаються повсякденні практики різних соціальних груп «колишніх», критерії їх соціальної ідентифікації, проблема співвідношення та взаємозв'язку декларованої політики та політичної практики відносно них на місцях. Огляд наукової літератури дає підстави стверджувати, що сучасна історіографія потребує змістовнішого аналізу соціального становища колишніх привілейованих верст українського суспільства та їх дітей у 1920–1930-х рр.

Джерельну базу дослідження склали різноманітні за походженням, видами, ознаками та змістом неопубліковані (архівні) та опубліковані джерела. Основний масив історичної джерельної бази становлять неопубліковані джерела, опрацьовані в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, Центральному державному архіві громадських об'єднань України, Державному архіві Київської області, Державному архіві Черкаської області, що склали достатньо репрезентативну джерельну базу дослідження.

Проведене комплексне вивчення джерел засвідчило наявність величезного масиву документів і матеріалів, що проливають світло на особливості формування соціально-класової структури українського радянського суспільства в післяреволюційний період.

Дослідницьку базу дисертації визначає поєднання джерел, різних за походженням, специфікою відображення дійсності, інформативністю. З одного боку, частина джерел представлена нормативно-правовими документами, що видавали органи радянської влади і які регулювали соціальну політику держави, з іншого, матеріалами, що відображали побутово-емоційне сприйняття соціальних змін представниками так званих «колишніх людей». Отже, джерельна база є достовірною і сприяє реалізації поставленої мети та дослідницьким завданням.

Зі встановленням радянської влади в Україні більшовики почали активно формувати нову систему суспільних відносин. Домінуючим завданням радянської соціальної політики було втілення в життя революційних гасел про остаточну ліквідацію старого світу та формування нової, ідеологічно вивіреної класової структури. Однак під гаслами боротьби з контрреволюційними та «шкідницькими» елементами відбувалося не тільки «перевиховання», але й звичайне знищення величезної кількості людей, яких вважали представниками колишніх привілейованих верств дореволюційного українського суспільства. Цей соціум влада штучно об'єднала в одну категорію під символічною назвою «колишні люди», або просто «колишні». «Колишні люди» – це унікальне соціальне утворення, що ніколи не існувало в рамках офіційної соціальної структури радянського суспільства, але завжди мало місце у свідомості представників більшовицької влади і в їхній політичній практиці.

Більшовики вирішили перекроїти суспільну матрицю, встановивши нові межі між «своїми» і «чужими». Пообіцявши суспільству світле майбутнє, лідери більшовицької влади послідовно, у небачених досі масштабах, витісняли із соціальної структури ті суспільні групи, де переважали люди не тільки з високим майновим, а й освітнім цензом. Це викликало наростання тривоги, розгубленості, небезпеки, дезорієнтації, нестабільності в суспільстві, частина якого стала відчувати себе чужим у раніше звичному оточенні.

Словосполучення «колишні люди» (фр. «*si-devant*») вперше з'явилося у Франції в період Французької революції кінця XVIII ст. Ним іменували дворян, позбавлених титулів і привілеїв, а також тих осіб, які відмовлялися визнавати політичні, культурні та соціальні зміни, що відбулися в післяреволюційній Франції.

У Російській імперії це поняття ввійшло у вжиток, імовірно, після публікації 1897 р. твору М. Горького «Бывшие люди» («Колишні люди»), у

якому йшлося про людей, які пройшли шлях від забезпеченого і безтурботного життя до маргінального статусу і нещасного існування.

У радянському ідеологічному та побутовому дискурсах поняття «колишні люди» функціонувало з 1920-х до початку 1950-х рр. Однак саме в міжвоєнний період засобами плакатів, анекдотів, газетних фельєтонів та ін. було сформовано стійкий стереотипний образ «колишніх людей» як класового ворогу. Це, своєю чергою, вплинуло на формування критеріїв ідентичності та самоідентифікації в українському радянському суспільстві 1920–1930-х рр.

У радянській пропаганді семантично близькими поняттю «колишні люди» стали такі маркери, як «капіталіст», «експлуататор», «гнобитель», «багатий», «багатій», «буржуй», «господар», «пан», «панич», «ситий», «пузатий», «товстий», «гладкий», «кровопивця», «кровосос», «мироїд», «п'явка», «паразит», «дармоїд», «захребетник», «трутень», «утриманець», «позбавленець», «пораженець», «колишній», «із колишніх», «контра», «контрреволюціонер», «скупий», «скнара», «плюшкін», «жаднюга», «жлоб», «барига», «торгаш».

Після встановлення радянської влади в Україні такі соціальні категорії, як капіталісти, поміщики, чиновники, дедалі більше втрачали своє колишнє значення, набуваючи при цьому відверто негативного змісту. З іншого боку, в середовищі більшовиків «колишнім» міг бути кожен незадоволений новою владою незалежно від соціального походження. Водночас на рівні соціально-побутового спілкування для широких верств населення основною ознакою «чужого» було зневажливе, зверхнє ставлення до населення, «відрив від народу». Тож визначити чіткі межі соціального простору «колишніх» доволі складно.

Соціальна криза післяреволюційного періоду поєднувалася з відсутністю чіткого розуміння критеріїв розмежування радянського суспільства на «своїх» і «чужих». Критерії ідентифікації «колишніх» як

особливого соціуму формувалися стихійно, були невизначеними і залежали від конкретно-історичних ситуацій та суб'єктивних факторів. Нестабільність і неоднозначність соціального статусу громадян післяреволюційної радянської України, що характеризується крайнім ступенем деструктуризації суспільства, погіршувалася спорідненням різних суспільних верств і високою соціальною мобільністю значної частини населення. Необхідно враховувати також і відсутність у післяреволюційній Україні усталених визначень тих чи тих понять і термінів, їх багатозначність або невідповідність змісту сучасному розумінню, що також часто призводить до спотворення історичної реальності.

Більшовицька практика дискримінаційної політики щодо «колишніх людей» поступово трансформувалася, набуваючи щодалі більш жорстоких форм. Керували цим процесом центральні партійні й державні органи влади.

Політичні директиви, рішення з'їздів, пленумів ЦК комуністичної партії та політбюро, особисті вказівки спочатку В. Леніна, згодом Й. Сталіна передували появі нормативних документів, що визначали напрями каральної політики та регламентували діяльність відповідних виконавчих структур, надаючи їм широкі повноваження, які суперечили чинному законодавству.

«Червоний терор» був революційною формою державно-політичного управління, що з тимчасового статусу переросла в ранг державної політики по відношенню до окремих соціально-професійних груп. Ця політика стала проявом своерідної соціальної помсти, розправи над «колишніми», тобто руйнування «світу колишніх панів» від його політично-економічних основ до конкретних носіїв – дворянства, чиновників, поміщиків, офіцерів, інтелігенції.

Ставлення радянських партійно-державних органів до окремих категорій «колишніх людей» в Україні в період нової економічної політики відрізнялося, на перший погляд, лояльністю і компромісністю. Необхідність залучення до співпраці дореволюційних спеціалістів усвідомлювалася у

зв'язку з глибокою соціально-економічною кризою в державі, подолати яку можливо було тільки за допомогою досвідчених висококваліфікованих спеціалістів. Однак така політика лояльності тривала недовго, і вже в середині 1920-х рр. представники колишньої дореволюційної еліти відчували на собі всі методи дискримінаційної політики радянської влади. Комуністична партія, використовуючи силові переваги своєї диктатури, встановлювала монополію в усіх сферах суспільного життя, вдавалася до насильницьких методів впливу на інтелектуальну еліту, застосовуючи репресії, масові депортації, звільнення з посад, «перевиховання» старих і створення нової армії «пролетарських спеців».

Тимчасово дозволивши приватне підприємництво в роки непу, більшовики продовжували проводити дискримінаційну політику за ознакою соціального походження, не полишаючи утопічних планів, переслідуючи морально-етичні, соціально-побутові цінності минулих років і політичних систем. Культивування «нової людини» стало одним із важливих пунктів більшовицької партійної програми. Тому доля «колишніх людей» була фактично вирішена, незважаючи на тимчасову й удавану лояльність до «старих кадрів».

В Україні протягом 1920-х рр. продовжувала функціонувати, хоч і дещо обмежено, частина поміщицьких господарств. Колишні поміщики в умовах радянської влади стали землекористувачами згідно з трудовою нормою земельного наділу. Попри суто політичні декларації, пов'язані з переходом до нової економічної політики, численні економічні обмеження з примусовим виселенням колишніх землевласників тривали включно до кінця 1920-х рр. На нашу думку, 1917 р. можна вважати датою ліквідації поміщицького землеволодіння умовно. «Декрет про землю» тільки констатував ліквідацію приватної власності на землю та її соціально-економічних форм, але вони залишалися функціонувати. Поміщицьке господарство продовжувало діяти тепер уже навколо не маєтку, а садиби, не

маючи дореволюційного статусу, але залишаючись суб'єктом та об'єктом економічних і правових відносин в умовах непу.

Скасування права приватної власності на землю, ліквідація поміщицького землеволодіння, обмеження заможного селянства, проведення соціалізації землі трансформували повсякденний уклад життя населення, центральною фігурою якого був «поміщик», або «хазяїн». Відбувався частковий злам традиційної соціальної установки – орієнтація на розширення господарства, з іншого боку, зазнала деформації система соціальних цінностей.

Револьюційні перетворення в аграрному секторі України суттєво змінили систему соціальних відносин та цінностей: в українському селі було ліквідовано велике приватно-капіталістичне сільськогосподарське виробництво.

Дрібнопомісне дворянство, як і селянство загалом, стало об'єктом політико-економічного експериментування. «Воєнний комунізм», нова економічна політика, суцільна колективізація хоч і багато в чому різнилися зовні, але за своїм глибоким внутрішнім змістом залишалися способом повного підпорядкування собі селянства тоталітарною системою в політичному, економічному та ідеологічному аспектах.

Конституція СРСР 1936 р. повинна була стати «Конституцією безкласового суспільства», тобто суспільства без соціально привілейованих і соціально дискримінованих верств населення. Після її прийняття радянська влада, як і раніше, послідовно дотримувалася політики «пошуку ворогів». Оголосивши про повну й остаточну ліквідацію в країні експлуататорських класів, влада перейшла до виявлення їх «недобитків», «озлоблених, хоча і безсилим», а також їх «агентури» із середовища «розбещених і розкладених» робітників і селян.

Частина представників колишніх привілейованих верств суспільства на початку 1930-х рр. уже змирилася з новими обставинами, кожен віднайшов

свій шлях інтеграції в радянське суспільство. У 1930-х рр. «колишні люди», здається, почали забувати колишні привілеї. Їхні діти відвідували радянські навчальні заклади, ставали комсомольцями, тому для них основним життєвим завданням було одне – максимально нейтралізуватися і підлаштуватися під радянську владу. Але з боку влади тривало посилення дискримінації «колишніх людей»: звільнення з роботи під час широкомасштабних чисток партійного та радянського апарату, виселення із квартир, показові судові процеси.

Народжені і виховані в умовах соціально-станового середовища, здобувши належну освіту та отримавши морально-етичні норми світосприйняття і суспільної поведінки, діти «колишніх людей» були змушені пристосовуватися до нових умов життя, продиктованих більшовицькими лідерами.

Інтеграція дітей «колишніх» у нове радянське суспільство була не тільки складною і довготривалою, але і досить суперечливою. З одного боку, проголошувалася політика соціальної рівності і заклики до боротьби проти «світу старих панів», з іншого, виникла потреба в освічених фахівцях, які мають будувати соціалістичну державу, і значну частину таких фахівців складали вихідці з родин «колишніх людей». Тому постало питання розмежування дітей, які народилися в родині «чужих», але здобули освіту при радянській владі і ставали благодатним матеріалом для побудови соціалістичної держави. Незважаючи на нагнітання класової нетерпимості, чимало дітей «колишніх» успішно пристосувалися до радянських реалій, використовуючи для цього всі можливі методи і засоби, зокрема зміну соціального статусу і свої культурно-освітні переваги. Вони були молодими й активними, хотіли навчатися і працювати.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

I. Неопубліковані джерела

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України)

Фонд 1. Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, (ВУЦВК, м. Харків)

1. Оп. 2. Спр. 1605. Листування з Наркоматом внутрішніх справ УРСР про розгляд скарг громадян на невірні дії окружних відділів комунального господарства УРСР, виборчих прав, про денационалізацію домоволодінь, 1924 р., 251 арк.
2. Оп. 2. Спр. 1727. Листування з Наркоматом внутрішніх справ УСРР, Прокуратурою Республіки та Губвиконкомами з приводу розгляду заяв громадян про дозвіл повернутись з за кордону бувшим офіцерам білої армії, про зняття з особливого обліку бувших білогравдійців, про відмінну адміністративної висилки за межі України, про поновлення виборчих та громадянських прав та про звільнення з під арешту, 4 січня – 27 грудня 1924 р., 383 арк.
3. Оп. 2. Спр. 2682. Виписки з протоколів засідань Президії ВУЦВКу та листування з виконкомами з питань роботи комісії по розгляду скарг та виселенню бувших поміщиків, 8 жовтня 1925 р.–14 червня 1927 р., 249 арк.
4. Оп. 2. Спр. 2823. Листування з Прокуратурою УСРР та окружними виконкомами про розгляд скарг окремих громадян на не правильні дії представників Радянської влади на місцях, 28 листопада 1925 – 31 грудня 1926 р, 240 арк.

5. Оп. 3. Спр. 68. Протоколи та виписки з протоколів засідань ВУЦВКу, виконкомів та їх комісій; доповідь Харківського окрвиконкому про проведення виборів до Харківської міськради, клопотання про зняття з особливого обліку бувших білих офіцерів та листування з виконкомом в справі цих клопотань, 28 серпня 1926 р.–24 листопада 1926 р., 328 арк.
6. Оп. 3. Спр. 97. Листування з Наркомземом, Наркомфіном УРСР, Прокураторою УРСР та виконкомом з питань розгляду заяв громадян про денационалізацію і закріплення за ними будинків і садиб, про неправильне скасування умов на оренду землі, про повернення їм грошей за конфісковане майно та за невикористані вклади в ощадні каси, 20 серпня 1926–28 грудня 1927 р., 423 арк.
7. Оп. 3. Спр. 105. Листування з Наркоматом внутрішніх справ УРСР, окрвиконкомом про розгляд заяв громадян позбавлених виборчих прав, про їх відновлення, про припинення висилки за межі УРСР і округів, про зняття з особливого обліку білогвардійців та про прийняття до українського громадянства 1926–1927 рр., 404 арк.
8. Оп. 3. Спр. 132. Протоколи засідань Миколаївського окрвиконкому та листування з ними про виселення поміщиків з меж цього округу, 8 січня 1926 – 28 квітня 1930 р., 49 арк.
9. Оп. 3. Спр. 174. Справа з клопотанням ВУЦВКу перед ЦВК СРСР про продовження терміну виселення колишніх поміщиків із бувших їхніх володінь до 1 березня 1926 р., 2 січня 1926 р.– 20 вересня 1926 р., 37 арк.
10. Оп. 3. Спр. 328. Справа про позбавлення колишніх поміщиків, великих землевласників і трудових орендарів права на землекористування і виселення їх з господарств, які належали їм до встановлення Радянської влади на Україні, 28 грудня 1926 р.–14 січня 1928 р., 90 арк.

11. Оп. 3. Спр. 330. Листування з Могилівським окрвиконкомом про виселення та розгляд заяв бувших поміщиків цього округу., 18 серпня 1926 р.–11 липня 1928 р., 176 арк.
12. Оп. 3. Спр. 1771. Листування з ЦВК СРСР, наркоматами УРСР та окрвиконкомаами про розгляд заяв громадян невірних дій представників місцевої радянської влади і про те, що в державних установах працюють колишні поміщики і куркулі, 8 лютого 1927 р.–8 грудня 1927 р., 175 арк.
13. Оп. 3. Спр. 1878. Заяви колишніх поміщиків про припинення їх виселення, виписи з протоколів засідання Малої президії ВУЦВКу і листування з Наркомвнусправ, прокуратурою УРСР та окрвиконкому про розгляд цих справ, 1927–1928 рр., на 178 арк.
14. Оп. 3. Спр. 1892. Справа з клопотанням ВУЦВКу перед ЦВК РССР про залишення в силі постанови Центрвиборкому УРСР від 4. 1. 1924 р. «Про порядок відновлення в виборчих правах осіб із робітників, селян, казаків, кустарів, і ремісників, які добровільно служили рядовими в білих арміях», 4 січня 1927 р.–9 червня 1927 р., на 18 арк.
15. Оп. 4. Спр. 1080. Сравнительный обзор новой редакции украинской инструкции о выборах в Советы с союзным избирательным законодательством, 26 апреля–16 июня 1927 г., 28 листах.

Фонд 5. Народний комісаріат внутрішніх справ Української РСР

16. Оп. 1. Спр. 111. Циркуляри Наркомвудела УССР о нормах оплаты труда сотрудников лагерей принудительных работ и их штаты, сентябрь – ноябрь 1920 г, 28 листах.
17. Оп. 1. Спр. 360. Материалы об организации лагерей для военнопленных и принудительных работ, 29 июля–4 декабря 1920 г., 97 листах.
18. Оп. 1. Спр. 365. Материалы об организации и работе лагеря принудительных работ в Екатеринославе, 19 июля–23 декабря 1923 г., 54 листах.

19. Оп. 3. Спр. 44. Инструкции центральной избирательной комиссии по выборам в Советы при Наркомвнуделе УССР, 15 декабря 1927 г., 78 листах.

Фонд 166. Народний комісаріат освіти УРСР

20. Оп. 2. Спр. 233. Протоколи засідань колегії Головпрофосу УСРР за 1921 р. /оригінали/ в IV томах, т. 1. Список співробітників Головпрофосу УСРР на серпень 1921 р., 2–30 серпня 1921 р., 20 листах.
21. Оп. 2. Спр. 1037. Статистичні зведення про наявність викладачів та студентів вищих і середніх і інших навчальних закладів профтехнічної мережі по губерніях України на 01.10.22 р. – 01.10.24 р., 89 листах.
22. Оп. 3. Спр.802. Листування з губвідділами профосвіти, учбовими закладами та студентами різних вузів України про звільнення і зниження плати за навчання, прийом, виключення, відновлення студентів 28.07-29.11.1923, 89 арк.
23. Оп. 4. Спр. 339. Матеріали про стан та роботу науково-педагогічної і методологічних комітетів при відділах народної освіти України (протоколи, циркуляри, звіти, доповіді, доповідні записки, плани, статистичні відомості, таблиці, 30 груд. 1924–16 травня 1925 р., 826 листах.
24. Оп. 4. Спр. 710. Справа про розгляду заяв студентів Катеринославського та Київського інститутів народного господарства, що були виключені внаслідок соціально-академічної перевірки, 4 листопада 1924 р. – 20 січня 1925 р., 184 арк.
25. Оп. 8. Спр. 410. Протоколи засідань Центральної комісії по студентських справах, 28 листопада 1928 р. – 17 серпня 1929 р., 224 арк.
26. Оп. 8. Спр. 450. Матеріали про затвердження наукових робітників по інститутах України (анкети, заяви, протоколи, друковані роботи, довідки), 30 січня 1928 – 9 вересня 1929 р., 813 листах.

27. Оп. 9. Спр. 316. Матеріали про поновлення в правах студентів вузів і технікумів УРСР. /постанови, виписки з протоколів, заяви, довідки/, листопад 1929 р. – листопад 1930 р., 105 арк.
28. Оп. 9. Спр. 1417. Протоколи засідання Харківської окружної комісії в студентських справах, матеріали до них, 4 січня – 20 квітня, 1930 р., 143 арк.
29. Оп. 9. Спр. 1737. Протоколи засідань Харківської окружної комісії в студсправах. Заяви студентів вузів, технікумів країни про прийом, переведення, виключення з учбових закладів та поновлення в правах, 4 березня 1930 р. – 13 вересня 1930 р., 199 арк.
30. Оп. 11. Спр. 331. Листування з викладачами, студентами учбових закладів України про призначення, звільнення, переміщення по службі викладачів, перевод, прийом, поновлення в правах студентів, 13 січня – 31 грудня 1933 р, 156 арк.
31. Оп. 11. Спр. 352. Доповідна записка про роботу історичних факультетів державних університетів та листування з вищими і середніми учбовими закладами про забезпечення їх приміщенням та розгляд скарг професорського і викладацького складу на 1934 р., 7 лютого 1934 р.–16 грудня 1934 р., 212 арк.

Фонд 331. Уповноважений комісії сприяння вченим при Раднаркомі УРСР, (ВУКСВ)

32. Оп. 1. Спр. 1. Протоколи засідань комісії по удлучшенію быта ученых при ВУКСУ и материалы к ним, дек. 1921–янв. 1923 г., 118 листах.
33. Оп. 1. Спр. 6. Документы об обеспечении научных работников УССР и их семей продпайками (анкеты, заявки, списки, переписка), 1923 г., 217 листах.

34. Оп. 1. Спр. 7. Документи о предоставлении продпайков, обеспечении жильем, обувью, и одеждой научных работников УССР (докладные записки, заявление, сведения, справки, переписка), 30 ноября 1921 – 6 января 1923 г., 413 листах.
35. Оп. 2. Спр. 4. Документи по личному составу работников УССР (анкеты, заявления, удостоверения, справки, переписка), 30 авг. 1922 г. – 31 дек. 1923 г., 1080 листах.
36. Оп. 2. Спр. 5. Документи о планировании работы ВУКСУ (постановления, положения, инструкции, доклады, сведения, переписка), 1921 г.–29 сентября 1927 г., 33 листах.
37. Оп. 2. Спр. 65. Документи по личному составу научных работников, зарегистрированных в ВУКСУ / таблица, сведения, списки, переписки, 1 янв. 1923 г.–31 дек. 1926 г., 255 листах.

Фонд 539. Народний комісаріат робітничо-селянської інспекції УРСР

38. Оп. 16. Спр. 585. Протокол заседания комиссии по чистки аппарата правления Южных ж.д., 24 мая 1930 г., 110 листах.
39. Оп. 16. Спр. 678. Протоколы заседания комиссии по чистке аппарата Наркомпроса УССР, 30 июня–31 августа 1930 г., 189 листах.

Фонд 2605. Українське бюро Всеросійської Центральної Ради професійних спілок (Укрбюро ВЦРПС)

40. Оп. 1. Спр.1187. Протоколи засідань президії та секторів ВУМБІТу, 7 грудня 1925 р. – 24 грудня 1926 р., 358 арк.
41. Оп. 2. Спр. 229. Протоколи засідань Президії Всесоюзного міжсекційного бюро інженерів і техніків (ВУМБІТ) при ВЦРПС, 12 листопада 1926 р. – 10 січня 1928 р., 189 арк.

42. Оп. 2. Спр. 233. Матеріали діяльності ВУМБІТу (обіжники положенням, інструкції, звіти, доповіді, повідомлення), 28 січня – 31 грудня 1926 р., 424 арк.

**Центральний державний архів
громадських об'єднань України (ЦДАГО України)**

**Фонд 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України
(ЦК КП(б)У)**

43. Оп. 6. Спр. 88. Стенограммы заседаний Политбюро ЦК КП(б)У (протоколы №№ 17-19, 22-24), 2 апр. 1926 – 14 мая 1926 г., 205 листах.
44. Оп. 6. Спр. 89. Стенограммы заседаний политбюро ЦК КП(б)У (к протоколам №№ 25-30), (22 мая 1926 – 30 июня 1926 г.), 223 листах.
45. Оп. 20. Спр. 118. Информационные бюллетени политических управлений Народного Комиссариата по военным делам и Революционного Военного Совета Республики о политическом и экономическом положении в губерниях РСФСР и Украины, мобилизации Красной Армии, боевых действиях на фронтах Киевского, Харьковского направления, состоянии военных округов и действующих армий и другим вопросам, 24 марта 1919 г. – 18 сентября 1919 г., 116 листах.
46. Оп. 20. Спр. 161. Переписка с наркоматами УССР / продовольствия, земледелия, труда и социального обеспечения/ о продовольственном положении в губерниях, ходе продрозверстки, создании правления Всеукраинского кооперативного союза, комитетов незаможных селян, проведении «Недели семьи красноармейца», пенсионном обеспечении инвалидов труда и войны, перемещении сотрудников и др. вопросам, 2 февраля 1920 г.–27 декабря 1920 г., 165 листах.

47. Оп. 20. Спр. 180. Заявления, письма партийных работников, отдельных коммунистов, граждан в ЦК КП/б/У, на имя секретарей ЦК о предоставлении работы, перемещении по службе, откомандировании в другие организации, мобилизации в Красную армию, направлении на учебу и др. вопросам личного характера, 15 января 1920 г.–30 июля 1920 г., 130 листах.
48. Оп. 20. Спр. 335. Переписка с ЦК РКП/б/, губкомами партии, Всеиздатом, Наркомпросом УССР по вопросам агитационно-массовой работы, снабжении литературой и др. вопросам. Финансовые отчеты и смета редакции газеты «Коммунист». Статья В.П. Затонского «Красный вахмистр не выдаст – белый генерал не съест». Портретные зарисовки, карикатуры, заказы Всеиздата. Статьи редколлегии Киевских военно-политических курсов, 20 января 1920 г.–31 декабря 1920 г., 179 листах.
49. Оп. 20. Спр. 988. Телеграммы ЦК КП/б/У директивного характера губкомам партии о порядке выборов делегатов на XI съезд КП/б/У, выработке планов работы, сборе денежного налога, мобилизации в Красную Армию и др. организационно-партийным вопросам, 3 января 1922 г.–29 декабря 1922 г., 286 листах.
50. Оп. 20. Спр.1448. Циркулярні листи ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У про агітаціно-масову, пропагандистську роботу, проведення політичних кампаній, антирелігійну пропаганду, підготовку педагогічних кадрів, 1922 р., 267 арк.
51. Оп. 20. Спр.2009. Листування з Наркомпросом УСРР, РНК УСРР, ВУЦВК, ЦК ЛКСМУ про ліквідацію неграмотності, постановку навчально-педагогічної роботи в навчальних закладах, підготовку професіональних кадрів, 1925 р., 172 арк.
52. Оп. 20. Спр. 2453. Заявления, письма, статьи руководящих партийных работников, членов партии, беспартийных, выписки из протоколов партийных собраний направленные в ЦК КП(б)У о фракционной

- деятельности оппозиционеров, их выступлениях и борьбе с ними. В деле имеются письма, обращения оппозиционного характера, 5 января 1927 г.–17 октября 1927 г., 170 арк.
53. Оп. 20. Спр. 2455. Постановление Политбюро ЦК КП(б)У "Об итогах украинизации", справки, докладные записки, статистические сведения, переписка с партийными, советскими, хозяйственными органами, наркоматами республики о ходе украинизации в республике. В деле имеются выписки из выступлений ответственных партийных работников по вопросам украинизации /1923 г./, 14.01.1927–27.11.1927 г., 206 листах.
54. Оп. 20. Спр. 2456. – План работы, протоколы, стенограмма заседаний комиссий Политбюро ЦК КП(б)У по украинизации, 3.01.27– 15.10.1927 г., 38 листах.
55. Оп. 20. Спр. 2683. Заявление бывших членов мелкобуржуазной партии УКП о приеме их в члены ВКП(б). Характеристики на бывших членов УКП, 2.03.192 –11.08.1928 г., 3 листах.
56. Оп. 20. Спр. 2687. Витяги з протоколів засідань Секретаріату ЦК КП(б)У, доповідні записки партійних та радянських органів, листування з повітовими комітетами партії, 1928 р., 36 арк.
57. Оп. 20. Спр. 2917. Директивні листи, агітаційно-пропагандистський відділ ЦК партії про агітаційно-пропагандистську роботу під час проведення хлібозаготівлі, доповідні записки про прийом у вузи, 1929 р., 128 арк.
58. Оп. 20. Спр. 2952. Итоги работы и выводы Центральной комиссии ЦК КП(б)У по пересмотру итогов административно-технического персонала треста «Донуголь». Докладные записки, письма правления треста «Донуголь» в ЦК КП(б)У о производственной деятельности, реорганизации системы управления каменно-угольной промышленности

Донбасса, продовольственном снабжении рабочих и др. вопросам, 23 января 1929 г.–18 декабря 1929 г., 95 листах.

59. Оп. 20. Спр. 2994. Доповіді, звіти ДПУ УРСР до ЦК КП (б) У щодо ліквідації контрреволюційних організацій, результатах боротьби з злочинністю, стану справ на Південній залізниці, настроях робочих в зв'язку з переоформленням колективних договорів, стан справ робітничої кооперації, закриття церков та інших питаннях, 1930 р., 258 арк.
60. Оп. 20. Спр. 6455. Докладная записка наркома просвещения УССР В.П. Затонського в ЦК КП/б/У на имя С.В. Косиора «О состоянии массово-политической работы среди школьников», 3 апреля 1934 г., 32 листах.
61. Оп. 20. Спр. 6582. Докладные записки Уполномоченного Комиссии партийного контроля при ЦК ВКП(б) по Киевской области в ЦК ВКП(б) на имя И.В. Сталина, Л.М.Кагановича о политическом и хозяйственном состоянии погранполосы УССР и пограничной охраны на границе республики. Письма Уполномоченного Комиссии советского контроля при СНК СССР и Главного Управления советской милиции при СНК УССР по вопросам паспортизации в Днепропетровской и Николаевской областях, 11.01.1934 – 2.11.1934 г., 66 листах.
62. Оп. 20. Спр. 6583. Оперативные сводки и сводные ведомости Всесоюзного переселенческого Комитета при СНК СССР (ВПК) и Уполномоченного ВПК при СНК СССР на Украине по вопросам переселения на Украину населения из других регионов страны, 11.01.1934 – 26.02.1934, 202 листах.
63. Оп. 20. Спр. 6632. Справки ЦК КП(б)У о ходе проверки партдокументов по Днепропетровской области. «Материалы Днепропетровского обкома КП(б)У о розоблаченных, в результате проверки партдокументов, врагов партии. К докладу на Оргбюро ЦК КП(б)У», 1.09.1935 г.–16.12.1935 г., 41 листах.

64. Оп. 20. Спр. 6779. Проект постановления ЦК ВКП(б), докладная записка, постановление Уполномоченного Комиссии партконтроля при ЦК ВКП(б) по Одесской области о проведении паспортизации в портовых городах и пограничной зоне Украины, обмене паспортов в Одессе, 20.01.1935 – 15.11.1935 г., 19 листов.
65. Оп. 20. Спр. 6867. Докладная записка ЦК ЛКСМУ ЦК КП(б)У о проведенной конференции молодых учителей Украины. Стенограмма совещания при Киевском горкоме КП(б)У директоров, комсorghов и пионервожатых школ города/ направлена, неполный экземпляр/, 10 января 1936 г.–11 апреля 1936 г., 69 листах.

Фонд 7. Центральний Комітет Ленінської комуністичної спілки молоді України (Молодь за демократичний соціалізм) (ЦК ЛКСМУ (МДС))

66. Оп. 1. Спр. 906. Постановления и проекты постановлений ЦК ЛКСМУ, докладные записки о состоянии работы комсомольских организаций ВУЗов и техникумов, (23 января 1933 г. – 9 декабря 1934 г.), на 136 арк.
67. Оп. 1. Спр. 1107. Выписки из протоколов заседаний ЦКК, областных контрольных комиссий и переписка Особого сектора ЦК ЛКСМУ с ГПУ и комсомольскими организациями об исключении из комсомола, розыске комсомольцев, 7 декабря 1934 г – 29 ноября 1935 г., 193 л.

Фонд 22. Центральна Контрольна комісія ЦК КП(б)У

68. Оп. 1. Спр. 463. Анкеты (и другие документы) членов ВАРНИТСО по Украинской ССР с фамилиями на буквы "А – Я", 1928 – 1934 гг., 186 листов

Фонд 263. Колекція позасудових справ реабілітованих

69. Оп. 1. Спр. 42662. Особова справа Постернак Степан Пилипович, 1929 – 1930 рр., 286 арк.

Державний архів Черкаської області (ДАЧО)

Фонд 75. Виконавчий комітет Мокрокалигирської районної Ради депутатів трудящих, с. Мокра Калигірка Мокрокалигирського району Черкаської області

70. Оп. 1. Спр. 3. Протоколи засідань президій сільрад та загальних зборів виборців, довідки та посвідчення громадян району про родинний та маєтковий стан, 28 серпня 1928 р. – 28 листопада 1929 р., 230 арк.
71. Оп. 1. Спр. 8. Протоколи засідань пленумів Капустинської сільради, 7 березня 1929 – 23 грудня 1930 р., 71 арк.
72. Оп. 1. Спр. 14. Протоколи засідань президії та пленумів Сухо-Калигирської сільради, 1 січня 1930 – 13 грудня 1930, 55 арк.
73. Оп. 1. Спр. 16. Протоколи засідань президії та пленумів Мокрокалигирської сільради, 13 лютого 1930 р. – 16 жовтня 1930 р., 18 арк.
74. Оп. 1. Спр. 21. Протоколи засідань пленумів Веселокутської сільради, 13 березня 1930 – 10 грудня 1930 р., 69 арк.

Фонд 184. Шевченківський (Черкаський) окружний виконавчий комітет Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, м. Черкаси Шевченківського (Черкаського) округу

75. Оп. 1. Спр. 67. Акты проверки противопожарной охраны предприятий. Переписка с райисполкомами о проведении хлебозаготовительной компании, о помощи семьям погибших партизан и красноармейцев о выявлении и привлечении к ответственности спекулянтов хлебом, бывших кулаков, бандитов и белогвардейцев и по другим вопросам.

Списки лишённых избирательных прав – бывших служащих полиции и жандармерии, 01 июня 1927 – 25 ноября 1930, 576 листах.

76. Оп. 1. Спр. 114. Протокол заседание президиума окриспалкома от 21 марта 1930 г. о подтверждении мест расселение кулаков по районам округа. Списки кулаков Стеблеевского, Городищенского и Каменского районов. Копия. 21 марта 1930 г., 72 листах.
77. Оп. 1. Спр.115. Протоколы заседания президиума окриспалкомов и райиспалкомов об утверждении мест расселении кулаков. Списки кулаков Золотоношского и Чигиринского районов, 3 марта – 24 марта 1930 г., 44 листах.

Фонд 188. Відділ управління Черкаського повітового виконавчого комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, м. Черкаси Київської губернії

78. Оп. 1. Спр. 3. Циркуляры народного комиссариата внутренних дел, отдела управление Губисполкома об укреплении советского аппарата, о борьбе с бандитизмом, о запрещении еврейских комитетов помощи. Проект постановление демобилизованного комитета призывников при мобилизационном управление штаба РККА о способе забронировании рабочий силы в случае объявления мобилизации и переписка по этому вопросу. Сообщение об автокефальном движении в уезде. Списки, удостоверение, уставы религиозных общин. Переписка с церковным сонетом в предоставление помещения для религиозных общин и по другим вопросам. Списки сотрудников отдела управления, агентов уголовного расписка уездмилиции и интернированных белых офицеров, сведенье о наличии оружие в учреждении уезда. 22 июня 1921 г. – 23 декабря 1922 г., 247 листах.

Фонд 190. Відділ управління Богуславського повітового виконавчого комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, м. Богуслав Київської губернії

79. Оп. 1. Спр. 1. Декрет СНК, інструкція отдела управління Губисполкома и переписка с Волиспалкомами о регистрации бывших нетрудовых элементов. 25 августа 1920 – 7 марта 1921, 19 листах.

Фонд 375. Адміністративний відділ Шевченківського (Черкаського) окружного виконавчого комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, м. Черкаси Шевченківського (Черкаського) округу

80. Оп. 1. Спр. 54. Листування з окрвиконкомом, райвиконкомом, органами міліції про виявлення і виселення бувших поміщиків, про позбавлення прав. Циркуляри НКВС (копії) і відомості про хід місячника мобілізації, ліквідації неоплатності не податкових сум. 14 січня – 21 серпня 1930 р., 115 арк.

Фонд 1725. Ковалівський волосний виконавчий комітет Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, с. Ковалівка Пирятинського повіту Полтавської губернії

81. Оп. 1. Спр. 2. Протоколи засідань ліквідаційної комісії и акты об отчуждению земли и имущества у помещиков и кулаков; списки лиц и жителей по селам Ковалевской волости, получившие землю 3 марта 1920 – 21 апреля 1920, 188 листах.

Державний архів Київської області (ДАКО)

Ф. 112. Київський окружний виконавчий комітет ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, м. Київ, 1923 – 1930 рр.

82. Оп. 1. Спр. 59. Списки, анкети та автобіографії відповідальних працівників та голів сільрад Гоголівського району, квітень – жовтень 1923 р., 100 арк.

83. Оп. 1. Спр. 326. Листування з окркомісією КНС, губсудкомісією, райвиконкомама та іншими установами про землевпорядкування та розгляд скарг райсудземкомісіями, відкриття курсів для керівників сільськогосподарських колективів і роботу Горовської сільськогосподарської трудової артілі, відбудову телефонної лінії Васильків – Барахти, забезпечення шкіл приміщеннями та інші адміністративно-промислові, організаційні та господарські питання, 21 січня – 31 грудня 1924 р., 1382 арк.
84. Оп. 1. Спр. 393. Постанови ВЦВК і РНК УРСР, протоколи засідань президії ВУЦВК та РНК УРСР за березень – грудень 1924 р., 385 арк.
85. Оп. 1. Спр 395. Протоколи передвиборчих поширених засідань сільрад, загальних зборів виборців Шепелицького району, Малинського округу та матеріали до протоколів. Списки громадян позбавлених виборчих прав за жовтень 1924 р., 17 жовтня – 13 грудня 1924 р., 173 арк.
86. Оп. 1. Спр. 472. Протоколи засідань Жукинського райвиконкому та райвиборчкому. Листвання з райвиконкомом про поновлення громадян у виборчих правах, 5 вересня – 18 листопада 1924 р., 39 арк.
87. Оп. 1. Спр. 550. Протоколи засідань президії окрвиконкому. Структура та штатні розписи райвиконкомів. Інструкція та положення про права та обов'язки районних та сільських ревізійних комісій. Листування з райвиконкомама про роботу райКНС. Порядок використання земель трудшколами, налагодження роботи сільрад та з інших важливих організаційних питань, 18 вересня 1925 – 29 січня 1926 р., 728 арк.
88. Оп. 1. Спр. 579. Анкети, особові листки та автобіографії відповідальних робітників окрвиконкому за 1925 р., 304 арк.
89. Оп. 1. Спр. 607. Листування з райвиконкомама та окружним відділом комунального господарства про проведення націоналізації та денационалізації будинків приватних осіб в районах округу, 23 листопада 1925 – 2 листопада 1926 р., 39 арк.

90. Оп. 1. Спр. 1086 Протокол засідання пленуму губвиконкому від 27 травня 1925 р. про ліквідацію Шевченківського округу, допомогу недородним районам Київщини. Листування з губвиконкомом, губземуправлінням про виселення колишніх поміщиків з їх маєтків та з інших питань, 27 травня – 27 липня 1925 р., 37 арк.
91. Оп. 1. Спр. 1128. Заяви громадян про видачу їм довідок в тім, що вони користувалися правами виборців, 5 вересня 1925 р. – 11 квітня 1926 р., 19 арк.
92. Оп. 1. Спр. 2319. Статистичні відомості про кількість виборців та громадян, позбавлених виборчих прав по полу, віку, національності, соціальний, національний, партійний склад делегатів окружного та районних з'їздів Рад та Київської міської Ради і сільрад округу за лютий, травень 1926 р., 156 арк.
93. Оп. 1. Спр. 3710. Витяг з протоколу засідання президії окрвиконкому від 8 жовтня 1928 р. по розгляду справ громадян м. Києва на постанови окрадмінвідділу про адмінвиселення з приміщень та матеріали до протоколу, 35 арк.
94. Оп. 1. Спр. 5843. Витяг з протоколу засідання президії окрвиконкому від 20 жовтня 1929 р. про виведення гр. Недашківського з президії Іванківського райвиконкому за зв'язок з куркулями та матеріали до протоколу, 3 арк.
95. Оп. 1. Спр. 5845. Витяг з протоколу засідання президії окрвиконкому від 18 серпня 1929 р. про вилучення садиби у громадянки с. Пії Ржищівського району Можари Г. під будівництво школи та матеріали до протоколу, 18 арк.
96. Оп. 1. Спр. 5853. Витяги з протоколів засідань президії окрвиконкому від 19 листопада 1928 р., 7 січня 1929 р. про розгляд заяв громадян, повернення їм їх будинків в м. Києві, Переяславі, Боярці та матеріали до протоколу, 40 арк.

97. Оп. 1. Спр. 6368. Книга реєстрації скарг громадян округу позбавлених виборчих прав у 1929 р., 123 арк.
98. Оп. 1. Спр. 6392. Анкети, витяги з протоколів та інші матеріали про роботу Київської районної ревізійної комісії, 26 березня 1929 р. – 1 січня 1930 р., 25 арк.

Ф. 126 Київський районний виконавчий комітет Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (райвиконком), м. Київ, 1923 – 1932.

99. Оп. 1. Спр. 20. Протоколи, акти, листування з питань землекористування, 14 січня – 18 листопада 1929 р., 128 арк.
100. Оп. 1. Спр. 35. Протоколи засідань президії райвиконкому, пленумів райпарткому та матеріали до протоколів, 8 січня – 7 серпня 1930 р., 193 арк.
101. Оп. 2. Спр. 12. Справа по суперечці громадянина Соловйова Тараса Семеновича з Південно-Західною залізницею про землю та будинок, 4 березня 1927 р. – 28 серпня 1928 р., 48 арк.
102. Оп. 2. Спр. 23. Розпорядження Наркомзему про вселення хуторів у села та листування з сільрадами з цього питання. Відомості про соціально-економічний та національний склад хуторів, 17 травня 1930 – 1 грудня 1931 р., 56 арк.
103. Оп. 2. Спр. 25 Справа по позову громадянина Тернового Михайла до громадян Буяла Семена та Полоси Сергія про позбавлення права на землю та будинок, 28 березня – 3 травня 1930 р., 16 арк.
104. Оп. 3. Спр. 11. Листи адміністративного відділу Київського окрвиконкому про своєчасне повідомлення міліції про утворені злочини, про виселення за межі округи великих землевласників, 5 – 10 березня 1929 р., 3 арк.

105. Оп. 3. Спр. 15. Листування з окрвідділом Держполітправління з питань особового складу та анкети працівників райвиконкому, 23 лютого – 17 серпня 1930 р., 26 арк.

Ф. 130. Переяславський районний виконавчий комітет Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (райвиконком), 1923 – 1931 рр.

106. Оп. 1. Спр. 4. Звіти та відомості про кількість зареєстрованих актів громадянського стану за жовтень 1923 – вересень 1924 р., 16 листопада 1923 – 17 грудня 1924 рр., 347 арк.

107. Оп. 1. Спр. 15. Відомості про кількість та хід розгляду скарг з питань землекористування. Список членів судово-земельної комісії та скарги громадян, 14 лютого – 13 грудня 1923 р., 121 арк.

Ф. 290. Київська окружна контрольна комісія КП(б)У – окружний відділ робітничо-селянської інспекції (ОКРКК – РСІ), 1925 – 1931.

108. Оп. 1. Спр. 34. Доповідна записка ОКРКК–РСІ про виселення бувших поміщиків з Київського округу, матеріали до записки та інші матеріали до протоколів засідань ОкрКК–РСІ, 1929 р., 162 арк.

109. Оп. 1. Спр. 803. Протоколи засідань Київської Окружної комісії по чистці радапарату за 1929 р., 34 арк.

110. Оп. 1. Спр. 821. Протоколи засідань апеляційної комісії по розгляду апеляцій осіб, вичищених з радапарату за 1929 р., 56 арк.

111. Оп. 1. Спр. 829. Доповідь комісії про наслідки чистки радянського апарату по Київському округу за 1929 р. та матеріали до доповіді, 1929 р., 72 арк.

112. Оп. 1. Спр. 839. Списки робітників і службовців промислових підприємств і установ м. Києва та Київського округу, які підлягають закритій чистці, 1929 р., 29 арк.

113. Оп. 1. Спр. 1123. Доповідна записка комісії ОкрКК-РСІ про розгляд листів та нотаток в газетах «Пролетарська правда», «Київський пролетарій» та листування з редакціями з цих питань, 1927 р., 104 арк.
114. Оп. 1. Спр. 1372. Справа про розгляд скарги гр. Коваленка про виселення його з квартири, 1929 р., 9 арк.
115. Оп. 1. Спр.1374. Справа про розгляд скарги гр. Манеліса про виключення його з складу студентів, 1929 р., 7 арк.
116. Оп. 1. Спр. 1494. Справа про розгляд скарги гр. Манеліса про виключення з складу студентів інституту та технікуму його синів, 1929 р., 18 арк.
117. Оп. 1. Спр. 1533. Справа про розслідування допису в газеті «Комсомолец України» про виключення зі складу студентів зоотехнічного інституту сина бувшого куркуля гр. Рубана. 1930 р., 15 арк.
118. Оп. 1. Спр. 1540. Справа про розслідування допису в газеті «Радянське село» про виключення з педагогічних курсів сина куркуля гр. Беймут, 1930 р., 12 арк.
119. Оп. 1. Спр. 1562. Справа про розслідування допису в газеті «Радянське село» про проникнення чужого елемента в крамницю села Бородянки, 1930 р., 14 арк.

Ф. 1277. Княжицька сільська рада робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, 1921–1934 рр.

120. Оп. 1. Спр. 41. Протоколи виборчих зборів громадян та засідань сільвиборчкому про вибори сільради. Списки громадян, позбавлених виборчих прав, 25 листопада 1928 – 3 лютого 1929 р., 36 арк.
121. Оп. 1. Спр. 147. Список осіб позбавлених виборчих прав, 1930 – 1931 рр., 12 арк.

122. Оп. 1. Спр. 184. Протоколи загальних зборів громадян села про вибори сільради. Списки осіб, позбавлених виборчих прав, 4 жовтня – 18 листопада 1934 р., 78 арк.

II. Опубліковані документи і матеріали

Збірники документів і матеріалів

123. VII Всеукраїнський съезд Советов. 10–14 декабря 1922 г.: Стенографический отчет. Бюллетень. Харьков : Изд-во Секретариата ВУЦВК и Управления делами Совнаркома УССР, 1922. № 3–4. 141 с.
124. Бюлетень (відомості про громадян, що зазнали політичних репресій). Редакційна колегія обласної книги науково-документальної серії видання «Реабілітовані історією». Випуск 2. Миколаїв : Світогляд, 1996. 64 с.
125. Бюллетень ЦВК №1 (Матеріали до передвиборчої кампанії 1926–1927 рр.). Харків : Вид-во ВУЦВКу, 1926. 157 с.
126. Валк С. Декреты Советской власти. Т. 1. 25 октября 1917 г. – 16 марта 1918 г. Москва : Политиздат, 1957. 624 с.
127. Девятый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины, 6–12 декабря 1925 г.: Стенографический отчет. Харьков : Пролетарий, 1926. 395 с.
128. Декреты Советской власти. Т. I. Москва : Гос.изд-во полит. литературы, 1957. 626 с.
129. Декреты Советской власти. Т. IX. Июнь – июль 1920 г. / Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС, Ин-т истории СССР АН СССР. Москва : Политиздат, 1978. 460 с.
130. Декреты Советской власти. Т. XIII. 1 февраля – 31 марта 1921 г. / Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС, Ин-т истории СССР АН СССР. Москва: Политиздат, 1989. 574 с.

131. Декреты Советской власти. Том II. 17 марта – 10 июля 1918 г. Москва : Гос. издат-во политической литературы, 1959. 686 с.
132. Декреты советской власти: В 3 т. Москва : Госполитиздат, 1964. Т. 3. 664 с.
133. Діяльність робітничо-селянського Уряду України: Звіт Х Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. Харків : Вид. Секретаріату ВУЦВК та УС РНК УСРР, 1927. 190 с.
134. Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1921 р. / Рада Народних Комісарів УРСР, Народний Комісаріат Юстиції УРСР. 2-е офіц. вид. Харків : Вид. Народ. Комісаріата Юстиції, 1921. 703 с.
135. Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1933 рік. Харків : Вид-во ВУЦВК «Радянське будівництво і право», 1933. 925 с.
136. Збірник постанов та розпоряджень робітничо-селянського уряду України / Рада Народних Комісарів УРСР, Народний Комісаріат юстиції УРСР. Харків : Друк. «Вукопспілки», 1922. 1147 с.
137. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1919 – 1920 рр. Харьков : Правительственная типография, 1921. 790 с.
138. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1925 рік. Харків : Друкарня ПУ УВО ім. М. Фрунзе, Відділ 1. Ч. 48-79, 1925. 470 с.
139. Из истории Всероссийской Чрезвычайной комиссии, 1917-1921 гг.. Сборник документов / Сост.: Гончаров А.К., Дорошенко И.А., Козичев М.А., Павлович Н.Н.; Редкол.: Белов Г.А., Куренков А.Н., Логинова А.И., Плетнев Я.А., Тикунов В.С. Москва : Госполитиздат, 1958. 511 с.

140. История Советской Конституции (в документах). 1917–1956 / Сост. А. А. Липатов, Н. Т. Савенков. Москва : Государственное издательство юридической литературы, 1957. 1046 с.
141. Комітети незаможних селян України (1920–1933): зб. документів і матеріалів / упоряд. Г. Т. Ісип, А. П. Карташова, А. З. Міщенко та ін. Київ : Наук. думка, 1968. 640 с.
142. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: в 2-х т. Київ : Політвидав, 1976. Т. 1. 1918–1941. 1064 с.
143. Уголовный кодекс Украинской ССР 1927 г. Уголовное законодательство СССР и союзных республик. Сборник (Основные законодательные акты). Москва : Государственное издательство юридической литературы, 1957. 532 с.
144. Короткий огляд діяльності робітничо-селянського уряду України за 1924-1925 рік. Харків: Вид-во Організац.-інформвідділу Управління справами РНК УСРР, 1926. 48 с.
145. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Изд. 7. Москва : Госполитиздат, 1954. Ч. I. (1898–1924). 832 с.
146. Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші документи Комуністичної партії і Радянського уряду (1919–1959): У 2 т. ред. О.В. Килимник. Київ : Основа, 1960. Т. 1. 884 с.
147. Ленин В. и ВЧК. Сборник документов (1917–1922 гг.). Москва : Политиздат, 1975. 527 с.
148. Лубянка. Сталин и ВЧК–ГПУ–ОГПУ–НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. Январь 1922 – декабрь 1936 / под. ред. акад. А. Н. Яковлева. Москва : МФД, 2003. 912 с.

149. Письма И.В. Сталина – В.М. Молотову. 1925–1936 гг.: Сб. док. Сост.: Л. Кошелева, В. Лельчук, В. Наумов. Россия молодая М.: Россия молодая, 1995. 304 с.
150. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919–1920): Зб. док. і матеріалів / Редкол.: М. А. Рубач (відп. ред.) та ін. Київ: Вид-во АН УРСР, 1957. 1083 с.
151. Собрание законов и распоряжений Рабоче-крестьянского Правительства СССР за 1932 г. Москва : Управление Делами Совета Народных комиссаров Союза ССР и Совета Труда и Оборона, 1932 г. 1074 с.
152. Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Союза Советских Социалистических Республик за 1934 г. Москва : Управление делами Совета министров СССР, 1948. 983 с.
153. Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Союза Советских Социалистических Республик за 1935 г. Москва : Управление делами Совета министров СССР, 1948. 1037 с.
154. Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства СССР за 1930 г. Москва : Управление Делами Совета Народных комиссаров Союза ССР и Совета Труда и Оборона, 1930 г. 1166 с.
155. Собрание Советских конституций и конституционных актов. Предисловие и систематика проф. А. Л. Малицкого. Харьков : Юридическое издательство Наркомюста УССР, 1928. 211 с.
156. Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1917 – 1918 гг. Москва : Управление делами Совнаркома СССР, 1942. 1483 с.
157. Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1919 г. Москва : Управление делами Совнаркома СССР, 1943. 794 с.
158. Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1920 г. Москва : Управление делами Совнаркома СССР, 1943. 527 с.

159. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины за 1919 г. Киев : Т-во «Печатная С.П. Яковлева», 1919. 580 с.
160. Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР / Упоряд. В. М. Волковинський, П. С. Гончарук, А. Д. Гришин та ін. Київ : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1963. Т. 1 (1917 – 1941 рр.). 771 с.

Періодична преса

161. Авдієнко М. Народна освіта на Україні в 1927/28 році. *Радянська освіта*. 1928. № 10. С. 15–26.
162. Вилазка класового ворога на фронті мовознавства. *Пролетарська правда*. 1933. 16 квітня.
163. виправити помилки, припущені колишнім проводом НКО УСРР. З резолюції загальних зборів осередку КП(б)У НКО УСРР з 23.VI. 1933 р. *Більшовик*. 1933. 3 липня.
164. Відозва до української радянської інтелігенції та всього радянського суспільства, зачитана разом з привітанням на Всеукраїнській партконференції КП(б)У. *Вісті ВУЦВК*. 1924. 18 травня.
165. Вількер А. Як я працюю. *Піонерважаний*. 1938. № 7. С. 29–30
166. Вичистити з лав комсомолу. *Комсомолец України*. 1929. 17 грудня.
167. Диктатура пролетариата. *Вечерние известия Московского совета рабочих и красноармейских депутатов*. 1919. 2 июля.
168. Жаймода О. Українська контрреволюція перед пролетарським судом. *Комуніст*. 1930. 22 березня
169. Изаксон А. Коммунальный съезд и текущая коммунальная политика. *Власть Советов*. 1920. № 5. С. 3–7.

170. Музиченко О. Сучасна школа в нас та за кордоном. *Радянська освіта*. 1924. № 12. С.93–97.
171. Муралов Н. Красная армия к ее четвертой годовщине. *Красная газета*. 1922., 23 февраля
172. Не стоит забывать. *Правда*. 1919 г. 3 августа
173. Несколько слов к оценке общих выводов одного ГМБИ. *Инженерный труд*. 1925. № 3. С.3–8.
174. Нэп и старые заветы. *Красная газета*. 1922. 14 февраля
175. Орловский Б. Нужен ли детдом? (в порядке дискуссии). *Детский дом*. 1929. № 2. С. 13–14.
176. Полоцький О. Загальне навчання на новому етапі. *Радянська освіта*. 1930. № 10. С. 3–12.
177. Про повернення колишніх учителів на роботу до політичної школи. Постанова РНК УСРР 8 травня 1934 р. *Вісті ЦВК УСРР*. 1934. 16 травня.
178. Пролетарии на коне. *Красная газета*. 1922, 23 февраля.
179. Рашпіль А. Куркульські стереотипи. *Студент революції*. 1933. № 2. С. 8–12.
180. Сенченко А., Постоловська Т. Розгромити до кінця рештки контрреволюційних націоналістів і троцькістів. *Комуніст*. 1934. 7 листопада.
181. Куди продерлися глитайські руки. *Червоний шлях* №11 (1447). 1929. 29 січня.
182. Чи не пече йому місце незаможника. *Червоний шлях* №11 (1447). 1929. 29 січня.
183. Хай діти визискувача не плямують радянської школи. *Червоний шлях* №11 (1447). 1929. 29 січня.

184. Шабльовський Є., Колесник П. Проти куркульсько-петлюрівського націоналізму в художній літературі. *Пролетарська правда*. 1933. 24 березня.

Мемуари та спогади

185. Григоренко П. Спогади. Київ : Україна, 2007. 664 с.
186. Гуменна Д. Дар Евдотеї. Іспит пам'яті. Кн. 1. Київські кручі; Кн. 2. Жара і крига / Передмова В. Пепи. Післямова С. Горошка. Київ: Дніпро, 2004. 520 с.
187. Єфремов С. Щоденники, 1923–1929. Київ : ЗАТ «Газета «РАДА», 1997. 848 с.
188. Суслик Р. Криваві сторінки з неписаних літописів (Козацько-хуторянська Полтавщина в боротьбі проти Московського комунізму). Англія : Б. в., 1956. 337 с.
189. Умань і уманчани очима П.Ф. Курінного. Уклад. Ю. В. Торгалю. Умань : Видавець «Сочінський», 2014. 428 с.
190. Чикаленко Є. Щоденник, 1919–1920. Видавнича комісія УВАН: гол. Любомир Винар. Київ, Нью-Йорк : Видавництво ім. Олени Теліги, 2005. 604 с.
191. Шаповал М. Большевизм і Україна. Прага : Вільна спілка, 1926. 60 с.
192. Шаповал М. Міжнаціональне становище українського народу. Прага : Вільна спілка, 1934. 111 с.

III. Наукові видання, монографії, статті

193. Антошин В. Коммунистическая партия Советского Союза в борьбе за создание советской народной интеллигенции. Москва: Знание, 1957. 48 с.

194. Абинякин Р. Бывшие белые офицеры в РККА в 1920-е годы. *Российская история*, 2013. № 4. С. 116–128.
195. Аитов Н. Проблемы социально-классовой структуры советского общества. Под ред. проф. С.Ф. Елисеева. Саратов : Изд-во Сарат. ун-та, 1982. 136 с.
196. Амвросов А. Социальная структура советского общества. Москва : Политиздат, 1975. 120 с.
197. Астахова В. Советская интеллигенция и ее роль в общественном прогрессе. Харьков : Вища школа, 1976. 155 с.
198. Бажан О. Репресивна діяльність органів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ на Київщині у 1919–1980-ті рр. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, 2011. № 1 (36). 415 с.
199. Барулин В. Российский человек в XX веке. Потери и обретения себя. Москва : СПб. Изд-во «Алетейя», 2000. 431 с.
200. Бейлин А. Кадры специалистов в СССР. Их формирование и рост. Москва : ГИЗ, 1935. 420 с.
201. Белоус В., Маторина И. Власть и интеллигенция: к вопросу о выселки интеллигенции в 1922 году. 1917 в судьбах российских граждан. Иваново: ИВГУ, 1997. С. 17–77.
202. Берто Д. Трансмиссии социального статуса в экстремальной ситуации. Судьбы людей: Россия XX век. Под. ред. В.Семеновой, Е.Фотеевой. Москва : Наука, 1996. С. 207–239.
203. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953 рр.: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2 кн. Кн.1. Київ : Либідь-Військо України, 1994. 432 с.
204. Білокінь С. Система обліків, анкетування й паспортизації населення як інформаційна основа державної політики масового терору. *Матеріали Всеукраїнської конференції сумної пам'яті великого терору 1937 року*

- «Злочин без кари» (3–4 листопада 1997 р.) Ч. 1. Київ : Стилос, 1998. С. 42–73.
205. Бойко Н. Рабочий класс Украины в период социалистического строительства (анализ массовых статистических источников 20–30-х годов). Киев: Выща школа, 1990. 155 с.
206. Большая советская энциклопедия. 1949–1958. Т. 48 : 2-е изд. Москва : Шербрук – Элодея, 1957. 672 с.
207. Бухарин Н. Проблемы теории и практики социализма. Москва : Политиздат, 1989. 512 с.
208. Бухарин Н. Экономика переходного периода Москва : Наука, 1989. 387 с.
209. Быков Р. До и после «Чучела». *Юность*, 1985. № 9. С. 87–96.
210. Велидов А. Красная книга ВЧК. 2-е изд., уточн., в 2-х томах. Москва : Политиздат, 1989. 540 с.
211. Виленский С. Дети ГУЛАГа, 1918–1956. Москва : МФД, 2002. 629 с.
212. Вишневский А. Эволюция семьи и семейная политика в СССР. Москва : Наука, 1992. 140 с.
213. Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938 рр.). Том 2. Відп. ред. В. Смолій. Київ : Інститут історії України НАН України, 2013. 812 с.
214. Владимирский М. Организация Советской власти на местах. Москва : Госиздат, 1921. 147 с.
215. Волков В. Коммунистическая партия и техническая интеллигенция в период строительства социализма в СССР. П.: Политиздат, 1975. 168 с.
216. Волкогонов Д. Семь вождей: Галерея лидеров СССР: В 2-х книгах, Кн. 1. Москва : Новости, 1995. 478 с.
217. Волкогонов Д. Сталин: Политический портрет: В 2 кн. Москва : Новости, 1992. 704 с.

218. Вольфсон С. Сталин об интеллигенции. *Советская наука* № 12, 1939. С. 65–77.
219. Вронська Т. Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади (1917–1953 рр.). Київ : Темпора, 2013. 624 с.
220. ВЧК – ГПУ / Сост. Ю. Фельштинский. Бенсон (Вермонт), 1989. С. 7–12.
221. ВЧК уполномочена сообщити... 1918 г. / Отв. ред. В.К.Виноградов. Москва : Кучково поле, 2004. 305 с.
222. ВЧК–ГПУ. Документы и материалы / Ред.-сост. Ю.Г. Фельштинский. Москва: Изд-во гуманитар. л-ры, 1995. 272 с.
223. Высылка вместо расстрела. Депортация интеллигенции в документах ВЧК – ГПУ. 1921–1923 / Сост. вступ. ст. В. Макаров, В. Христофоров. Москва : Русский путь, 2005. 544 с.
224. Выходцева И. Концепт «свой-чужой» в досоветской и советской словесной культуре. Саратов: ИЦ «Наука», 2009. 74 с.
225. Ганин А. «Помнят псы атаманы, помнят польские паны...». Почему побеждала Красная армия? *Родина*, 2011. № 2. С. 12–27.
226. Генкина Э. Из истории борьбы коммунистической партии за укрепление идеологического фронта. *Вопросы истории*, 1949, №1. С. 51–69.
227. Генкина Э. О ленинских методах вовлечения интеллигенции в социалистическое строительство (из ответа государственной деятельности В.И. Ленина в 1921-1922 гг.). *Вопросы истории*, 1965. № 4. С. 21–43.
228. Гершоноу М. Комментарии к Земельному кодексу УССР. 2-е изд., перераб. Харьков: Госполитиздат, 1925. 334 с.
229. Глезерман Г. Ликвидация эксплуататорских классов и преодоление классовых различий в СССР, Москва : Госполитиздат. 1949. 490 с.

230. Гогохія Н. Праця, навчання та дозвілля у житті дитини УРСР (1929 – 1939). *Проблеми історії України: факти, судження пошуки*. Київ : Інститут історії України НАН України, 2011. Вип. 20. С. 255–268.
231. Голицын К. Записки князя Кирилла Николаевича Голицына. Подгот. текста Б. П. Краевского. Москва : РДС, 1997. 400 с.
232. Голос народа. Письма и отклики рядовых советских граждан о событиях 1918–1932 гг. Отв. ред. А. К. Соколов. Москва : РОССПЭН, 1997. 328 с.
233. Горький М. О литературе: статьи и речи 1928–1936 гг. Ред. Н.Ф. Бельчикова. Москва : Советский писатель, 1937. 511 с.
234. Гриневич Л. «Тест на політичну лояльність»: суспільно-політичні настрої населення УСРР в умовах «воєнної тривоги» 1927 року. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2005. № 13. С. 343–355.
235. Гуревич А. Социальная история и историческая наука. *Вопросы философии*, 1990. № 4. С. 23–35.
236. Гусев В. Депортація групи української інтелігенції за кордон 1922 року. *Історія України*, 2003. № 46. С. 1–6.
237. Делія О. «Позбавленці» в контексті радянської соціальної політики 1920–1930-х років. *Гілея: науковий вісник*. Київ : ВІР УАН, 2013. Випуск 71 (4). С. 157–161.
238. Дети ГУЛАГа. 1918–1956. Под ред. акад. А.Н. Яковлева; сост. С. Виленский и др. Москва : МФД, 2002. 631 с.
239. Дзера О. Розвиток права власності громадян України. Київ : Вентурі, 1996. 272 с.
240. Диденко Г. Класс Украины в годы восстановления народного хозяйства (1921–1925). Київ : Изд-во АН УССР, 1962. 375 с.
241. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр.: в 2 т. Київ : Темпора, 2002. 319 с.

242. Дражевська Л. Спогади (1928–1929, 1933–1935). *Сучасність*. Мюнхен, 1983. № 1–2. С. 252–264
243. Дукельский С. ЧК на Украине. Сост. Ю. Г. Фельштинский. *Chalidze publications and Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta*, 1989. 151 с. Перепечатка с издания С. Дукельский. ЧК – ГПУ, Ч.1. Харьков : Гос. изд-во Украины, 1923. 76 с.
244. Ефремова Т. Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный. В 2 т. Москва : Наука, 2001. Т. 1: А–О. 1232 с.
245. Жиромская В. Советский город в 1921–1925 гг.: проблемы социальной структуры. Москва : Наука, 1988. 168 с.
246. З літопису колишніх спецслужб. Отчет о полугодовой деятельности (Январь–июнь 1922 года). *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 1997. № 1–2. Київ : Сфера, 440 с.
247. Золотарьов В. Секретно-політичний відділ ДПУ УСРР: справи та люди. Харків: Основа, 2007. 319 с.
248. Золотарьов В. ЧК–ДПУ– НКВС на Харківщині: люди та долі (1919–1941). Харків : Філіо, 2003. 477 с.
249. Золотарьова Ю. Маргіналізація суспільства як чинник соціальної девіації. *Вісн. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого*. №10. С. 206–221.
250. Зубко Г. Маргінальність – загальнотеоретична характеристика. *Право і безпека*. 2009. – № 5. С. 191–193
251. Иванов В. Бывшие люди. *Родина*. 1999. № 4. С. 70–73.
252. Изменения социальной структуры советского общества. 1921 – середина 30-х годов. Москва : Мысль, 1979. 344 с.
253. Иконников С. Создание и деятельность объединенных органов ЦКК-РКИВ 1923–1934 гг., Москва: Наука, 1971. 480 с.

254. Ильин В. Государство и социальная стратификация советского и постсоветского обществ, 1917–1996 гг.: Опыт конструктивистско-структуралистского анализа. Москва : Ин-т социологии РАН, 1996. 250 с.
255. Калакура Я. Українська історіографія. Київ : Генеза, 2004. 496 с.
256. Капустян Г. Перебіг процесів суспільно-політичного життя українського села кінця 1920-х–1930-х років в контексті викликів перебудови. Колективна монографія. Полтавщина. Шлях до незалежності. 1985–1991. Полтава : «Полтавський літератор», 2016. С. 603–608.
257. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX століть: Соціально-політичний портрет. Київ : Либідь, 1993. 176 с.
258. Касьянов Г., Даниленко В. Сталінізм і українська інтелігенція (20–30-ті роки). Київ : Наук. думка, 1991. 96 с.
259. Катриона Келли «Маленькие граждане большой страны»: интернационализм, дети и советская пропаганда. Авторизированный пер. с англ. Я. Токаревой. Москва : Новое литературное обозрение, 2003. № 60. С. 218–251.
260. Качинский В. Очередные задачи сельского хозяйства. *Народное хозяйство Украины. Очерки и статьи по хозяйственному строительству Украины*. Сборник второй. Харьков : 1921. С. 15–23.
261. Киридон А. Державно-церковні відносини в радянській Україні 1920-1930-х років: соціальний вимір. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Київ : Наук. думка, 2004. Вип. 12. С. 234–256.
262. Кирсанова Р. «Гимнастерка», «Джимми» «полпред»... *Родина*. 1997. № 11. С. 46–52.

263. Классы, социальные слои и группы в СССР. АН СССР. Ин-т философии; отв. ред. Ц.А. Степанян и В.С. Семенов. Москва : Наука, 1968. 230 с.
264. Коваль Р. Коли кулі співали. Біографії отаманів Холодного Яру і Чорного лісу. Київ–Вінниця: «Державна картографічна фабрика», 2006. 624 с.
265. Ковальський В., Кір'ян Т. Праця та соціальна політика. З історії міністерства. Київ : Поліграф Колегіум, 2002. 280 с.
266. Кокурин А., Петров Н. ГУЛАГ (Главное управление лагерей) 1918–1960. Москва: МФД, 2000. 888 с.
267. Коляструк О. Інтелігенція УСРР у 1920-ті роки: повсякденне життя. Харків : Раритети України, 2010. 386 с.
268. Кондурушкин И. Частный капитал перед советским судом. Пути и методы накопления по судебным и ревизионным делам 1918–1926 гг. Предисл.: Курский Д. Москва-Ленинград: Госиздат, 1927. 254 с.
269. Корновенко С. Селянська революція 1917–1921 рр.: ліквідація поміщицького землеволодіння в Україні. *Український селянин*. 2015. Вип. 15. С. 55–60.
270. Коровин В. История отечественных органов безопасности. Москва : Прогресс, 1998. 612с.
271. Коцур В. Згорання національного відродження на Україні в кінці 20-х – на початку 30-х років: трагічна доля інтелігенції. *Наукові записки з української історії*. Київ; Переяслав-Хмельницький, 1996. Вип. III. С. 23–32.
272. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. пер. з англ. Київ : Основа, 1997. 423 с.
273. Красильников С. На изломах социальной структуры: Маргиналы в послереволюционном российском обществе (1917 – конец 30-х гг.) Новосибирск: НГУ, 1998. 197 с.

274. Красильников С. Предисловие. В кн.: Судьбы русской интеллигенции. Новосибирск: Наука. 1991. 421 с.
275. Красовицький Б. Воспоминания. Харьков : Фолио, 2008. 732 с.
276. Крижанівський А. Маргіналізація правопорядку як реалія сучасного правового життя. *Сучасний вимір держави та права*, 2008. № 5. С. 87–94.
277. Крицман Л. Классовое расслоение в советской деревне: По данным волосных обследований. Москва : Госиздат, 1926. 190 с.
278. Криця-Надбужанський П. Листи до правителя України. *Лист Головного отамана Симона Петлюри*. Перемишль-Львів, 1932. 97 с.
279. Крючкова Т. Особенности формирования и развития общественно-политической лексики и терминологии. Москва: Наука, 1989. 151 с.
280. Кугель С. Новое в изучении социальной структуры. Москва : Об-во «Знание» РСФСР, 1968. 40 с.
281. Кузьменко М. Науково-педагогічна інтелігенція в УСРР 20 – 30-х років: соціально-професійний статус та освітньо-культурний рівень. Донецьк : НОРД-ПРЕСС, 2004. 455 с.
282. Куртуа С., Н. Верт, Ж-Л Панне, А. Пачковский, К. Бартошек, Ж-Л Марголен. Черная книга коммунизма. Преступления, терор, репрессии. Москва : Издательство «Три века истории», 2001, 2-е издание, исправленное, 780 с.
283. Лазуренко В. Заможне селянство України в умовах НЕПу. Черкаси : Відлуння-Плюс, 2003. 160 с.
284. Лазуренко В. М. Куркуль чи господар? Селянська економіка як соціальна категорія. Черкаси : Ваш Дім, 2005. 220 с.
285. Лазуренко В. Українське фермерство: злет і падіння (1921–1929 рр.). Черкаси : ЧДТУ, 2013. 474 с.
286. Лазуренко В., Паскаленко В. Український фермер в добу НЕПу. Черкаси : Вертикаль, 2011. 346 с.

287. Ларин Ю. Интеллигенция и Советы. Хозяйство, буржуазия, революция, госаппарат. Москва : Гос. изд., 1924. 91 с.
288. Ларин Ю. Итоги, пути и выводы новой экономической политики. Москва : ГИЗ, 1923. 127 с.
289. Ларин Ю. Частный капитал в СССР. Москва : Государственное издательство, 1927. 312 с.
290. Лебина Н. Повседневная жизнь советского города: Нормы и аномалии. 1920–1930-е годы. Москва : ИД «Летний Сад», 1999. 320 с.
291. Ленин В. Неправильные выводы из верных посылок. *Полное собрание сочинений*. Т. 41. Издание пятое Москва : Издательство политической литературы, 1981. 696 с.
292. Ленин В. Полное собрание сочинений. Том 54. Письма. Ноябрь 1921 – март 1923. Издание пятое. Москва : Политиздат, 1975. 864 с.
293. Ленин В. Удержат ли большевики государственную власть? Полное собрание сочинений. Т. 34. Издание пятое. Москва : Издательство политической литературы, 1969. 588 с.
294. Ленин В. Об очередных задачах советской власти. Полное собрание сочинений. Том 36. Издание пятое. Москва : Политиздат, 1969. 742 с.
295. Ленін В. Доповнення до проекту ввідного закону до кримінального кодексу РСФРР і листи Д. І. Курському. Повне зібрання творів. Т. 45. Київ : Політвидав України, 1974. 482 с.
296. Ленін В. Розпуск Думи і завдання пролетаріату. Повне зібрання творів. Т. 13. Київ : Політвидав України, 1971. 548 с.
297. Ленін В. Успіхи і труднощі Радянської влади. Повне зібрання творів. Т.38. Київ : Вид-во політ. літ-ри України, 1973. 342.
298. Литвин В. М. Історія України. Київ : Видавничий дім «Альтернативи». Т. 3 : Новітній час (1914–2004). Кн. 1. 2005. 831 с.

299. Литвинова В. Заходи Радянської влади, спрямовані на підвищення кваліфікації старих спеціалістів України (1921–1925 рр.). *Питання історії народів СРСР*. 1973. Вип. 15. С. 11–17.
300. Лопухин В. После 25 Октября. *Минувшее*. Москва : Наука, 1990. Вып. 1. С. 57– 69.
301. Лукина В. Динамика социальной структуры населения СССР: методология и методика исслед. Москва : Финансы и статистика, 1982. 182 с.
302. Луначарский А. Бывшие люди: очерк истории партии эсеров. Москва : Политиздат, 1922. 81 с.
303. Луначарский А. Проблемы народного образования. Сборник статей. Москва : Работник просвещения, 1923. 207 с.
304. Луначарський А. Інтеллігенція в її прошлому, настоящому і майбутньому. М.осква : Політиздат, 1924. 132 с.
305. Лутченко А. Создание инженерно-технических кадров в годы построения социализма в СССР (1926 – 1958). Минск: Высшая школа, 1973. 238 с.
306. Лясковська С. Обліки «політично неблагонадійного елементу» органами ВНК–ДПУ–ОДПУ: історичний аспект. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2010. № 1 (34). С. 22-52.
307. Мануильский Д. Классы, государство, партия в период пролетарской диктатуры. Москва : Красный пролетарий, 1928. 93 с.
308. Марков А. Что значит быть студентом: работы 1995–2002 гг. Москва : Новое лит. образование, 2005. 264 с.
309. Маркова С. Місцеві вибори в УСРР у 1927, 1929 роках: порівняльний аналіз. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. Вип. 4: На пошану професора А. О. Копилова. С. 373–382.

310. Маркова С. Суспільно-політичні зміни в українському селі у контексті формування комуністичної системи (1917–1933 рр.) : монографія. Кам'янець-Подільський: Видавець ПП Зволейко Д. Г. 2015. 544 с.
311. Марочко В. Соціально-правовий статус колишніх поміщиків в УСРР 1920-х рр. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Вип. XVIII. Київ : 2011. С. 244–255.
312. Маркус Б. К вопросу о методах изучения социального состава пролетариата в СССР. *История пролетариата СССР.* Москва : 1930. №2. С.23–71.
313. Масенко Т. Роман пам'яті: спогади про подорожі, про зустрічі з видатними діячами культури. Київ : Радянський письменник, 1970. 378 с.
314. Маторина И. Подготовка и осуществление высылки группы «старой» интеллигенции из РСФСР в 1922 г. Нижний Новгород : изд-во ННГУ, 2001. 62 с.
315. Мельгунов С. Красный террор в России. 1918–1923. Москва : СП РИСТО, 1990. 207 с.
316. Мешковая С. Аналіз нормативно-правових документів щодо радянських громадян, позбавлених виборчого права (1926–1930 рр.). *Вісник НТУ «ХПІ».* 2013. № 25 (998). С. 78–85.
317. Михайлюк О. Соціокультурний підхід як методологія історичного дослідження. *Український селянин.* Вип. 16. Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2016. С. 9–14.
318. Міхеєва О. «Спецоїдство» та «спецоманія»: радянська влада та інженерно-технічні фахівці Донбасу на початку 1920-х рр. *Схід.* 2014. № 2. С. 96–101.
319. Морозов А. Селянин-власник часів НЕПу: хто він? З історії формування класового жупеля куркуль. *Український селянин.* 2010. Вип. 12. С. 33–37.

320. На защите революции. Из истории Всеукраинской Чрезвычайной комиссии. 1917–1922 гг. Москва : Политиздат, 1987. 284 с.
321. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія. Відп. ред. С. Кульчицький: В 2 ч. Ч. 1. Київ : Інститут історії України НАН України, 2009. 445 с.; Ч. 2. Київ : Інститут історії України НАН України, 2010. 382 с.
322. Національне питання. Курс національного питання для комвишів та рад. Харків : Пролетарий, 1932. 137 с.
323. Немчинов В. Великая Октябрьская социалистическая революция и изменение классовой структуры советского общества. *Всемирно-источическое значение Великой Октябрьской социалистической революции*. Москва : Госполитиздат, 1957. С. 58–71.
324. Нікольський В. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кін. 1920-х – 1950-ті роки.) Історико-статистичне дослідження Донецьк : ДонНУ, 2003. 624 с.
325. Общество и власть: 1930-е годы. Повествование в документах. Отв. ред. А. К. Соколов. Москва : РОССПЭН, 1998. 352 с.
326. Овечкин В. Дезертирство из Красной армии в годы гражданской войны. *Вопросы истории*. 2003. № 3. С. 108–115.
327. Овсянников К. Очистить ряды ленинского комсомола. *Классовая борьба в высшей школе и задачи комсомола*, Москва : Молодая гвардия, 1931. 182 с.
328. Одесский мартиролог: Данные о репрессированных Одессы и Одесской области за годы советской власти. Сост. Л. Ковальчук, Г. Разумов. Историко-мемориальное издание. Одесса : ОКФА, 1999. Т. 2. 800 с.
329. Окіпнюк В. Державне політичне управління УСРР (1922–1934): Історико-юридичний аналіз. Київ : НА СБУ, 2002. 289 с.
330. Оникиенко В. Маргинализация населения Украины. Киев : Представительство Европейской Комиссии в Украине, 2007. 37 с.

331. Орджоникидзе Г. Избранные статьи и речи 1911–1937. Москва : Политиздат, 1937. 528 с.
332. Очерки истории пролетариата СССР. Пролетариат царской России. Предисл. М. Н. Покровского; ред. А. М. Панкратовой. Москва : Огонек, 1931. 320 с.
333. Пастушенко Т. На маргінесі: соціально-політичне становище репатріантів у радянському суспільстві. *Сторінки воєнної історії України*. Київ, 2009. Вип. 12. С. 291–299.
334. Підгаєцький В. Основи теорії та гії джерелознавства з історії України ХХ століття. Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетровського ун-ту, 2001. 388 с.
335. Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках: спогади 1933–1941 рр. Новий Ульм : Прометей, 1947. 93 с.
336. Подкур Р. За повідомленням радянських спецслужб. Ін-т історії України НАН України. Київ : Рідн. край, 2000. 230 с.
337. Подкур Р. Формування оперативного обліку «контрреволюційних елементів» у 1920-х – 1939 рр. *Політичні репресії в Українській РСР 1937 – 1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації* (15 березня 2012 р.) Київ : Ін-т історії України НАНУ, 2013. С. 29–42.
338. Подкур Р. Документы органов государственной безопасности УССР 1920 – 1930-х годов: источниковедческий анализ. Тернополь, Збруч: Институт истории Украины НАНУ, 2010. 372 с.
339. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси. Д. Архієрейський, О. Бажан, Т. Бикова та ін. Відп. ред. В. Смолій. Київ : Наук. думка, 2002. 952 с.
340. Полонська-Василенко Н. Спогади. Упорядн. В. Шевчук. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 542 с.
341. Постишев П. Робота з дітьми – більшовицька гордість. Харків : Молодий більшовик, 1934. 36 с.

342. Пристайко В. Шлях на Соловки. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, 1997, №1/2. С. 45–79.
343. Радаев В., Шкаратан О. Социальная стратификация. Москва : Наука, 1995. 237 с.
344. Реабілітовані історією. Черкаська область : у 4 кн. Черкаси : Тясмин, 2006. Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією» : У 27 т. Голов. ред. кол.: Тронько П. Кн. 1. Ред. кол.: М. Овчаренко та ін., 2006. 600 с.
345. Реабілітовані історією. Черкаська область : у 4 кн. Черкаси : Тясмин, 2006. Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією» : У 27 т. Голов. редкол.: Тронько П. Кн. 4. Редкол.: А. Риженко та ін., 2004. 500 с.
346. Реформа в Красной Армии: Документы и материалы 1923–1928 гг. Кн. 2. Ред. колл.: К. Андерсон, И. Басик, В. Воронцов. Москва : СПб Летний сад, 2006. 525 с.
347. Рогинский А., Даниэль А. «Аресту подлежат жены...». *Узницы «АЛЖИРа»*. Список женщин-заключенных Акмолинского и других отделений Карлага. Москва : Звенья, 2003. С. 6–30.
348. Рожков А. «В Москве я слышал одно, здесь вижу другое...»: Красноармеец 1920-х гг.: картина мира и социальный облик. *Социологические исследования*. 2000. № 10. С. 76–83.
349. Рожков А. В кругу сверстников: Жизненный мир молодого человека в советской России 1920-х годов. Т.1. Краснодар : Перспективы образования, 2002. 408 с.
350. Розенталь К. Экономический строй и классы в СССР. Москва : Гос. изд-во, 1929. 34 с.
351. Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ– НКВД. Київ : Основа, 2007. 604 с.

352. Росси Ж. Справочник по ГУЛАГу. Москва : Просвет, 1991. Ч. 2. 269 с.
353. Рубач М. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции. Київ : Изд-во АН УССР, 1957. 457 с.
354. Русский семантический словарь. Толковый словарь, систематизированный по классам слов и значений. Под общей ред. Н. Шведовой. Т. I (III), Москва : Азбуковник, 2007. 924 с.
355. Руткевич М. Интеллигенция в развитом социалистическом обществе. Москва : Политиздат, 1977. 96 с.
356. Руткевич М. Процессы изменения социальной структуры в советском обществе. Свердловск : УГУ, 1967. 211 с.
357. Рябченко О. На роздоріжжях долі: від офіцера Добровольчої армії до студента радянського ВНЗ (спроби інтеграції Олександра Шатілова в радянське суспільство у 1920-ті роки). *Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна*. 2009. № 852: «Історія». Вип. 41. С. 326–338.
358. Рябченко О. Студенти радянської України 1920–1930-х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації. Харків : ХНАМГ, 2012. 456 с.
359. Саламатова М. Лишенные избирательных прав в Новосибирске в 1927–1936 гг. Корни травы: сб. статей молодых историков. Москва : Звенья, 1996. С. 9–22.
360. Селунская В. Вопросы борьбы с нэпманской буржуазией в советской историографии. *Вопросы истории*. 1978. №4. С. 116–124.
361. Селунская В. Социальная структура советского общества. История и современность. Москва : Издательство политической литературы, 1987. 326 с.

362. Семененко В. Слепая верность: из истории Всеукраинской ЧК. *Провинциальная ЧК*. Харьков : Спецвыпуск журнала «Клио», 1994. С. 3–31.
363. Семенов В. Диалектика развития социальной структуры советского общества. Москва : Мысль, 1977. 183 с.
364. Скорик В. Поняття та зміст маргінальності: адміністративно-правовий аспект. *Підприємництво, господарство і право*, 2010. № 12. С. 68–72.
365. Скрипник М. П'ятиріччя ЧК в Україні. Вибрані твори. Київ : Україна, 1991. С. 184–189.
366. Словарь русского языка в 4-х томах. Гл. ред. А.П. Евгеньева, 2-е изд. Москва : Русский язык, 1981–1984. 800 с.
367. Смирнова Т. «Бывшие люди» Советской России: стратегии выживания и пути интеграции. 1917–1936 гг. Москва : Мир истории, 2003. 290 с.
368. Сорокин П. Система социологии. Т.2. Социальная аналитика: Учение о строении сложных социальных агрегатов. Москва : Наука, 1993. 688 с.
369. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. Общ. ред. А. Согомонов: пер. с англ. Москва : Политиздат, 1992. 543 с.
370. Соскин В. Судьбы русской интеллигенции. Материалы дискуссий 1923-1925 гг. Новосибирск: Наука. Сиб. отд-ние, 1991. 222 с.
371. Справа «Української філії Трудової селянської партії». Упоряд.: Т. Григор'єва, В. Очеретянко. Київ : Головна редколегія «Реабілітовані історією», 2010. 368 с.
372. Сталин И. Доклад о проекте Конституции Союза ССР. Госполитиздат, 1938. 45 с.
373. Сталин И. Итоги первой пятилетки. *Вопросы ленинизма*. 11-е изд. М.: Госполитиздат, 1952. 652 с.

374. Сталін Й. Запаморочення від успіхів. До питань колгоспного руху. / Повн. збір. тв. Київ : Держполітвидав УРСР, 1950. Т. 12. С. 190–198.
375. Сталін Й. Про завдання комсомолу. Повн. збір. тв. Київ : Укрполітвидав, 1948. Т. 7. С. 240–247.
376. Степун Ф. Мысли о России. *Литература русского зарубежья: антология*. Москва : Книга, 1990. Кн.1. С. 293–324.
377. Студії з історії Української революції 1917 – 1921 років: на пошану Руслана Яковича Пирого. Гол. редкол. В. Верстюк. Київ : Інститут історії України НАН України, 2011. 406 с.
378. Ташлай Л. За відсутністю складу злочину. *Масові репресії на Миколаївщині 1920–50-ті роки*. Київ–Миколаїв : Світогляд, 2004. 185 с.
379. Темірова Н. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція. Донецьк : ДонНУ, 2007. 319 с.
380. Тинченко Я. Ландскнехт без остраху та закиду. Військова кар'єра та доля Миколи Какуріна. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 1999. № 1/2. С. 118–143.
381. Тихонов В., Тяжельникова В., Юшин И. Лишение избирательных прав в Москве в 1920–1930-е годы. Москва : 1998. 326 с.
382. Ткачова Л. Інтелігенція Радянської України в період побудови основ соціалізму. Київ : Наукова думка, 1995. 190 с.
383. Трифонов И. Классы и классовая борьба в СССР в начале НЭПа. (1921 – 1923 гг.). Часть I. Борьба с вооруженной кулацкой контрреволюцией. Ленинград : Издательство Ленинградского Университета, 1964. 314 с.
384. Трифонов И. Ликвидация эксплуататорских классов в СССР. Москва : Политиздат, 1975. 406 с.
385. Троцкий Л. Терроризм и коммунизм. Перманентная революция. Москва : АСТ, 2005. 570 с.

386. Турченко Ф. Великий Октябрь и ликвидация эксплуататорских классов на Украине. Киев : Выща школа, 1987. 199 с.
387. Турченко Ф. Ліквідація класу поміщиків на Україні. *Український історичний журнал*. 1984. 6. С. 18–30.
388. Українське радянське суспільство 30-х рр. ХХ ст.: нариси повсякденного життя: кол. моногр. Гогохія Н. та ін.; відп. ред. С. Кульчицький. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2012. 785 с.
389. Файзулін Я., Гінда В. Україна у вогні минулого століття: постаті, факти, версії. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2015. 352 с.
390. Фатеева Е. Социальная адаптация после 1917 года. Жизненный опыт состоятельных семей. *Судьбы людей: Россия ХХ век*. Москва : Наука. 1996. С. 240–275.
391. Фёдорова Н. Лишenci 1920-х годов: советское сословие отверженных. *Журнал исследований социальной политики*. 2007. Т. 5. № 4. С. 483–496.
392. Федюкин С. Великий Октябрь и интеллигенция. Из истории вовлечения старой интеллигенции в строительство социализма. Москва : Наука, 1972. 471 с.
393. Федюкин С. Партия и интеллигенция. Москва : Политиздат, 1983. 238 с.
394. Федюкин С. Привлечение буржуазной технической интеллигенции к социалистическому строительству в СССР. Москва : Издательство ВПШ, 1960. 87 с.
395. Фицпатрик Ш. «Приписывание к классу» как система социальной идентификации. *Американская русистика: вехи историографии последних лет Советского периода: антологія*. Самара: Изд-во Самар. ун-та, 2001. С. 133–151.

396. Фицпатрик Ш. Классы и проблемы классовой принадлежности в Советской России 20-х годов. *Вопросы истории*. 1990. №8. С. 16–31
397. Хлевнюк О Политбюро. Механизмы политической власти в 1930-е годы. Москва : РОССПЭН, 1996. 296 с.
398. Хрестоматія з історії держави і права України: У 2-х т. За ред. В. Гончаренка; вид. 2-ге, перероб. і доп. Київ : ВД «Ін Юре». 2000. Т. 2: лютий 1917 – 1996 рр. 728 с.
399. Червинский П. Негативно оценочные лексемы языка советской действительности. Обозначение лиц. Томск: Изд. «КИТ» 2011. 341 с.
400. Черных А. Становление России Советской: 20-е гг. *В зеркале социологии*. Москва: Памятники исторической мысли, 1998. 282 с.
401. Чуйкина С. Дворянская память: бывшие в советском городе (Ленинград, 1920-30-е годы). Санкт-Петербург: СПб. Изд-во Европейского университета. 2006. 259 с.
402. Шаповал Ю. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. Київ: Наукова думка, 1993. 351 с.
403. Шаповал Ю. Україна ХХ ст.: особи та події в контексті важкої історії. Київ, 2001. 560 с.
404. Шаповал Ю., Золотарьов В. Всеволод Балицький: особа, час, оточення. Київ: Стилос, 2002. 466 с.
405. Шатайло О. Генерал Юрко Тютюнник. Львів : Світ, 2000. 144 с.
406. Шатайло О. Спадкоємці козацької слави. Біографії генералів Армії Української Народної Республіки – уродженців Черкащини. Дрогобич : Відродження. 2009. 192 с.
407. Шитюк М. Масові репресії проти населення півдня України в 20-ті – 50-ті роки ХХ століття. Київ: Тетра, 2000. 532 с.
408. Шкаратан О. Проблемы социальной структуры рабочего класса. Москва : Мысль, 1970. 472 с.

409. Шульга Н. Маргинальность как кризис идентичности. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2000. № 3. С. 166–172
410. Юрій Тютюнник: від «Двійки» до ГПУ. Документи і матеріали. Упоряд.: В. Верстюк, В. Скальський, Я. Файзулін. Київ: Дух і літера, 2011. 616 с.
411. Юркевич Ю. Минувшее проходит предо мною... Москва : Возвращение, 2000. 256 с.
412. Яворський М. Історія України в стислому нарисі. Київ : Держвидав України, 1928. 144 с.
413. Яворський М. Революція на Вкраїні в її головних етапах. Київ : Держвидав України, 1923. 81 с.
414. Channon J. Tsarist Landowners After the Revolution: Former Pomeshchiki in Rural Russia during NEP. *Soviet Studies*, vol. XXXIX, № 4, October 1987. P. 575–598.
415. Fitzpatrick S. Everyday Stalinism. Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s. New York and Oxford: Oxford University Press, 1999. 227 p.
416. Kelly Catriona «The School Waltz»: The Everyday Life of the Post-Stalinist Soviet Classroom. *Forum for Anthropology and Culture*. № 1. 2004. P. 108-158.
417. Smith D. Former people: the Last Day of the Russian Aristocracy. New York., 2013. 464 p.
418. Smith D. The Russian Revolution: A Very Short Introduction. Published may 16th 2002 by Oxford University Press, USA. 192 p.

Дисертації та автореферати

419. Валуев Д. Лишенцы в системе социальных отношений (1918–1936 гг.): автореф. дис. канд. ист. наук : 07.00.02. Брянск, 2003. 24 с.

420. Верменич Я. Здійснення українізації у 20-30-х роках: політичні й культурні аспекти проблеми: автореферат дис. канд. іст. наук : 07.00.01. Київський педагогічний ін-т іноземних мов. Київ, 1993. 24 с.
421. Жезицький В. Політичні репресії на Поділлі у 20-х – 30-х роках: загальні тенденції та регіональні особливості: автореф. дис. канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 1997. 18 с.
422. Капустян Г. Українське село в умовах радянського політичного режиму 1920-х років : автореф. дис. док. іст. наук : 07.00.01 : Дніпропетровськ, 2004. 35 с.
423. Коцур В. Соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920–1930-х рр.: автореф. дис. докт. іст. наук : 07.00.01. Інститут історії України НАН України, Київ, 1999. 38 с.
424. Кузьменко М. Науково-педагогічна інтелігенція УРСР 20-х – 30-х років ХХ ст.: еволюція соціально-історичного типу: автореферат дис. доктора іст. наук : 07.00.01. Харків, 2005. 41 с.
425. Лазуренко В. Заможне селянство України в умовах НЕПу : автореф. дис. канд. іст. наук : 07.00.01. Донецьк, 2001. 19 с.
426. Лясковська С. Діяльність органів ВУЧК–ДПУ УСРР у сфері економіки; політико-організаційні основи та специфіка (1921–1928 рр.): автореф. дис. док. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2016. 41 с.
427. Подкур Р. Документи радянських спецслужб як джерело до вивчення політичних, соціально-економічних, культурних процесів в Україні (20-30-ті рр. ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Дніпропетровськ, 1999. 18 с.
428. Серокурова Л. «Лишенцы» Крымской АССР в контексте социально-экономических и политических процессов: 1921–1936 гг.: автореферат дис. канд. ист. наук : 07.00.02. Москва, 2010. 24 с.

429. Смирнова Т. «Бывшие люди» в социальной структуре и поведенческой жизни советского общества (1917-1936 гг.) : автореф. дисс. д.и.н. : 07.00.02. Москва, 2010. 45 с.
430. Смирнова Т. Политика «ликвидации эксплуататорских классов» в Советской России в 1917 – 1920 гг. : автореферат дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.06. Москва, 1995. 26 с.
431. Ченцов В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки : автореф. дис. д-ра іст. наук: 07.00.01/ Дніпропетровський держ. ун-т., Дніпропетровськ, 2000. 35 с.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Список опублікованих праць за темою дисертації:

1. Устенко А. А. Соціальний статус інтелігенції УСРР у 1920-х рр. *Гуржіївські історичні читання*: Черкаси : Вид. Чабаненко Ю. А., 2014. Вип. 7. С. 228–231.
2. Устенко А. А. Соціальний статус «колишніх людей» УСРР у 1920–1930-х рр.: історіографічний аспект. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. Вип. 1. Ч. 3. С. 174–177.
3. Устенко А. А. «Колишні люди» в соціальній стратифікації радянського суспільства 1920-х рр. *Гілея* : науковий вісник : збірник наукових праць. Київ : ПП «Видавництво «Гілея», 2014. Вип. 87 (8). С. 49–52.
4. Устенко А. А. Ліквідація колишніх поміщиків України у 1920-х рр. *Наукові праці* : науково-методичний журнал. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2014. Вип. 229. Т. 241. Історія. С. 29–34.
5. Устенко А. А. Місце «колишніх людей» УСРР на радянському ринку праці у післяреволюційний період. *Чорноморський літопис* : науковий журнал. Миколаїв : Вид-во ЧДУ імені Павла Могили, 2014. Вип. 10. С. 60–66.
6. Устенко А. А. «Стара» українська технічна інтелігенція та радянська влада: проблеми взаємовідносин на початку 1920-х рр. *Український селянин* : зб. наук. праць. Черкаси : Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2017. Вип. 17. С. 95–98.
7. Устенко А. А. Формування більшовицькою пропагандою образу «колишніх людей» у 1920-х рр. *Гілея* : науковий вісник. Київ : Вид-во «Гілея», 2019. Вип. 149 (№10). Ч. 1. Історичні науки. С. 202–204.

8. Устенко А. А. Колишні представники соціальних еліт в системі радянської соціальної політики 1930-х рр. *Zbior raportow naukowych*. Warszawa : Wydawca: Sp. z o. O. «Diamond trading tour», 2015. Str. 18–22.
9. Устенко А. А. Інтеграція та адаптація «колишніх людей» у суспільство радянської України 20–30-х рр. XX століття. *Historia III Polsko-ukraińskie spotkania młodych historyków naukowych*. Częstochowie, 2015. Tom II. S. 193–203.
10. Ustenko A. Social group «Former people» of soviet society in the 1920s: main essence. *Вестник Полоцкого государственного университета. Серия А: Гуманитарные науки*. 2017. № 9. С. 129–132.
11. Устенко А. А. «Колишні люди» УСРР в умовах НЕПу. *Уманська старовина* : науковий журнал. Умань : Видавець «Сочінський М. М.», 2016. Вип. 1. С. 35–40.
12. Устенко А. А. Посилення класової боротьби та нагнітання соціальної нетерпимості в УРСР у 1930-х рр. *Уманська старовина* : науковий журнал. Умань : ВПЦ «Візаві», 2016. Вип. 2. С. 48–53.
13. Устенко А. А. Суспільно-політичне життя польського населення у 1920-х рр. *Польща у кінці XIX – першій половині XX століття* : колективна монографія / гол. редактор Горохівський П. І. Умань : ПВКП АЛМІ, 2018. С. 166–173.
14. Устенко А. А. Дискримінаційна політика радянської влади УСРР у 1920-х рр.: політико-правовий аспект. *Історичні, соціологічні, політологічні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. 17–18 жовтня 2014 р. Херсон, 2014. С. 90–93.
15. Устенко А. А. Політика дискримінації дітей за ознакою соціального походження у післяреволюційний період. *XIII Міжнародна наукова*

конференція студентів, аспірантів та молодих учених «Шевченківська весна – 2015: Історія» 1–3 квітня 2015 р. Київ, 2015. С. 368–371.

16. Устенко А. А. Позбавлення виборчих прав «колишніх людей» як засіб соціально-політичної дискримінації у 1920–1930-х рр. *Суспільні науки: проблеми та досягнення сучасних наукових досліджень* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 4–5 грудня 2015 р. Одеса, 2015. С. 43–45.
17. Устенко А. А. Соціальна політика радянської влади УСРР щодо дітей «позбавленців» у 1920-х рр. *Материалы VII Международной научно-практической интернет конференции* (Переяслав-Хмельницький, 24–25 ноября 2015 г.) : сб. науч. тр. Переяслав-Хмельницький, 2015. Вып. 7, часть 4. С. 36–38.

ДОДАТОК Б

Плакат «Прежде: один с сошкой – семеро с ложкой; теперь: кто не работает – тот не ест». Автор: Дмитро Стахієвич Моор (Орлов)

Дмитрий Моор: альбом сатирических рисунков / сост. И. А. Свиридова.
Москва : Советский художник, 1987. 79 с. С. 52.

ДОДАТОК В

Декрет Совета Народных Комиссаров

«Об обязательной регистрации бывших помещиков, капиталистов и лиц, занимавших ответственные должности в царском и буржуазном строе» от 29 сентября 1919 года

В момент самой напряженной борьбы рабочих и крестьян против восстановления свергнутой власти помещиков и капиталистов многие бывшие эксплуататоры, оставшиеся в пределах Советской России, продолжают свои всевозможные происки с целью помощи Деникину, Юденичу и другим царским генералам. Заводчики и фабриканты на своем тайном съезде подготавливают захват фабрик и заводов, принадлежащих трудящемуся народу; бывшие помещики под видом советских сотрудников устраиваются в советских хозяйствах и восстанавливают местных крестьян против Советской власти; кадетские домовладельцы, бароны и бывшие князья устраивают заговор в самом центре Советской России.

Поэтому Рабоче-Крестьянское Правительство, в интересах самозащиты трудящихся масс, находит необходимым, по примеру того, что им было сделано по отношению к военным специалистам, работающим в Красной Армии, открыто установить определенный и регулируемый законом контроль над бывшими помещиками и капиталистами, выяснить их наличность, местопребывание и их нынешнее занятие.

Рабоче-Крестьянское Правительство желает установить, оказывают ли эти бывшие эксплуататоры народа своими специальными знаниями действительную помощь трудящимся массам, как это делает громадное большинство военных специалистов — офицеров старой армии, — добросовестно защищающее Советскую Россию.

Исходя из этих соображений, Совет Народных Комиссаров постановляет:

1) Поручить Народному Комиссариату Внутренних дел немедленно произвести, на основании особой инструкции, регистрацию указанных выше элементов, за исключением тех из них, которые занимают командные должности в Красной Армии, как уже зарегистрированных.

2) Подвергнуть конфискации имущества и каре, полагающейся уличенным в государственной измене, тех из них, которые уклонятся от регистрации.

Подписали:

Председатель Совета Народных Комиссаров В. Ульянов (Ленин).

Управляющий Делами Совета Народных Комиссаров В. Бонч-Бруевич.

Секретарь Л. Фотиева.

Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1919 г. Управление делами Совнаркома СССР. Москва : Управление делами Совнаркома СССР, 1943. 886 с. С. 661.

ДОДАТОК Г

Всем отделам управления Уревкома

1922 г.

По регистрации бывших помещиков, капиталистов и лиц занимавших ответственные должности в царском и буржуазных правительствах. Регистрация производится в Отделе Управления, со дня опубликования приказа в течение 14 дней, ежедневно от 10 час до 16 час.

Регистрация происходит по особо заведенной книге, в которой должны быть графы:

№№по порядку,

месяц и число

фамилия, имя, отчество,

какую занимал должность, или что послужило поводом для регистрации, росписка приходившего на регистрацию.

Примечание: При выдаче расписок книга служит регистрацией №№, а также и регистрацией карточек.

Для каждого, подлежащего регистрации заполняются по 3 регистрационных карточки, из коих одна остается в архиве Отдела Управления Уревкома, а две отсылаются в Отдел Управления Губ ревкома.

По окончании срока регистрации, Отдел Управления Уревкома составляет список в трех экз. всех зарегистрированных и препровождает таковые: один – Уревкому и один – Губотделу управления.

Заведующий Отделом Управления Губревкома

подпись

печать

Секретарь

(подпись)

ДАЧО, ф. Р 190, оп. 1, спр. 1, арк. 10.

Анкета**Для регистрации бывших офицеров, военачальников,
лекпом и врачей белых армий**

1. Имя, отчество и фамилия – Илья Александрович Васильев;
2. Год рождения – 1878 г.
3. Место рождения – г. Черкассы, ул. Урицкого, 11;
4. Национальность – русский;
5. Бывшее сословие – мещанин;
6. Подданство – украинское;
7. Занятие родителей – ;
8. Семейное положение и адрес семьи – женат, двое детей, ул. Урицкого, 1
9. Образование – университет, юридический факультет;
10. Профессия – юрист;
11. Чем занимался до революции – служил по судебному ведомству;
12. Имущественное положение (движимое, недвижимое, земли, вклады в банках, акции и т.д.) – до революции не было, в настоящее время нет;
13. Последний чин – прапорщик;
14. Последний чин и награды в белой армии – не служил. Находился на территории, занятой Деникиным;
15. Время и место поступления в белую армию (Колчак, Деникин, Врангель, Петлюра и др.) – ;
16. Обстоятельства и причины поступления в белую армию – ;
17. В каких частях, на каких должностях и в какое время служил в белой армии? – ;
18. Участвовал в боях и сколько раз? – ;
19. Карательных экспедициях? – ;
20. Имеет ли родственников в Красной армии, кого и где именно? – брат в Казани, в пехотном полку;

21. Имеет ли родственников в белой армии, где, кого? – нет;
22. Состоял ли в Красной Армии, время, часть, должность и причины убийства? – не состоял;
23. Состоял ли на службе в судебных учреждениях (где именно, время и должность) – в Окружном суде, служебным следователем;
24. Не служил ли в полиции или в жандармерии (время, место и должность);
25. Не служил ли в государственной страже (место, время и должность) – ;
26. Не служил ли в охранных отделениях контрразведки (место и должность);
27. Не был ли когда либо арестован, кем и по какому делу и чем оно окончилось? – ;
28. Был ли за границей? – ;
29. Зачем ехал? – ;
30. Когда прибыл из заграницы? – ;
31. Почему не ехал с остатками белогвардейцев? – ;
32. Состоял ли членом какой либо политической партии, где, когда?;-;
33. Принимал ли какое либо участие в общественном движении, где и когда и в чем участие выражалось? – ;
34. Ваш взгляд на Октябрьскую революцию? – считаю необходимой;
35. Ваш взгляд на коммунистическую партию? – единственно волеизъявления народа;
36. Ваш взгляд на белогвардейщину? – отрицательный;
37. Чувствуете ли себя виновным в чем либо перед РСФСР? – не чувствую;
38. Чем можете оказать помощь РСФСР? – своей деятельностью;
39. Точный адрес – ул. Урицкого, 11;
40. Приложить и перечислить все документы о прежней службе;
41. Кто из коммунистов Вас знает и может поручиться (№ партбилета).

Подпись

4. IV.1929 г.

ДАЧО ф. Р 5625, оп.1, спр.1617, арк. 1.

Із бюлетеня НКВС №5**п'ятниця, 2 лютого 1923 р.**

Витяг із інструкції по застосуванню постанови ВУЦВКа

від 5 вересня 1922 року

Про адміністративну висилку

Ст. 2.

Административная высылка может быть четырех родов:

- а) высылка из данной местности с воспрещением проживания в ней и в других определенных пунктах УССР, но в определенную губернию УССР;
- б) высылка из данной местности в определенный район УССР;
- в) высылка за пределы советской федерации, т.е. за границу;
- г) высылка за пределы УССР, но с правом проживания на территории Р.С.Ф.С.Р».

Секретар ЦК КП/б/У С.Косіор

ЦДАГО України, Ф.1, оп. 20, спр. 3147, арк. 22.

„Червоний Шлях“

НЕ ЗАСМІЧУВАТИ НАШИХ ШКІЛ.

Очистимо наші школи від куркульських та непманівських синків.
До права тих, хто потурав, хто допомагав засмічувати лави школярів.

Жодної щілини класовому ворогові до радянської школи.

Куди продерлися глитайські руки.

В с. Воїновці, Ново-Українського району є відомий куркуль Мороз Іона. Він до революції мав 80 десятин землі та 15 коней, 10 корів, держав багато наймитів, словом, був багатир багатирем.

За часів горожанської війни, більше року, був у банді а син його Михайло Мороз, служив у білх, разом з ними наступав на Київ і зрештою потрапив в полон.

Зараз цей Михайло Мороз опинився десь аж у Орлі, де хитро примостився на гарній посаді в радянській установі.

Другий син Мороза Грицько—кравець у с. Плетеномч Ташлиці в профспілці. А третій—Володимир учитесь в Зінов'євському за державні кошти.

Невже той, хто так чи інакше допомагав куркульському синові влаштуватися в школі, не знав хто такий старий Мороз. Це ж він підчас австрійської окупації знущався над біднотою, навіть винен в смерті батька та двох синів Левченкових.

Глитай, певний ворог радянської влади скрізь просував свою ворожу, хижацьку руку, щоб за рахунок роїтничо-селянської держави ірвати й собі ласий шматок.

Викриваймо всякі куркульські намагання пролізти в дзь яку нашу радянську організацію чи установу.

У кожного такого разі дайте ворогові нещадну відлупину.

Лупина.

тисячі наймитів чаються...

Чи не пече йому посідати місце незможника.

Хто не знає в с. Ново-Красному, Мало-Вищанського району, заможного господаря Руденка Якова. Син його Грицько року 1921-го ходив у банді, але потім був спійманий і сидів у Бупрі.

Років зо три тому цей самий Грицько Руденко вхитрився яюсь пролізти до комсомолу, а після поїхав учитися до Мічєтського агрономічного технікуму на Первомайщині. Тут він вчиться й по цей час.

Чи не варто було б зайве місце в школі віддати незможникові, а не якійсь непевній людині?

Хвастовський.

Як вони пролазять.

Неуважне ставлення сільради до класових інтересів бідноти иноді гарно допомагає куркулеві пролізти до наших установ, або просунути своїх дітей, як що не до установи, то до школи радянської.

Куркулі с. Любоватівки, Березівської сільради, Устимівського району, Тухін та Кулик протягом кількох років торгують м'ясом. Здавалось би, що для них двері радянсько-освітніх установ повинні бути зачинені. А тимчасом Тухін, не облишивши торгувати м'ясом, примостив свого сина Олександра, вчиться у м. Николаїв, де той спромігся навіть вступити до комсомолу.

Кулик теж не відстав від свого спільника й улаштував свого сина до Ново-Бугської сьомірічки. Той теж намагався вступити до комсомолу, а потім до лав Червоної армії, але лише випадково цього йому не вдалося.

Цікаво перевірити, на підставі яких саме документів Тухін та Кулик просунули своїх синків до радянської школи та хто їм допомагав у цій справі?

Окрробітник.

Хай діти визискувача не плямують радянської школи.

Куркуль Хитрий Петро мешканець пос. Канатого, Зінов'євського району, має трое коней, дві корови, до цього має ще побічний заробіток як кравець і вживає найману працю. До наймитів ставиться надзвичайно погано, визискує їх, ошукує й таке инше.

А тимчасом синів своїх вчить у сьомірічці.

Дітям куркуля—визискувача не повинно бути місця в радянській школі.

Кароокій.

Не заважайте роботі

Біднот

Не в муніст ка вла бороти апарат непоті все-ж спост чих п наши помаг нашо По ливо ний бачи рогиі лиш но в П жит с. Н кол як та час куї ди кр че та во Г

С м Д Х І А Н Т